

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

*Отенко І. П.
Москаленко Н. О.
Азаренков Г. Ф.*

ТЕОРІЯ УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОЮ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Навчальний посібник

Харків. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014

УДК 316.259:005.934(075)

ББК 60.83я7

О-82

Рецензенти: докт. техн. наук, професор, завідувач кафедри економічної кібернетики та управління економічною безпекою Харківського національного університету радіоелектроніки *Тимофєєв В. О.*; докт. екон. наук, професор, вчений секретар Національного інституту стратегічних досліджень *Ляшенко О. М.*; докт. екон. наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та економічної безпеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького *Мігус І. П.*

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 11 від 27.06.2014 р.

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-7767 від 04.06.2015)**

Отенко І. П.

О-82 Теорія управління безпекою соціальних систем : навчальний посібник / І. П. Отенко, Н. О. Москаленко, Г. Ф. Азаренков. – Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. – 220 с. (Укр. мов.)

ISBN 978-966-676-561-4

Розглянуто предмет та методи теорії управління безпекою соціальних систем, понятійно-категоріальну систему теорії управління безпекою соціальних систем, характеристики соціальної системи як об'єкта безпеки, систему та механізми управління безпекою організації, інституціональне середовище управління безпекою соціальних систем, основи державного регулювання у сфері безпеки, недержавні структури безпеки, методичний інструментарій оцінювання рівня безпеки соціальних систем.

Рекомендовано для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр" спеціальності 8.18010014 "Управління фінансово-економічною безпекою".

УДК 316.259:005.934(075)

ББК 60.83я7

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2014

© Отенко І. П., Москаленко Н. О.,

Азаренков Г. Ф., 2014

ISBN 978-966-676-561-4

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Предмет та методи навчальної дисципліни	7
1.1. Предмет, завдання та зміст навчальної дисципліни	7
1.2. Роль та місце безпеки в життєдіяльності людини й суспільства	11
1.3. Міждисциплінарний характер навчальної дисципліни	17
1.4. Наука безпеки соціальних систем та її методи	20
Контрольні запитання	25
Тестові завдання.....	25
Розділ 2. Понятійно-категоріальна система теорії управління безпекою соціальних систем	27
2.1. Сутність та зміст категорії "безпека"	27
2.2. Теоретичні школи управління.....	32
2.3. Сутність та види управління соціальними системами	37
2.4. Понятійний апарат управління безпекою соціальних систем	42
Контрольні запитання	46
Тестові завдання.....	46
Розділ 3. Соціальна система як об'єкт безпеки	49
3.1. Концептуальний підхід до безпеки соціальних систем	49
3.2. Особливості та форми соціальних систем	53
3.3. Розвиток соціальних систем та роль функції безпеки в ньому ...	60
3.4. Ієрархічні рівні безпеки соціальних систем.....	62
Контрольні запитання	67
Тестові завдання.....	68
Розділ 4. Система та механізми управління безпекою організації	70
4.1. Системний підхід до управління безпекою організації.....	70
4.2. Структура системи безпеки організації.....	75
4.3. Механізми управління безпекою організації	79
4.4. Види безпеки організації.....	84
4.5. Безпека особистості в організації	89
Контрольні запитання	94
Тестові завдання.....	94

Розділ 5. Інституціональні основи управління безпекою соціальних систем	97
5.1. Інституціональне середовище безпеки соціальних систем	97
5.2. Система цінностей. Формування політики та концепції безпеки соціальних систем.....	103
5.3. Інтереси та безпека соціальних систем	109
5.4. Баланс інтересів як необхідна умова безпеки соціальних систем.....	113
Контрольні запитання	119
Тестові завдання.....	119
Розділ 6. Державне регулювання у сфері безпеки	122
6.1. Сутність та зміст національної безпеки	122
6.2. Державна система забезпечення національної безпеки	130
6.3. Нормативно-правові засади забезпечення безпеки.....	137
6.4. Вітчизняний досвід забезпечення національної безпеки.....	144
Контрольні запитання	146
Тестові завдання.....	147
Розділ 7. Недержавні структури забезпечення безпеки	149
7.1. Сутність та завдання недержавних структур забезпечення безпеки.....	149
7.2. Правове регулювання недержавної системи безпеки	156
7.3. Світовий досвід державного регулювання діяльності приватних служб безпеки	160
Контрольні запитання	170
Тестові завдання.....	170
Розділ 8. Методичний інструментарій оцінювання рівня безпеки соціальних систем	173
8.1. Методика розрахунку рівня безпеки.....	173
8.2. Види загроз безпеки та їх класифікація	177
8.3. Поняття фактору та умов безпеки. Методи моделювання та оцінювання факторів загроз.....	182
8.4. Поняття ризику. Методи оцінювання ризику.....	190
Контрольні запитання	196
Тестові завдання.....	197
Використана література	200
Глосарій	209
Іменний покажчик	216
Предметний покажчик	218

Вступ

Безпека – це умова, завдяки якій стає можливим все інше.

Емма Ротшильд – англійський економіст, фахівець у галузі історії економіки та економічних вчень

У сучасному суспільстві відбуваються радикальні зміни, зміни в соціальній, економічній і політичній сферах, які й обумовлюють підвищений інтерес до проблем безпеки. Досліджуються її різні аспекти, розробляються нові концепції, відкриваються відповідні спеціальності та інститути.

Протягом більше трьохсот років, загальновідомою і прийнятою концепцією була ідея державної безпеки. Зміна у вживанні терміна "безпека" відбулася в 1990-ті роки, коли міжнародне співтовариство почало погоджуватися з важливістю прийняття особливих заходів для захисту не тільки держав, але і людей від загрози для їхньої безпеки. Захист народу, що раніше розглядався, як суверенна справа окремої національної держави, потенційно стало справою міжнародного співтовариства. Так, головну роль у цих змінах починає відігравати забезпечення безпеки соціальних систем різного рівня, а з початку XXI ст. формується нова міждисциплінарна наука – теорія безпеки. Ця теорія дозволяє побачити й усвідомити проблему безпеки в цілому і розглядати її як головну проблему інформаційної епохи розвитку людства.

Труднощі сходження науки про безпеку в Україні обумовлені відсутністю цілісного законодавства про безпеку, зокрема закону про безпеку. Підходи та положення закріплені в чинних нормативних правових актах на певному етапі зіграли свою позитивну роль, але зараз практично вичерпали себе, оскільки не дозволяють на практиці створити ефективну систему забезпечення безпеки людини, підприємств та організацій, суспільства і держави. Саме тому базовою в системі знань про безпеку прийнята навчальна дисципліна "Теорія управління безпекою соціальних систем".

Навчальна дисципліна є нормативною навчальною дисципліною та вивчається згідно з навчальним планом підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр" спеціальності 8.18010014 "Управління фінансово-економічною безпекою підприємства" всіх форм навчання.

Зміст навчальної дисципліни включає основні загальні положення теорії безпеки, а також положення теорії безпеки соціальних систем типу "людина", "організація", "суспільство".

Метою викладання теорії управління безпекою соціальних систем є формування цілісного уявлення про закономірності виникнення загроз безпеки розвитку соціальних систем та теоретичний базис з управління безпекою соціальних систем.

Для досягнення мети поставлені такі основні **завдання**:

визначити предмет та методи теорії управління безпекою соціальних систем, її понятійно-категоріальну систему;

розкрити соціальну систему як об'єкт безпеки;

описати систему та механізми управління безпекою організації;

розкрити інституціональні основи управління безпекою соціальних систем;
розкрити положення державного регулювання у сфері безпеки та недержавні структури забезпечення безпеки;

описати методичний інструментарій оцінювання рівня безпеки соціальних систем.

Об'єктом дослідження в теорії управління безпекою соціальних систем виступають різного роду небезпеки, що впливають на процес функціонування та розвиток людини, організації та суспільства.

Предмет пізнання теорії управління безпекою соціальних систем – це концепція безпеки соціальних систем та теоретичні підходи до управління безпекою соціальних систем типу "людина", "організація", "суспільство" тощо.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати**: предмет та методи теорії управління безпекою соціальних систем"; понятійно-категоріальну систему теорії управління безпекою соціальних систем; характеристики соціальної системи як об'єкта безпеки; систему та механізми управління безпекою організації; інституційне середовище управління безпекою соціальних систем; основи державного регулювання в сфері безпеки; недержавні структури безпеки; методичний інструментарій оцінювання рівня безпеки соціальних систем;

Після вивчення навчальної дисципліни студенти мають **вміти** із залученням апарату управління (групи фахівців) підприємства та в умовах визначеного терміну виконання, в межах чинних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність підприємства, установи, організації, та, використовуючи типові управлінські технології, здійснювати розроблення концепції, стратегії, функцій та задач комплексної системи забезпечення безпеки установи, організації, підприємства.

Основні **компетентності**, якими повинні володіти студенти після вивчення навчальної дисципліни:

- здійснювати розроблення концепції і стратегії забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства, установи, організації;
- розробляти інструментарій управління системою забезпечення безпеки підприємства, установи, організації;
- визначати зовнішні і внутрішні загрози та ризики безпеки діяльності підприємства, установи, організації;
- розробляти інформаційно-аналітичні документи щодо оцінки рівня реальних і потенційних загроз безпеки особистості, організації та суспільства;
- розробляти комплексну систему забезпечення безпеки організації.

Навчальний посібник рекомендований для студентів спеціальності "Управління фінансово-економічною безпекою" може бути корисний керівникам служб, департаментів та управлінь із безпеки підприємств, організацій та установ, студентам інших спеціальностей у галузі безпеки.

Особливу подяку автори навчального посібника висловлюють рецензентам, колективу видавництва Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця та всім, хто сприяв його публікації.

Розділ 1

Предмет та методи навчальної дисципліни

План розділу

- 1.1. Предмет, завдання та зміст навчальної дисципліни.
- 1.2. Роль та місце безпеки в життєдіяльності людини та суспільства.
- 1.3. Міждисциплінарний характер навчальної дисципліни.
- 1.4. Наука безпеки соціальних систем та її методи.

Ключові слова: об'єкт, предмет, безпека, безпека соціальних систем, життєдіяльність, наука, метод, теорія, концепція.

1.1. Предмет, завдання та зміст навчальної дисципліни

Досить очевидно, що абсолютної безпеки не існує. Небезпеки є всюди. Вони супроводжують життя кожної людини, існування будь-якого суспільства і держави. Проте існують небезпеки природні, які не викликають здивування і обурення та техногенні, які викликають крайній подив і безліч питань. Наприклад, виробничі або транспортні аварії викликають питання – чому це сталося і чи можна їх запобігти, а якщо можна, то чому не запобігли? Загалом, за статистикою, в Україні аварії, катастрофи щорічно забирають життя близько 50 тис. осіб, а Міністерство надзвичайних ситуацій проводить підрахунки ймовірності виникнення різного роду надзвичайних ситуацій в областях регіону та місяцях.

Постають питання – що таке *безпека* і на кого вона розповсюджується? Чи можна зробити існування людини, організації, суспільства, цивілізації безпечним? Чи існують універсальні механізми і способи забезпечення безпеки в природі і чи можна пізнати і використати їх в житті людини, організації, суспільства та цивілізації?

Загрози життєдіяльності в системі "природа – суспільство – людина" пов'язують із деформацією навколишнього середовища, суспільства та людини-індивідуума, наприклад [5]:

1. Серед змін навколишнього середовища:

перевищення допустимого рівня споживання первинної біологічної продукції (природне виробництво відстає від споживання). Збільшення вдвоє потреби в первинній енергії (до 6 000 гВт в електричній енергії).

Темпи споживання перевищують темпи зростання населення. У перерахунку на умовне паливо один мешканець Землі у 70-х рр. ХХ ст. витрачав 1,9 т; у 80-х рр. ХХ ст. – 2,9; а у 2003 р. – 4 т;

концентрація парникових газів в атмосфері;

скорочення площі лісів, забруднення біосфери відходами виробництва; деградація земель, що використовуються для виробництва сільськогосподарської продукції;

підвищення рівня океану та зникнення багатьох видів живих організмів (порушення стану біорізноманіття);

якісна (негативна) зміна вод та ін.

2. Зміни в соціальному середовищі:

урбанізація (у містах мешкає більше, ніж 70 % усього населення). У процесі урбанізації втрачаються етнічні та сімейні корні та зв'язки, руйнується етнічна структурність населення, знижується захищеність людини. Продуктом урбанізації стає нова спільність – маса, яка деформує як окрему особистість так і етнос. Місто в рамках свого обмеженого простору концентрує значний потенціал соціальної енергії. Маса не структурована, не має традицій, неадекватно усвідомлює себе в життєвих умовах, а головне, знеособлює людину;

глобальні диспропорції, які викликані економічним зростанням у розвинутих країнах та бистрим зростанням чисельності населення в країнах, що розвиваються. Зростання бідності, безробіття. Зростаюча аварійність та збільшення кількості інвалідів та хворих, розповсюдження алкоголізму та наркоманії, зростання приступності, позбавлення дітей дитинства;

зростаюча ірраціональність масової поведінки – спалах небаченої жорстокості, насильства, організована приступність, тероризм. Виникає соціальна напруженість та невпевненість у завтрашньому дні. Нестійкість соціальних відносин, на перший план виходять проблеми захисту людини від негативного впливу фізичної, соціальної та духовної середи.

3. Деформація людини відбувається, перш за все, під впливом чинників соціального середовища: якщо продукт урбанізації – маса – усередковує людину, то науково-технічний прогрес спеціалізує.

В якості основних напрямків практичної діяльності по забезпеченню безпеки соціальних систем виділяються: профілактика небезпеки (небезпек), протидія небезпеки (загрозам), сприяння безпечній життєдіяльності, а отже, функціонуванню і розвитку систем.

До недавнього часу не існувало такої системи знань, яку можна було б з повною підставою назвати теорією управління безпекою соціальних систем (людини, організації, суспільства, держави, цивілізації). У той же час реальне життя свідчить про надзвичайну актуальність і необхідність такої теорії, оскільки людство ніколи не було так близько від краю загибелі, при цьому не знаючи, як її уникнути.

Отже, *об'єктом дослідження* в теорії управління безпекою соціальних систем виступають різного роду небезпеки, що впливають на процес функціонування та розвиток людини, організації, суспільства.

Предмет пізнання теорії управління безпекою соціальних систем – це закономірності виникнення небезпек та механізми управління безпекою соціальних систем типу "людина", "організація", "суспільство", "державна" тощо.

Теорія управління безпекою соціальних систем і будь-яка теорія володіє рядом певних функцій, найбільш значущі з яких:

у теорії розроблюється термінологія та понятійний апарат предмета дослідження;

теорія забезпечує дослідника концептуальними структурами;

теорія дозволяє розуміти, пояснювати та прогнозувати різні прояви об'єкта теорії.

Завдання теорії управління безпекою соціальних систем спрямовані на систематизацію знань про управління безпекою соціальних систем і полягають у виявленні сутності та особливостей предметів дослідження, структури та характеру взаємозв'язків між ними – для визначення механізмів та заходів безпеки, необхідних у сучасних умовах.

Предмет та завдання зумовлюють *вимоги до змісту теорії управління безпекою соціальних систем*:

1. Зміст повинен включати в себе:

загальні основи окремих теорій безпеки людини у складі різних об'єктів (на різних рівнях суспільства);

взаємозв'язок завдань безпеки на різних рівнях, ув'язуючи їх із проблемами глобального рівня;

спільні шляхи вирішення всіх завдань безпеки в сучасних умовах.

2. Зміст повинен бути доступним не тільки фахівцям, а й широким верствам населення, особливо студентської молоді для успішного формування в суспільстві світогляду, що допомагає переходу цивілізації до сталого розвитку.

3. Зміст не повинно бути розмито деталями окремих конкретних завдань, що становлять предмети окремих теорій (звести воєдино всі завдання і проблеми безпеки неможливо, оскільки вони охоплюють буквально всі сфери діяльності людини).

Керуючись вимогами до змісту навчальної дисципліни визначено та пропонуються такі її розділи (рис. 1.1).

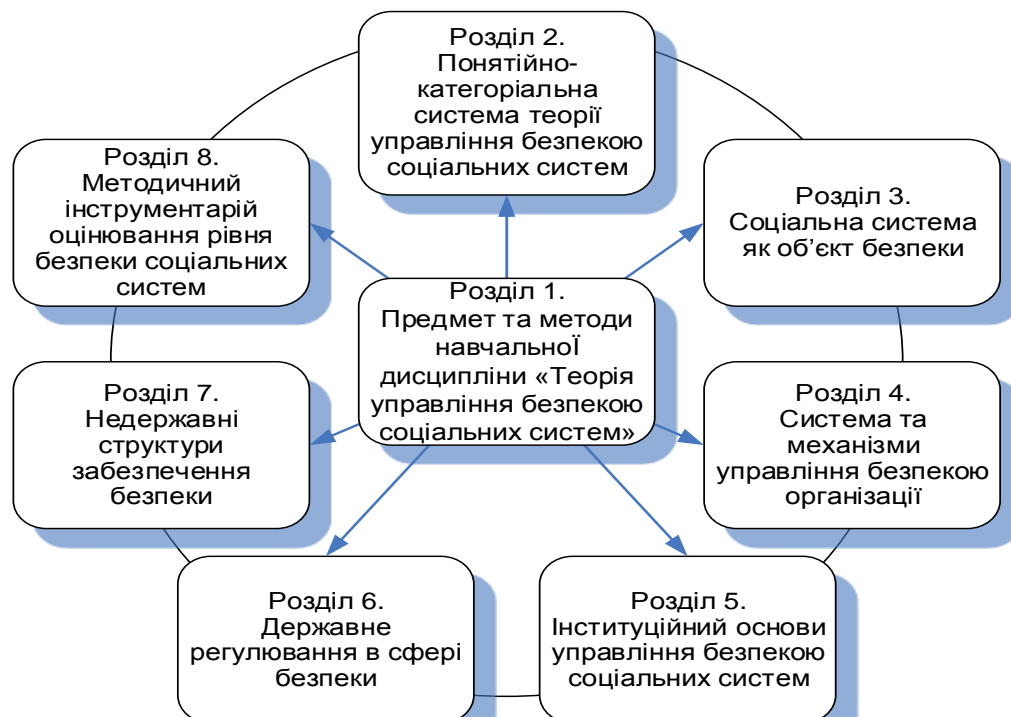

Рис. 1.1. **Логічна схема вивчення теорії управління безпекою соціальних систем**

Дана дисципліна охоплює перелік тем, які є підґрунтям для формування системи знань з організації та управління системи фінансово-економічної безпеки, інформаційно-аналітичного, правового, соціально-психологічного та стратегічного забезпечення безпеки організацій.

1.2. Роль та місце безпеки в життєдіяльності людини й суспільства

Термін "життєдіяльність" запроваджено з появою пілотованої космонавтики [6], але зараз його все ширше використовують у різних сферах, досліджуючи процеси життєдіяльності тварин, рослин, мікроорганізмів та людини.

Життя – це одна із форм існування матерії, що характеризується здатністю до розмноження, розвитку, активної регуляції свого складу та функцій, можливістю пристосовуватись до середовища та наявністю обміну речовин і реакції на подразнення [9].

Є велика кількість наукових визначень поняття "життя", що відображають різні підходи:

з позиції хімії та фізики життя визначається носієм її властивостей (наприклад, білком); є сукупністю специфічних фізико-хімічних процесів; визначена мінімально можливим набором обов'язкових властивостей, без яких ніяка життя неможливе;

"життя є спосіб існування білкових тіл, істотним моментом якого є постійний обмін речовин із навколишньою зовнішньою природою, причому з припиненням цього обміну речовин припиняється і життя, що призводить до розкладання білка" (Ф. Енгельс [8]);

"життя – це фазово-відокремлена форма існування функціонуючих автокаталізаторів, здатних до хімічних мутацій і зазнають досить тривалу еволюцію за рахунок природного відбору" (Пармон В. Н. [93]);

з точки зору термодинаміки, життя – це процес, або система, вектор розвитку якої протилежний за напрямом іншим, "неживим" об'єктам всесвіту, і спрямований на зменшення власної ентропії;

з позиції філософії, життя – специфічна форма організації матерії, що характеризується єдністю трьох моментів: 1) спадковою програмою, записаною в сукупності генів (геном), тобто у відповідних послідовностях

нуклеотидів дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК); 2) обміном речовин, специфіка якого визначається спадковою програмою; 3) самовідтворенням відповідно за цією програмою [91].

Життя є вищою формою існування матерії порівняно з іншими (фізичною, хімічною, енергетичною тощо). Невід'ємною властивістю всього живого вважають активність. Діяльність є людською формою активності, необхідною умовою існування суспільства, зміст якої полягає у зміні та перетворенні людиною навколишнього середовища. Люди трансформують його для задоволення власних потреб, активно взаємодіють із ним, завдяки чому і досягають поставленої мети. Як елемент природи і ланка в системі "природа – суспільство – людина", людина відчуває вплив законів природного світу. Водночас через діяльність, яка поєднує її біологічну, соціальну та духовну сутності, вона сама впливає на природу.

Отже, **життєдіяльність** – процес збалансованого існування та самореалізації індивіда, групи людей, соціуму в єдності їхніх життєвих потреб і можливостей. Одним із базисних мотиваційних механізмів людської життєдіяльності є потреба в безпеці. Згідно із загальноновизнаною теорією мотивації першоджерелами життєдіяльності є його базові потреби. Обґрунтована цією теорією ієрархія ставить потребу в безпеці на перше місце серед тих, що відрізняють людину від решти живого світу (рис. 1.2).

Учені підкреслюють, що потреби більш високого рівня виникають після задоволення потреб нижчих. Отже, всі інші потреби, що відрізняють людину, виникають тільки після задоволення потреби в безпеці. Дуже важливе зауваження зробив "майстер психології" А. Маслоу: "Так само, як сита людина не відчуває себе голодною, той, хто знаходиться в безпеці, не відчуває загрози. Потреба в безпеці розглядається як активний і основний мобілізуючий ресурси організму фактор лише в дійсно надзвичайних обставин, таких, як: війна, хвороба, стихійні лиха, зростання злочинності, дезорганізація суспільства" [53]. Ця обставина створює сьогодні найнебезпечнішу ситуацію: сучасні глобальні проблеми, недоведення до свідомості кожного мешканця Землі, становлять страшну (за можливими наслідками) загрозу – начебто невидимої радіації. Коли в центрі уваги постійно перебувають лише індивідуальні задачі забезпечення безпеки, населення планети не усвідомлює всієї надзвичайності епохи глобальної кризи, що настала.

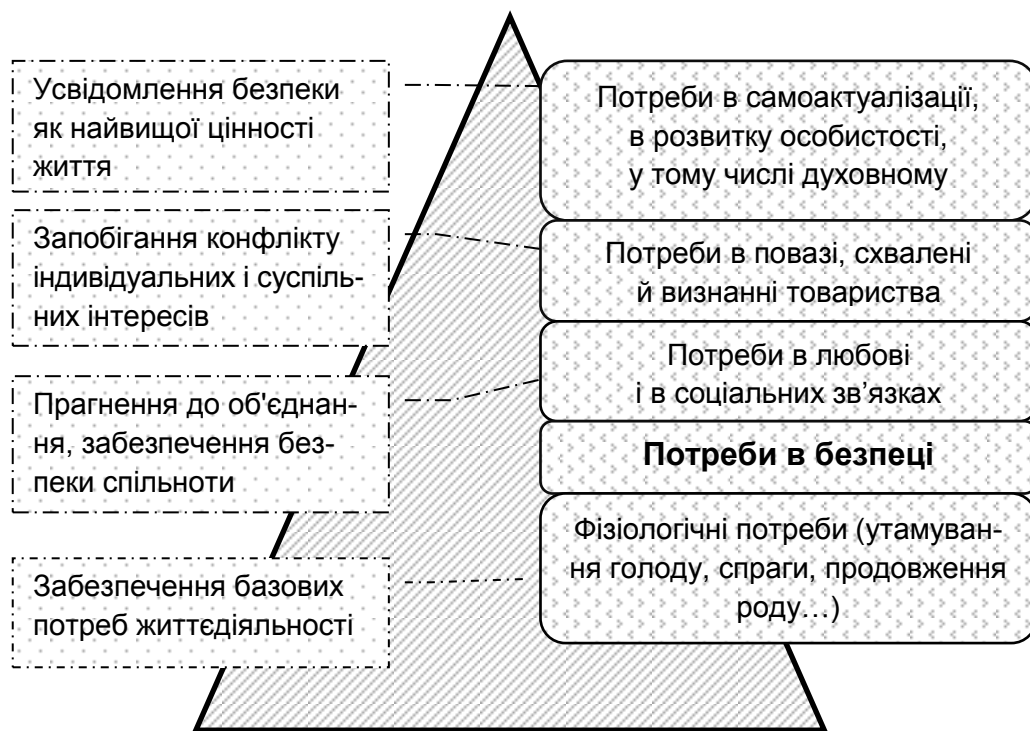

Рис. 1.2 Місце безпеки в ієрархії потреб Маслоу

До положень теорії мотивації логічно додається не відзначена в ній, але важлива для загальної теорії безпеки особливість [101]: вищі потреби не тільки виникають після задоволення потреби в безпеці, але і слугують для більш повного її задоволення. Особистість, тобто людський індивід з особистими особливостями, задовольняє свою потребу в безпеці діями з захисту від виявлених ним загроз, як інстинктивними, так і розумними, але не тільки. Для підвищення рівня своєї безпеки люди об'єднуються в спільноти. Прагнення до об'єднання закладено такою потребою людини, як *потреба в соціальних зв'язках*.

З об'єднанням людей у співтовариство з'являється нова турбота – забезпечення безпеки цієї спільноти. Завдання одночасного забезпечення безпеки і спільноти і кожного його учасника несе в собі протиріччя, як, наприклад, неможливість забезпечення безпеки всіх учасників спільноти одночасно. Спільнота виявляється життєздатною тільки в тому випадку, якщо вирішальна більшість її членів готова поставити інтереси спільноти вище індивідуальних інтересів.

Конфлікт індивідуальних і суспільних інтересів пояснюється такою природною потребою кожної людини як *потреба в повазі*. З її допомогою в співтоваристві виникає особливі механізми перетворення суспіль-

них інтересів в особисті. Такими механізмами є думка оточуючих, звичаї і традиції, закони, релігія як віра. Отже, потреба в соціальних зв'язках і потреба в повазі слугують зміцненню об'єднання людей та відповідають за безпеку.

Найвища потреба людини – *потреба у розвитку* – також сприяє найбільш повному задоволенню потреби в безпеці. Розвиток людини дозволяє йому пристосовуватися до природного розвитку навколишнього середовища, як частини постійно змінюваної природи. А притаманне тільки людині духовний розвиток має кінцевою метою формування у свідомості людини "вищих", "духовних" цінностей, а це завжди виявляються цінності суспільні.

Таким чином, виходить, що потреба в безпеці є корінною, з якої виростають і якій слугують інші базові потреби. А безпека є першоджерелом активності людини і є кінцевою метою у всіх сферах його життєдіяльності.

Потреба в безпеці людини (громадян, індивідуальності) реалізується в умовах стабільності суспільства і держави, їх захищеності від можливих небезпек різного (природного, техногенного і соціального) характеру й оцінюється тривалістю і якістю життя його громадян, а також співвідношенням цих показників з аналогічними показниками в інших країнах світу. У даний час тривалість життя громадян України становить: чоловіки – 62,4 роки; жінки – 74,5 років. За основним прийнятим у світі показником якості життя громадян-індексу розвитку людського потенціалу – Україна займає 78-ме місце.

Безпека суспільства характеризується порушенням основних суспільних зв'язків: родинних, економічних, інформаційних, культурних, духовних і міжнаціональних. Загальний стан безпеки українського суспільства в даний час навряд чи можна охарактеризувати як задовільний і такий, що має тенденції до поліпшення. Стан та розвиток основних сфер життєдіяльності суспільства показують, що кризові явища далеко не подолані. На підтвердження цього наведемо позиції України серед інших країн світу за загальними статистичними показниками, а також спеціальними соціальними, економічними та політичними індексами й рейтингами (табл. 1.1).

Місце України у світових рейтингах [109]

Назва рейтингу	Організація чи джерело	Місце	Роки	Коментарі
1	2	3	4	5
<i>Соціальні показники</i>				
Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)	Програма розвитку ООН	78/187	2013	З індексом 0.740 посідає одне місце з Македонією
Рівень смертності	Центральне розвідувальне управління США (за статтею ІА УНІАН)	Друге місце в світі	2013	В Україні 15,75 смертей на 1 000 жителів. На першому місці – ПАР (17,36), слідом за Україною йдуть Лесото (15,02) і Чад (14,85)
У рейтингу аморальних країн світу	Аналітики агенції від Bloomberg	Тринадцяте місце	2013	При складанні рейтингу, враховували чотири показники: середню кількість випитого алкоголю, кількість викурених цигарок на душу населення, відсоток громадян, які приймають наркотики, а також загальні втрати від азартних ігор у відсотках від ВВП
<i>Політичні показники</i>				
Індекс верховенства права	Проект світової юстиції – неурядової організації (за статтею ІА УНІАН)	87/97	2012	Індекс оцінює країни за показниками у восьми сферах. Україна отримала 87-ме місце через політичне втручання уряду, безкарність і корупцію
Індекс демократії	The Economist Intelligence Unit ("Індекс демократії 2012. Застій демократії")	80/167	2012	Україна очолила список країн із гібридними режимами та посіла 80-ту сходинку (5,91 балів із 10-ти), що на одну позицію нижче, ніж минулого року

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4	5
За кількістю проблемних справ	Європейський суд із прав людини	Третє місце	2013	Перше місце посідає Росія (на неї припадає 15 % таких справ), на другому місці – Туреччина (12 %), за якою слідує Україна (10 %). На четвертому розташувалася Італія (8 %)
<i>Економічні показники</i>				
Індекс купівельної спроможності громадян	Дослідження міжнародної компанії GFK	У дев'ятці найменш заможних європейських держав	2013	У середньому кожен громадянин ЄС витратив у 2013 році на оплату товарів та послуг 12,8 тис. євро, у той час, як українці та мешканці ще восьми держав, серед яких Білорусь та член Євросоюзу Болгарія, менше 25 % відсотків цієї суми. Найбагатшими в Європі залишаються громадяни Норвегії та Швейцарії, котрі зможуть витратити удвічі більшу суму, ніж у середньому європейці
Список світових виробників сталі	Світова асоціація виробників сталі	Дев'яте місце	2013	Українські металурги у липні 2013 року до аналогічного місяця минулого року знизили виробництво сталі на 8,8 %, до двох мільйонів 828 тисяч тонн
За зростанням цін на житло (Global House Price Index)	Компанія Knight Frank	Десяте місце	2013	За останній рік його вартість у країні зростає на 10,9 %
Список найпривабливіших країн для придбання землі	Звіт Світової організації торгівлі	Десяте місце	2013	Потенційний обсяг продажу 1,2 млн га

1	2	3	4	5
<i>Інформаційні показники</i>				
За виявленням спамерського контенту у мережі Інтернет	Spamhaus Project	Четверте місце	2013	До трійки лідерів рейтингу входять Сполучені Штати, Китай та Російська Федерація. Лише трохи відстають від України Велика Британія, Японія, Бразилія, Німеччина, Італія та Нідерланди
За інтенсивністю генерування спам-трафіка	Дослідження "Лабораторії Касперського"	Шосте місце	2013	За результатами, Україна посідає шосте місце в світі
За кількістю сертифікованих ІТ-спеціалістів	–	Четверте місце	2013	Україна в рейтингу після США, Індії та Росії. Як зазначається у щорічному звіті Нацкомісії, що здійснює держрегулювання у сфері зв'язку та інформатизації, 40 % ІТ-фахівців працюють у Києві, 19 % – у Харкові, 16 % – у Львові, 7 % – у Дніпропетровську і 4 % – в Одесі

1.3. Міждисциплінарний характер навчальної дисципліни

Теорія управління безпекою соціальних систем є сучасним міждисциплінарним напрямом соціально-економічної науки та вивчає стан захищеності життєво важливих інтересів людини, організації, суспільства та держави від різного роду загроз та небезпек.

Теорія управління безпекою соціальних систем – це наука про безпеку, яка:

1) вивчає закономірності ефективного забезпечення безпеки у соціальних системах, котрі реалізуються за допомогою відповідних відносин та механізмів;

2) є галуззю науки, що здійснює свою мету на базі творчого осмислення та переосмислення теоретичних здобутків управління, права, філософії, соціології, політології, стратегічного менеджменту, математичних наук та багатьох інших наук. Управління безпекою соціальних систем є своєрідною матрицею наук і наукових напрямів про безпеку;

3) є суспільною міждисциплінарною наукою, яка досліджує загальні та специфічні об'єктивні закономірності організації та функціонування систем безпеки різного рівня і виробляє на підставі їх пізнання загальні теоретичні положення, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування;

4) є галуззю знань, що інтегрує прикладні аспекти політичних, соціальних, воєнних, економічних, технічних, гуманітарних та інших наук і орієнтована на дослідження сутності, змісту, методів, форм, органів, сил та засобів забезпечення безпеки об'єкта за умови впливу чинників внутрішнього та зовнішнього характеру.

Дана навчальна дисципліна є нормативною навчальною дисципліною та вивчається згідно з навчальним планом підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр" спеціальності 8.18010014 "Управління фінансово-економічною безпекою підприємства" всіх форм навчання. Структура системи знань та місце теорії управління безпекою соціальних систем подано на рис. 1.3.

Рис. 1.3 Система знань із спеціальності "Управління фінансово-економічною безпекою"

У число основних об'єктів досліджень теорії управління безпекою соціальних систем входять:

встановлення закономірностей виникнення небезпек і загроз;

якісний та кількісний опис механізмів взаємодії соціальних систем, об'єктів і структур на різних стадіях виникнення і розвитку небезпек і загроз та їх наслідків;

створення наукових основ діагностики, моніторингу, попередження та запобігання небезпек і загроз;

побудова систем захисту і забезпечення безпеки.

У рамках теорії управління безпекою соціальних систем використовуються закони, методи, критерії та принципи природничих, технічних і суспільних наук.

Методологічні основи теорії безпеки соціальних систем базуються на досягненнях наук:

математики (математична статистика і теорія ймовірностей, математичне моделювання, теорія біфуркацій, прикладна математика, теорія ризику);

інформатики і управління (кібернетика, теорія організації, теорія управління, теорія прийняття рішень);

суспільствознавства (основи держави і права, філософії, соціології, економіки).

Принципове значення в теорії безпеки соціальних систем надається встановленню критеріїв і шкал вимірювань, що дозволяють кількісно оцінювати та вимірювати небезпеки, загрози, ступінь захищеності і пошкодзованості. На цій основі формуються кількісні та якісні параметри прийнятих управлінських рішень у сфері безпеки. Такі параметри використовуються при формуванні цілей безпеки та оцінки ефективності заходів для досягнення цих цілей.

Для кількісного аналізу й встановлення шкал вимірювання стану безпеки людини, суспільства та держави в рамках розвиненої до теперішнього часу теорії безпеки в якості базових критеріїв безпеки можна прийняти такі:

ризик для життя і життєдіяльності;

якість і тривалість життя.

Критерії ризиків мають виражений імовірнісний характер і визначаються ймовірністю (або частотою) реалізації загроз для людини, суспільства і держави та величиною збитку при цій реалізації. У ряді випадків під критеріями ризиків розуміють лише імовірності або частоти несприятливих, небезпечних або катастрофічних явищ.

Загальний аналіз ризиків для держави проводиться на базі вивчення ризиків для кожної з небезпек і загроз на заданому відрізку часу. Такий аналіз дозволяє визначати шляхи вирішення проблем безпеки та управління ризиками на державному, регіональному та об'єктному рівні. У теорії безпеки при застосуванні критеріїв ризику метою управління є загальна мінімізація збитків і ймовірностей небезпек і загроз.

Фундаментальні дослідження в галузі безпеки людини, суспільства і держави дозволяють:

науково обґрунтувати принципи, методи і системи захисту від небезпек і загроз, захисту інтересів;

сформуванню системи сил і дій при виникненні ризику, якщо небезпек і загроз не вдалося запобігти та загрози потенційні перейшли в реальні і реалізовані.

Таким чином, фундаментальні наукові основи забезпечення безпеки соціальних систем, захисту людини, суспільства і держави від небезпек і загроз полягають у виборі пріоритетних критеріїв безпеки та розробці комплексів першочергових і перспективних заходів, управлінських механізмів щодо зниження ризиків і підвищення якості і тривалості життя, забезпечення життєдіяльності та розвитку.

1.4. Наука безпеки соціальних систем та її методи

Змістовне наповнення науки про безпеку соціальних систем поки що перебуває на стадії розвитку. Як наслідок, у науковій літературі зустрічаються різноманітні тлумачення поняття "безпека". З одного боку, це свідчить, про актуальність, важливість та складність питань безпеки соціальних систем, а з іншого – про незавершеність методичного опрацювання та необхідність подальших досліджень як у загальнотеоретичному, так і у теоретико-прикладному плані, спрямованих на вирішення проблем забезпечення безпеки соціальних систем у ключових сегментах забезпечення життєдіяльності в системі "природа – суспільство – людина".

Щоб стати теорією, процес формування системи наукового знання проходить важкий, виснажливий шлях від тривалого періоду накопичення емпіричного матеріалу через етапи його систематизації і осмислення, висунення гіпотез про наявність закономірностей до вищого рівня розвитку теорії – встановлення закону. Так, концепція безпеки, її комплексне розуміння, визначення істотних граней, або вимірювань, безпеки на початку XXI століття проходить черговий етап еволюції. Дослідники, які спеціалізуються на вивченні сфери безпеки, піддаючи аналізу політичні, економічні, соціальні та інші процеси кінця XX і початку XXI століття,

у своїй більшості приходять до висновку про те, що концепція безпеки зазнає значних трансформацій. У першу чергу, ці трансформації видно при прояві нових граней концепції безпеки, як то новий погляд на екологічну безпеку, або кібернетичний вимір безпеки [28]. Відповідно кожний вимір безпеки виявляє свій вигляд основних загроз. Такий вид загроз безпеці, як тероризм, знаходить свій прояв як в старих, так і нових проявах вимірювань безпеки.

У даний час система знань про безпеку досягла етапу розвитку, що характеризується переходом від розрізненої сукупності окремих теоретичних уявлень про безпеку до формування базових принципів і закономірностей, побудови цілісної системи теоретичних знань про безпеку. Результати такого аналізу дозволяють стверджувати, що на початку ХХІ століття сформувалися нові міждисциплінарні науки – *теорія безпеки* та *теорія управління безпекою соціальних систем* [28]. Остання дозволяє побачити і усвідомити проблему безпеки в цілому і розглядати її як головну проблему нової епохи розвитку людства.

Зміст теорії управління безпекою соціальних систем як наукової системи знань можна подати у вигляді трьох взаємопов'язаних частин (рис. 1.4): теорії безпеки; теорії соціальної дії та соціальних систем; теорії управління.

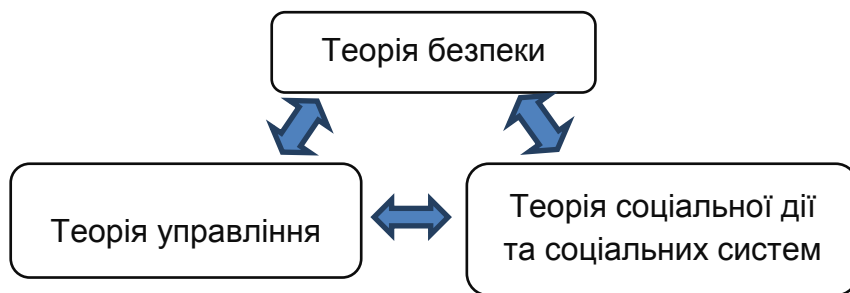

Рис. 1.4. Структурно-логічна конфігурація теорії управління безпекою соціальних систем

Теорія безпеки в якості об'єкта дослідження розглядає безпеку як явище, об'єктивно властиве всьому і проявляється у всьому, що нас оточує (незалежно від виду розглянутих об'єктів, суб'єктів і процесів). Об'єктом загальної теорії безпеки розглядає різні види систем (біологічні, екологічні, соціальні) в процесі їх життєвого циклу – від моменту їх виникнення (зародження) до моменту зникнення (загибелі). Тому й предмет її

дослідження – безпека як явище, закономірності і механізми виникнення, зростання, реалізації та нейтралізації небезпеки в процесі життєвого циклу систем.

Теорія соціальної дії та соціальних систем полягає в обґрунтуванні можливості збереження в соціальній системі рівноваги, порядку, узгодженості за рахунок пошуку шляхів, умов, факторів його взаємодії з навколишнім середовищем, як джерела небезпеки. Предмет її дослідження – соціальні системи, які, згідно теорії Парсонса [59] ("Соціальна система", 1951 р.), постають як відкриті системи, що знаходяться в ситуаціях постійного взаємообміну на входах і виходах у навколишнє середовище. Вони диференційовані на різні підсистеми, які також постійно залучені до процесів взаємообміну. У цьому сенсі соціальні системи і підсистеми утворюються за рахунок процесів соціальної взаємодії між діючими суб'єктами.

Теорія управління – наука про принципи і методи управління різними системами, процесами і об'єктами, в її основі – кібернетика і теорія інформації. У соціально-економічних системах теорія управління присвячена прийомам і методам аналізу, прогнозу і можливостям регулювання діяльності різних спільностей людей (світового співтовариства, регіональних об'єднань, націй, суспільно-господарських груп). Суть теорії управління полягає в обґрунтуванні концепції безпеки на основі системного аналізу об'єкта безпеки і синтезі алгоритму управління станом безпеки для отримання бажаних характеристик протікання процесу або цілей управління.

Становлення теорії управління безпекою соціальних систем базується на основних положеннях теорій та концепцій, як:

1. Проблеми безпеки соціальних систем є наслідком об'єктивної потреби людини; природа, склад, ієрархія базових потреб схематизовані теорією А. Маслоу [53] ("Мотивація і особистість").

2. Людина і людство, що розглядається як система об'єднань людей, є частиною систем вищого порядку, в першу чергу біосфери; особливості біосфери схематизовані теоріями Вернадського В. І. ("Біосфера і ноосфера") і Горшкова В. Г. ("Фізичні та біологічні основи стійкості життя").

3. Управління безпекою базується на загальноорганізаційних законах, принципах та закономірностях розвитку систем, підходах та методах системного аналізу, які сформовані роботами Богданова О. О. ("Тектологія: загальна організаційна наука") і Л. Берталанфі ("Системні дослідження. Методологічні проблеми"), Блауберга І. В. і Юдіна Е. Г. ("Становлення і сутність системного підходу"), моделях соціальних систем та проблемах

системності, які розкриті роботами Т. Парсонса ("Система сучасних суспільств", "Соціальна система"), Р. Мертонна ("Соціальна теорія і соціальна структура") та ін.

4. Розвиток людства знаходиться на стадії глобальної кризи, що обумовлює забезпечення безпеки в системі "природа – суспільство – людина", охарактеризованої роботами вчених Римського клубу (Дж. Форрестер "Світова динаміка"; А. Кінг, Б. Шнайдер "Перша глобальна революція"; Д. Медоуз та інші "За межами зростання") і матеріалами Організації Об'єднаних Націй ("Порядок денний на XXI століття", "Хартія Землі").

5. Система забезпечення безпеки соціуму має складну структуру, яку формують представники еліт й забезпечують керування й контроль над діяльністю збройних сил провідних країн світу, найбільш розвинених секретних служб, політичних апаратів національних держав, глобальних ЗМІ й ресурсної бази планети. Сучасні тенденції розвитку людства схематизовані ідеями та теоріями Е. Тоффлера ("Третя хвиля"), Гумилева Л. Н. ("Етногенез та біосфера Землі"), Х. Ортега-і-Гассета ("Повстання мас"), Зінов'єва А. А. ("На шляху до надсуспільства"), Моїсеєва Н. Н. ("Універсум, інформація, суспільство").

6. Методи управління соціальними системами та їх безпекою, як свідоме використання суб'єктом управління безпекою відносин влади, матеріальних і людських ресурсів, наукових знань для отримання результатів, в яких якомога повніше реалізуються цілі та потреби соціуму, представлені школами наукового управління вважаються, як: класична школа управління, школа "людських відносин", "емпірична" школа управління, школа "соціальних систем", "нова" школа.

7. Теорія управління безпекою має національні особливості. Методологія забезпечення національної безпеки сформована роботами Ситника Г. Л. [70] та інших ("Національна безпека України"), Ліпкана В. А. [38] ("Національна безпека України"), Горбуліна В. П., Качинського А. Б. [24] ("Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки").

Побудова теорії управління безпекою соціальних систем, яка об'єднує відповідні особливості всіх сфер життєдіяльності людства, має спиратися на систему підходів і методів, способів наукового дослідження (рис. 1.5), які дають змогу дослідити закономірності та установити істинні знання про загальні та специфічні небезпеки, механізми управління ними в ході розвитку й функціонування соціальної системи.

Загальнофілософські методи характеризують людське мислення в цілому і можуть застосовуватись у всіх сферах пізнавальної діяльності

людини (з урахуванням їхньої специфіки), їхньою об'єктивною основою є загально-філософські закономірності розуміння навколишнього світу, самої людини, її мислення, процесу пізнання і перетворення світу.

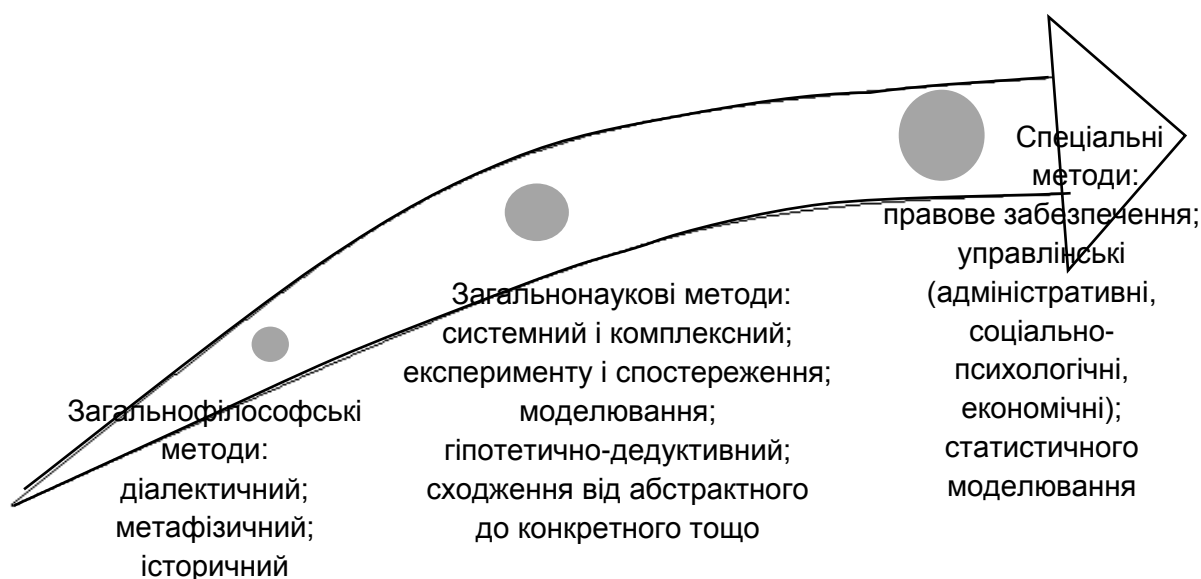

Рис. 1.5. **Методи теорії управління безпекою соціальних систем**

Загальнонаукові методи характеризують хід пізнання у всіх науках. Їхньою об'єктивною основою є загальнометодологічні закономірності пізнання, які включають і гносеологічні принципи. Виділяють три рівня методів і прийомів наукового дослідження:

методи емпіричного дослідження – спостереження, експеримент, порівняння, опис і вимірювання;

методи теоретичного дослідження – моделювання, формалізація, ідеалізація, аксіоматичний метод, гіпотетично-дедуктивний метод, сходження від абстрактного до конкретного та ін.;

логічні методи наукового дослідження – аналіз і синтез, індукція, дедукція і аналогія, абстрагування, узагальнення, ідеалізація, формалізація, ймовірно-статистичні методи, системний підхід та ін.

Основним загальнонауковим є системний підхід і узагальнення основних положень окремих теорій безпеки і концепцій управління безпекою соціальних систем. При дослідженні соціальних систем найвищого рівня, як суспільства, особливо плідним виявляється комплексний підхід, що використовує методи як гуманітарних, так і природничих наук.

Спеціальні – це методи вивчення соціальних систем різних рівнів та перспектив розвитку через виявлення чинників загроз та ризиків.

Контрольні запитання

1. Визначити предмет та об'єкт теорії управління безпекою соціальних систем.
2. Розкрити зміст поняття "життєдіяльність", підкреслити особливості "життя".
3. Розкрити роль безпеки в життєдіяльності людини, керуючись теорією Маслоу.
4. Охарактеризувати загрози життєдіяльності в системі "природа – суспільство – людина".
5. У чому полягає міждисциплінарний характер теорії управління безпекою соціальних систем?
6. Положення та принципи яких теорій є фундаментом теорії управління безпекою соціальних систем?
7. Розкрити загально філософські, загальнонаукові та спеціальні методи теорії управління безпекою.

Тестові завдання

1. Предметом теорії управління безпекою соціальних систем є:
 - а)закономірності виникнення небезпек життєдіяльності людини;
 - б)механізми управління безпекою соціальних систем типу "людина", "організація", "суспільство", "державна";
 - в) процеси соціальної взаємодії між діючими соціальними суб'єктами;
 - г) інформаційне суспільство.
2. Відповідно до теорії Маслоу "знаходиться в безпеці" означає:
 - а)прагнути до самореалізації;
 - б)прагнути до єдності потреб та можливостей;
 - в) не відчувати загрози;
 - г) задовольняти потреби кожної ланки.
3. Який з методів досліджує загально-філософські закономірності розуміння навколишнього світу:
 - а)метафізика;
 - б)експеримент;
 - в)індукція;
 - г) аналогія?
4. Які з методів відносяться до загальнонаукових:
 - а)діалектичний та метафізичний;
 - б)дедуктивно-індуктивний;
 - в) системний підхід;
 - г) статистичного моделювання?

5. Виберіть методи емпіричного дослідження:

- а) спостереження та експеримент;
- б) спостереження та моделювання;
- в) дедукція та аналогія;
- г) вимірювання та статистичне моделювання.

6. Роботи яких вчених присвячені загальноорганізаційним законам, принципам та закономірностям розвитку систем:

- а) Вернадського В. І.;
- б) Богданова О. О. і Л. Берталанфі;
- в) Е. Тоффлера і Гумилева Л. Н.;
- г) Ситника Г. Л. і Ліпкана В. А.?

7. Хто з відомих вчених досліджував моделі соціальних систем та проблеми системності, а найбільш відома його книга – "Система сучасних суспільств":

- а) Р. Мертон;
- б) Т. Парсонс;
- в) Дж. Форрестер;
- г) Вернадський В. І.?

8. Яка з теорій присвячена прийомам і методам аналізу, прогнозу і можливостям регулювання діяльності різних спільностей людей:

- а) теорія етногенезу та біосфери;
- б) теорія соціальної дії;
- в) теорія управління;
- г) теорія національної безпеки?

9. В основі якої теорії пошук шляхів, умов, факторів взаємодії соціальної системи з навколишнім середовищем, як джерела небезпеки:

- а) теорія безпеки;
- б) теорія соціальної дії та соціальних систем;
- в) теорія управління;
- г) теорія Маслоу?

10. Яка з міжнародних організацій є автором Порядку денного на XXI століття та Хартії Землі, які присвячені проблемам розвитку людства в умовах глобальної кризи:

- а) Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ);
- б) Організація Об'єднаних Націй (ООН);
- в) Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ);
- г) Шанхайська організація співробітництва (ШОС)?

Розділ 2

Понятійно-категоріальна система теорії управління безпекою соціальних систем

План розділу

- 2.1. Сутність та зміст категорії "безпека".
- 2.2. Теоретичні школи управління.
- 2.3. Сутність та види управління соціальними системами.
- 2.4. Понятійний апарат управління безпекою соціальних систем.

Ключові слова: категорія, безпека, стан, захищеність, небезпека, загроза, ризик, управління, концепція, стратегія.

2.1. Сутність та зміст категорії "безпека"

Єдиного підходу до визначення наукової категорії "безпека" в загальному сенсі не вироблено, незважаючи на те, що потреба в безпеці існує стільки, скільки і людство і визначена необхідністю забезпечення його життєдіяльності. У теорії та практиці, розмірковуючи про безпеку, найчастіше, використовують конкретні прикладні поняття, як особиста, національна, економічна, глобальна безпека, але вони мають різний зміст по суті проблем і виходять із різних історичних і філософських контекстів.

Погляди до трактування та розуміння безпеки інтерпретують її як категорію філософську, категорію теорії державної політики та державного управління і економічну категорію.

Безпека як філософська категорія тісно пов'язана із буттям як фундаментальна категорія філософії. Її ключовою проблемою є захист життя людини (нації, суспільства, держави, міжнародної спільноти, людства загалом) від смерті, загибелі, а також забезпечення її(їх) гідного існування. Основний акцент робиться на існуванні якогось суб'єкта (особи, суспільства, держави, нації, людства загалом), а існуючі блага є не самоціллю, а засобом підтримання буття всього суцього (природи, людини, суспільства, нації, людства, тобто природних, соціальних та духовних форм і виявів буття у їх єдності, тісному взаємозв'язку й взаємозалежності).

Досить широко результати осмислення проблем безпеки представлені в роботах філософів епохи Просвітництва, а також їх попередників і послідовників, зокрема в працях Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо [27] та ін.

Безпека як суспільне явище. Поняття "безпека" діалектично поєднане з поняттям "небезпека", тобто безпека, це такий стан, при якому ніщо кому-небудь або чому-небудь не загрожує. Однак це ідеальний стан, і як свідчить історичний досвід, такого стану не вдавалося досягнути повною мірою жодній людині, державі чи іншим формам соціальних утворень. У світі для них постійно існують реальні чи потенційні загрози, які зумовлені наявністю різноманітних філософсько-світоглядних систем та ціннісних орієнтацій окремих осіб, соціальних груп, народів і цивілізацій. Це неминуче призводить до зіткнення та протиставлення їхніх інтересів, виникнення та загострення суперечностей, які за певних умов можуть призвести до міжособових, соціальних, класових, міжетнічних, міжконфесійних та міжнародних конфліктів.

Так, у Західній Європі термін "безпека" вживався з 1190 р. та означав "спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки". У середині XII ст. безпеку ототожнювали з поліцією. Його значення набуло широкого діапазону, адже його розуміли як "державний устрій, державне управління" головною метою якого є забезпечення суспільної безпеки. У XVII – XVIII ст. із розвитком суспільства та державності змінюються функції держави, яка стає гарантом забезпечення добробуту та безпеки населення. Саме тоді термін "безпека" набуває іншого значення: "стан, ситуація спокою, коли немає реальної небезпеки, а також матеріальні, економічні, політичні умови, відповідні органи та організації, що сприяють утворенню такої ситуації".

Безпека як основна цінність і право людини вперше стала розглядатися в рамках західного світу в революційний період його історії. Так, у Біллі про права 1689 р., прийнятому в Англії, в американській Декларації незалежності 1776 р. і у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. прямо або побічно безпека розглядалася як природне право людини поряд з волею, власністю і опором гнобленню. Серйозні руйнівні наслідки, які принесли Європі війни і революції XIX – XX ст., мали істотний вплив на еволюцію людської свідомості і наступні зміни в розумінні безпеки. Їм стали позначати не тільки стан окремого індивіда, а й стан окремої держави і навіть міжнародного співтовариства держав.

Така форма організації суспільства як держава, має головне завдання – забезпечити безпеку. Так, у XIX столітті в Енциклопедичному словнику зазначено: "Необхідність в особистій та майновій безпеці ви-

кликає до життя державу, в цій необхідності держава знаходить найголовніше роз'яснення свого існування, вона ж вказує державі основну його мету і призначення" [77].

Одним із перших, хто обґрунтував взаємозв'язок безпеки держави та особистості, був Томас Гоббс. При цьому він трактував безпеку окремої людини як "не одне лише забезпечення голого існування, але також забезпечення за всяким людиною всіх благ життя, придбаних ним законною працею, безпечною і нешкідливою для держави" [22].

Розмірковуючи про засоби забезпечення безпеки, англійський мислитель і багато його послідовників, продовжуючи традиції античних філософів, пріоритет відводили насильству. Так, Гоббс писав: "Сила людини є спосіб домогтися отримання будь-яких благ в майбутньому ... Конфлікт неминучий, оскільки сила однієї людини стає перешкодою, ускладнює реалізацію сили іншої людини. Насправді має значення перевагу в силі однієї людини над іншим" [22].

Подібний підхід безпосередньо створював так звану "дилему безпеки". Її суть полягає в тому, що зростання рівня безпеки (тобто сили) однієї групи означає зниження рівня безпеки іншої. У кожного учасника взаємодії є спокуса вирватися вперед, тим самим забезпечивши свою перевагу над іншими.

Це надовго визначило саме розуміння безпеки як охоронної, а іноді й репресивної діяльності, спрямованої на захист вже не суспільства, сприйманого як якась абстракція, а конкретної форми його політичної організації – держави.

Така модель безпеки, заснована на захисті політичного режиму за допомогою силових структур, примусі або прямому насильстві над особистістю, показала свою обмеженість. При такому підході не беруться до уваги складності і протиріччя людської діяльності, які і є джерелом змін і розвитку.

Безпека як економічна категорія. Безпека розглядається як "економічна цінність". За своєю суттю цінність – це будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе. Як цінність, безпека не є матеріальною, але вона є значущою. Цінності означають та мають значення, як цінність щось розглядається, а з урахуванням цінно-

сті відбувається дія. Своїм буттям цінності впливають на дії, на весь порядок та організацію життєдіяльності людини та суспільства. З цінностями треба погоджувати дії, на них треба орієнтуватися або просто мати на увазі.

Економічне значення безпеки простежується в "Принципах економічної науки" А. Маршалла [45]. Безпеку він розглядає як блага, які охоплюють вигоди, які людина отримує від проживання в певному місці і в певний час і від приналежності до якої-небудь держави або спільноти, що дають право і можливість користуватися державною власністю і комунальними підприємствами, як, наприклад, дорогами, газовим освітленням тощо, і права на судовий захист або безкоштовну освіту. Безпека індивідуума і власності утворює дві умови свободи. Повна політична свобода і безпека дозволяє кожному змінювати свою поведінку, якщо він вирішує, що це відповідає його інтересам, і безболісно втягувати себе особисто і свою власність у нові і розраховані на віддалене майбутнє підприємства.

У словнику української мови безпека трактується як "стан, коли кому-, чому-небудь ніхто і ніщо не загрожує" [103]. У сучасних енциклопедичних виданнях представлені різні підходи до визначення поняття "безпека", які враховують захищеність, ризики, забезпечення самостійності суб'єкта. З прадавніх часів і до сьогодні дійшло багато визначень сутності даного поняття, що й сформувало такий широкий діапазон його значень. Греки під поняттям "бути у безпеці" розуміли "володіти ситуацією". У перекладі з іврити "безпека" набуває декількох значень. У прямому сенсі *a'sfalh* – твердий, непохитний, непорушний, міцний; *ei'rh/nh* – мир, спокій; *swthri/a* – порятунок, позбавлення, збереження, спасіння. У переносному – достовірність, надійність, переконливість, захищеність від небезпек". З латини (*sine cura – securitas*) поняття "безпека" означає стан, якому притаманне почуття певності або відсутність занепокоєння. Уебстер у "Тлумачному словнику англійської мови" дає наступне визначення безпеки – *safety* та *security*, під чим розуміє "надійність, захищеність від будь-яких посягань".

Наведені визначення набули поширення в сучасній науковій та навчальній літературі й обумовлюють її багатоаспектність як статичної та

динамічної характеристики соціальних систем. Так, "безпека" визначається з таких позицій [58]:

як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Під інтересами при цьому розуміється, переважно, сукупність потреб того чи іншого суб'єкта (особистості, суспільства, держави), а задоволення потреб розуміється як головна умова безпеки;

з точки зору самостійності безпека – як стан суспільних відносин, при якому особистість, соціальна група, народ, країна (держави) може самостійно, суверенно, без втручання й тиску ззовні вільно обирати й здійснювати свою стратегію міжнародної поведінки, духовного, соціально-економічного й політичного розвитку;

з позицій ризикованості безпека – це відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання збитків;

з урахуванням системного підходу безпека – як такий стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування й розвитку.

Загальне поняття **безпеки соціальної системи** можна визначити як *сукупність ознак, що характеризують захищеність об'єкта від різного роду загроз та небезпек, дія яких може здійснити негативний вплив на його структурну та функціональну цілісність до повного руйнування або неконтрольованої трансформації в об'єкт іншої якості*. Змістовне наповнення категорії "безпека" при цьому описується трьома формами: безпека-мета, безпека-норма, безпека-стан (рис. 2.1):

1) *безпека як мета* співпадає з ціллю стійкого розвитку суспільства;

2) *безпека як соціальна норма* виступає в якості соціальної цінності, інтегрованої в особисту та масову свідомість;

3) *безпека як стан* надає можливість кількісної оцінки реального рівня безпеки на основі вироблених критеріїв, що визначають основні параметри допустимих меж безпеки.

У загальному вигляді безпека є специфічна сукупність умов діяльності. Саме тому говорять про "безпечні умови діяльності", про знаходження кого-небудь або чого-небудь "в безпечних умовах" і таке інше [83]. "Безпека є першоджерелом активності людини і є кінцевою метою у всіх сферах його життєдіяльності" [101].

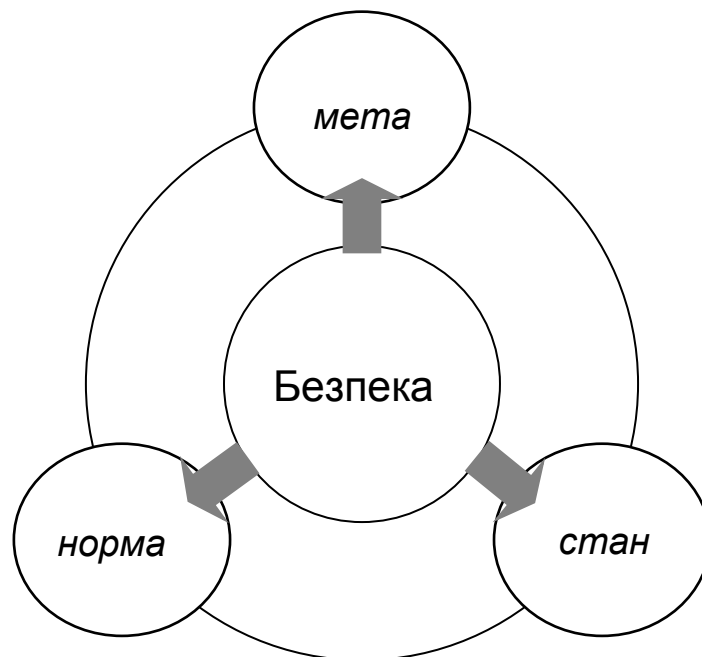

Рис. 2.1. Дефініції категорії "безпека"

Безпека створюється в процесі соціальної діяльності, яка сприяє стану захищеності та в цілому безпеки особистості, суспільства, держави.

2.2. Теоретичні школи управління

Управління – це процес, що забезпечує підтримання безпечного функціонування об'єкта шляхом збору і обробки інформації про стан об'єкта і зовнішнього середовища, вироблення рішень про вплив на об'єкт і їх використання. У найзагальнішому вигляді – це усвідомлений, цілеспрямований, прогнозований, планований і контрольований процес, спрямований на досягнення бажаного результату.

З позиції безпеки *наукове управління соціальними системами* реалізується через використання суб'єктом управління відносин влади, матеріальних і людських ресурсів, наукових знань для отримання результатів, в яких якомога повніше реалізуються цілі забезпечення безпеки та потреби соціуму на даному етапі його розвитку.

При всьому різноманітті різних сучасних поглядів виділяють головні положення, що лежать в основі тих чи інших наукових шкіл управління. Провідними вважаються школи: класична школа управління, школа "людських відносин", "емпірична" школа управління, школа "соціальних систем", "нова" школа, менеджмент людських ресурсів.

Класична школа управління. Виникнення сучасної науки управління пов'язується з іменами Ф. Тейлора, А. Файоля, Г. Емерсона, Л. Урвіка, М. Вебера, Г. Форда.

Основні положення теорії Ф. Тейлора викладені в його роботах: "Управління фабрикою" (1903), "Принципи наукового управління" (1911), "Свідчення перед спеціальною комісією конгресу" (1912). В основі системи Тейлора покладені методи раціоналізації праці окремих робітників, що зумовили перебудову процесу виробництва і організацію процесу управління. Саме ця сторона його вчення знайшла широке застосування в роботі промислових підприємств.

Паралельно розвивалися загальні принципи організації праці та управління. Родоначальником цього напрямку в класичній школі вважається А. Файоль. У своїй основній праці "Загальна та промислова адміністрація" (1923) він намагався розробити спільний підхід до аналізу діяльності адміністрації і сформулювати на цій основі деякі строго обов'язкові принципи адміністрування. Управляти, стверджував він, значить вести підприємство до його мети, витягуючи максимальні можливості з усіх наявних у розпорядженні ресурсів.

На думку Файоля, адміністрування складає частину управління, яке становить значно більш широку діяльність і включає виробничу, комерційну, фінансову, кредитну, обліково-бухгалтерську та адміністративну функції. Аналізуючи адміністративну функцію, Файоль виділив п'ять її елементів: передбачення, планування, організацію, координування, контроль. Файоль розробив принципи адміністративної діяльності, до яких відносяться: розподіл праці, влада (авторитет і відповідальність), дисципліна, єдність командування, єдність керівництва, підпорядкування індивідуальних інтересів загальному інтересу, винагорода, централізація, скалярна ланцюг (лінія влади), порядок, рівність, стійкість посад кадрового складу, ініціатива, корпоративний дух. Він вперше вказав на необхідність створення штабів (функціональних підрозділів), які не повинні володіти правом керівництва, але повинні здійснювати підготовку до майбутнього і виявляти можливі способи вдосконалення організації праці.

Подальший розвиток класичної школи управління пов'язано з дослідженням загальних проблем управління. Г. Емерсон у роботі "Дванадцять принципів продуктивності" (1911) розглядав і формулював принципи управління підприємствами, вперше вказав на необхідність і доцільність комплексного підходу до вирішення завдань організації виробництва і управління.

Л. Урвік розвинув і поглибив основні положення А. Файоля. Головну увагу він приділив розробці принципів формальної організації:

1) відповідність людей структурі. Підкреслювалося, що спочатку слід детально розробити структуру організації, а потім підібрати фахівців, які найбільшою мірою відповідають вимогам структури;

2) створення спеціального та генерального штабів. Основною функцією спеціальних штабів має бути розробка рекомендацій для керівника організації. Основними завданнями генерального штабу є підготовка та передача наказів керівника, контроль поточної роботи і надання допомоги керівнику в координації діяльності "штабних" фахівців;

3) порівняність прав і відповідальності. Недостатньо покладати на лінійних керівників тільки відповідальність за будь-яку діяльність, необхідно також делегувати їм владу, відповідну і рівну відповідальності;

4) діапазон контролю – число осіб, безпосередньо підпорядкованих керівнику (такий діапазон, на думку Урвіка, в кожному випадку залежить від індивідуальних якостей керівника);

5) спеціалізація. Можливі три типи спеціалізації управлінських працівників: за ознакою мети, операції, типу споживача або географічною ознакою;

6) визначеність. Для кожної посади в організації повинні бути письмово визначені права, обов'язки, відповідальність, взаємини і взаємозв'язку з іншими особами.

Школа "людських відносин". Родоначальником нового напрямку в теорії управління вважається Е. Мейо. У результаті експериментів із групами робітників на заводах фірми "Уестерн електрик" у місті Хоторне, що тривали 13 років (1927 – 1939), Мейо дійшов висновку, що продуктивність праці робітників істотно залежить не тільки від умов праці та дій адміністрації, але й від соціально-психологічного клімату в їх середовищі (у так званих неформальних малих групах). Видатними представниками школи "людських відносин" були К. Арджеріс, Ф. Герцберг, Д. Макгрегор. Р. Блейк і ін.

Основні положення цього напрямку зводяться до виявлення ролі відносин у малих неформальних групах та твердження того, що в практиці управління необхідно виявляти і використовувати соціально-психологічні особливості групи. Представники зазначеної школи значне місце відводять пошуку методів удосконалення праці працівників системи управління. Зокрема, вони рекомендували приділяти найсерйознішу увагу зміні неформальної соціальної структури при перебудові формальної структури організації, яка забезпечує більш ефективні комунікації і розуміння

ідей, краще сприйняття загальної політики організації та її більш ефективне здійснення. Значну увагу представники школи "людських відносин" приділяли делегуванню відповідальності, ефективність якої, на їх думку, повністю визначається вмінням використовувати можливості своїх підлеглих як колективу.

"Емпірична" школа управління. Представники третього напрямку в теорії управління, який об'єднав великих менеджерів і консультантів, заявили, що головне завдання вчених у галузі управління – збір та узагальнення матеріалів практики, розробка на цій основі рекомендацій керуючим. "Емпірична" школа розвивається у двох основних напрямках:

1) концепції "участі в прибутках", "участі в управлінні" та ін. Найбільш видними представниками "емпіричної" школи є П. Дракер, Р. Девіс, Л. Ньюмен, Д. Міллер;

2) зміст праці і функції керівників. Цей напрямок в значній мірі обумовлений тим, що дана школа стверджує професіоналізацію управління, тобто його перетворення в особливу професію.

Незалежно від займаної посади кожен керуючий здійснює такі основні функції:

визначення цілей підприємства, можливих шляхів їх досягнення і постановка на цій основі конкретних завдань перед працівниками підприємства;

організація діяльності підприємства шляхом класифікації робіт, їх розподілу, створення відповідної структури, підбору і розстановки кадрів тощо;

забезпечення стимулювання і координації працівників із використанням для цього заходів примусу і заохочення, а також контролю на основі постійних зв'язків між керівниками і підлеглими;

нормування, аналіз і оцінка діяльності організації і зайнятих у ній осіб; мотивація бажань працівників залежно від результатів їх діяльності.

Представники "емпіричної" школи вказують, що сучасний керівник не повинен бути вузьким фахівцем технічного або економічного профілю, а володіти загальними науково-обґрунтованими і перевіреними на практиці методами і прийомами управління. Представники даної школи управління приділяють значну увагу питанням централізації і децентралізації менеджменту, делегуванню відповідальності та ін.

Школа "соціальних систем". Дана школа управління використовує висновки школи "людських відносин", розглядаючи людину в організації як соціально орієнтовану істоту, якій притаманні різні потреби, що впливають на середу в організації. Водночас середовище впливає на формування потреб. Найбільш видними представниками школи "соціальних систем" є Д. Марч, Г. Саймон, А. Етціоні та ін.

Відправним пунктом розгляду людини в організації є визнання того, що потреби людини і потреби організації не збігаються. Тому основне завдання школа "соціальних систем" бачить у зниженні сили конфліктів. Дана школа управління акцентує увагу на дослідженні найбільш загальних форм організації, аналізуючи частини системи, їх взаємодії, процеси, що зв'язують частини системи з цілями організації. Головними частинами системи, на думку представників зазначеної школи, є індивідуум, формальні і неформальні фактори, групи, групові відносини, типи статусів і ролей у групах. Частини системи пов'язані певними організаційними формами, до яких відносяться формальні і неформальні структури, канали комунікації, процеси прийняття рішень. Підприємство при цьому розглядається як складна соціо-технічна система.

"Нова" школа. Даний напрям у теорії управління характеризується прагненням впровадити в науку управління методи і апарат точних наук. Найбільш відомими представниками є Р. Акофф, Л. Берталанфі, С. Бір, Р. Калман, Л. Клейн, Р. Люс, Д. Форрестер. Формування "нової" школи пов'язане з виникненням кібернетики і дослідження операцій. Перше пов'язане з побудовою математичних моделей явищ, що найчастіше зустрічаються у виробничому менеджменті та пов'язаних з управлінням запасами, розподілом ресурсів, завданнями масового обслуговування, заміною застарілого обладнання, вибором стратегій поведінки в умовах невизначеності, упорядкування роботи в часі та іншими. Друге акцентує увагу на вивченні систем і призвело до створення "системотехніки".

Надалі в "новій" школі сформувалася самостійна наукова дисципліна – *теорія управлінських рішень*, дослідження якої спрямовані на розробку методів математичного моделювання процесів вироблення рішень у колективах; алгоритмів вироблення оптимальних рішень із застосуванням теорії статистичних рішень, теорії ігор і т. д.; кількісних прикладних і абстрактних математичних моделей економічних явищ, у тому числі моделей відтворення в масштабі суспільства та окремих фірм; моделей балансу витрат і випуску продукції; моделей прогнозування науково-технічного та економічного розвитку та ін.

Менеджмент людських ресурсів. Термін "менеджмент людських ресурсів" виник в 60-ті роки і пов'язаний із статтею американського соціолога Майлза Р. Є. та його моделлю "Людські стосунки", яка протиставлялася моделі "Людські ресурси". У моделі "Людські стосунки" основна увага спрямована на створення оптимальних умов праці для робітника. У моделі "Людські ресурси" співробітники розглядаються як джерело невикористаних резервів і якнайважливіша можливість налагодити більш ра-

ціональне планування та прийняття рішень у загальній структурі підприємства. Задоволення співробітників вже не є найважливішою метою, а стає результатом особистої зацікавленості працюючого.

Різні дослідники даного напрямку звернули увагу на роль хороших кадрів всередині організації: фактор праці є не тільки статтею витрат; людський фактор і його використання на підприємстві стає стратегічним чинником і життєво важливою умовою для того, щоб підприємство могло вижити у складних і нестабільних умовах ринку. Найбільш часто термін "менеджмент людських ресурсів" асоціюють із мобілізацією співробітників за допомогою активної роботи менеджерів. Метою цього виду менеджменту є прийняття на роботу, вміння утримати, вдосконалення та професійна підготовка компетентних і зацікавлених співробітників, які ефективно і результативно досягають цілей. У філософії менеджменту людських ресурсів співробітники – це активи підприємства, людський капітал, що передбачає менше контролю над співробітниками, але більшу мотивацію і стимулювання до праці.

Взаємозв'язок шкіл управління створює принципи, стилі та методи сучасного управління. Науковий та практичний фундамент сучасної науки управління потребує доповнення новими знаннями, серед яких питання управління інтересами та управління безпекою соціальних систем.

2.3. Сутність та види управління соціальними системами

Управління соціальною системою відображає можливості системи управління організації (джерела, ресурси, кошти тощо) і здатності індивідуального та соціально-психологічного характеру персоналу управління (суб'єктна складова організації). У суб'єктній складовій закладено механізм самоорганізації організації. Тут слід урахувати характеристики мислення індивідів, груп, колективів, які беруть участь у підготовці, прийнятті та реалізації рішень в організації, культурні та інституціональні особливості внутрішнього середовища організації, а також можливості створення і використання в організації бази знань.

Управління соціальною системою має певні властивості:

інтеграційні (об'єднувально-стимулюючі) – за допомогою керуючих впливів відбувається з'єднання інтелектуальних, матеріальних та інших ресурсів;

відтворювальні – містять здатність створювати і підвищувати продуктивну силу людей;

орієнтувальні – орієнтують думку, знання, інтелектуальні та фізичні зусилля, надихають і стимулюють діяльність;

синергетичні – дозволяють передбачати і реалізувати синергетичний ефект від реалізації управлінських рішень;

регулюючі – впливають на продуктивність будь-якого виду діяльності, розподіляючи і фіксуючи норми праці, нормування витрат ресурсів і одержуваних результатів, стимули і санкції за якість і кількість виробленого продукту та ін.

Цілісність управління полягає у взаємозалежності і взаємозумовленості можливостей об'єктів і суб'єктів системи управління організації. Умовою високого рівня управління є, насамперед, розвиток, оновлення, вдосконалення потенціалу суб'єктів управління. Дані процеси припускають глибокі, якісні перетворення у свідомості персоналу управління, виникнення інноваційної філософії та методології управління. У зв'язку з цим актуальним для забезпечення безпеки організації видається систематизація управлінського знання, яке відповідає вирішуваним проблемам, здатне реально змінювати ситуацію і вносити інноваційність у керовані об'єкти, а також реалізація й активізація пізнавальної, освітньої та виховної функцій організації.

Управління організацією формує потенціал стратегічних галузей господарювання: вектора зростання, синергетичного, конкурентних переваг, стратегічної гнучкості. Високий рівень інтелектуальних, психічних, моральних здібностей персоналу управління вносить інноваційність і гармонійність у процеси безпечного функціонування і розвитку організації.

Потреба в забезпеченні безпеки організації обумовлена проблемами відхилення реального стану організації від бажаного викликає потребу в управлінні його потенціалом, оскільки саме потенціал є характеристикою, що відображає динамічний стан організації. Керуючи потенціалом, ми управляємо і поточним станом підприємства, і перспективами розвитку організації. Таким чином, управління організацією носить як поточний, так і стратегічний характер.

Процеси розвитку організації не є зумовленими і припускають вплив випадковостей, відхилення, боротьбу протилежних сил. Управління даними процесами носить стратегічний характер. Це постійний пошук і реалізація нових можливостей використовуваних ресурсів, форм і видів діяльності організації. Результатами реалізації даних процесів, що визначають інноваційний розвиток і стійку конкурентну перевагу організацій на ринку.

Мета управління процесами функціонування організації – отримання прибутку в короткостроковому періоді та збереження поточного прибутку за рахунок наявних організаційних, економічних, соціальних можливостей, тобто за рахунок використання потенціалу. Управління даними процесами носить поточний характер. Види управління організацією подані на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Види управління соціальними системами

Відповідно до цілей управління процесами функціонування і розвитку підприємства групуються функції забезпечення безпеки організації. Основними функціями поточного управління соціальною системою є:

- використання наявного потенціалу;
- аналіз і оцінювання поточного стану системи та її складових із метою контролю і регулювання процесів функціонування та розвитку;
- виявлення, оцінювання та використання факторів загроз діяльності системи;

створення передумов розвитку, здійснення профілактичних та попереджувальних організаційно-економічних та соціальних заходів.

Функції стратегічного управління соціальною системою:

формування стратегічного потенціалу відповідно цілям і завданням розвитку системи;

пошук нових можливостей і вибір із них найбільш перспективних;

передбачення та прогнозування можливих загроз діяльності;

оцінка ступеня достатності стратегічного потенціалу для досягнення цілей розвитку системи;

мотивація діяльності працівників і персоналу управління;

розвиток потенціалу системи.

Управління соціальною системою – це процес практичної діяльності, здійснюваний для забезпечення ефективного функціонування та розвитку конкретної організації. У всіх соціальних системах складалася і розвивалася єдина модель функціонування, що відрізняє саме їх внутрішню будову. Така модель виділяє в соціальній системі керівну і керовану системи, які кореспондуються між собою цілеспрямованим впливом і зворотним зв'язком. Класичне подання моделі соціальної системи наведено на рис. 2.3.

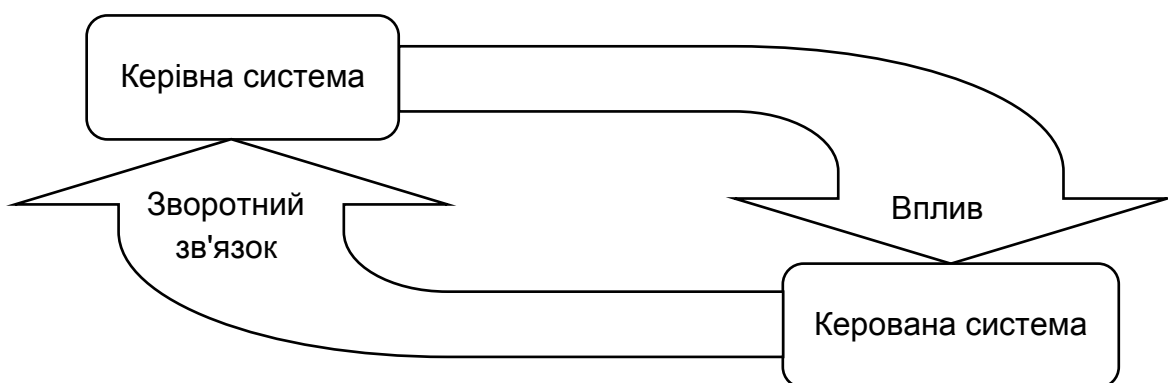

Рис. 2.3. Класичне подання моделі функціонування соціальної системи

Система управління (керуюча система) становить сукупність всіх елементів, підсистем і комунікацій між ними, а також процесів, які забезпечують процес цілеспрямованого управління та функціонування організації.

Система управління базується на трьох основних складових:

інформаційна підтримка процесів розробки та реалізації рішень;

набір типових бізнес-процесів для вирішення поставленого завдання;

система активізації персоналу.

Набір елементів, які формують систему управління, складається з чотирьох підсистем: методології, структури, процесу й техніки (рис. 2.4).

Методологія та процес управління формують управлінську діяльність, а структура і техніка – механізм управління. Стан елементів системи управління організації безпосередньо відображується на ефективності її функціонування в цілому.

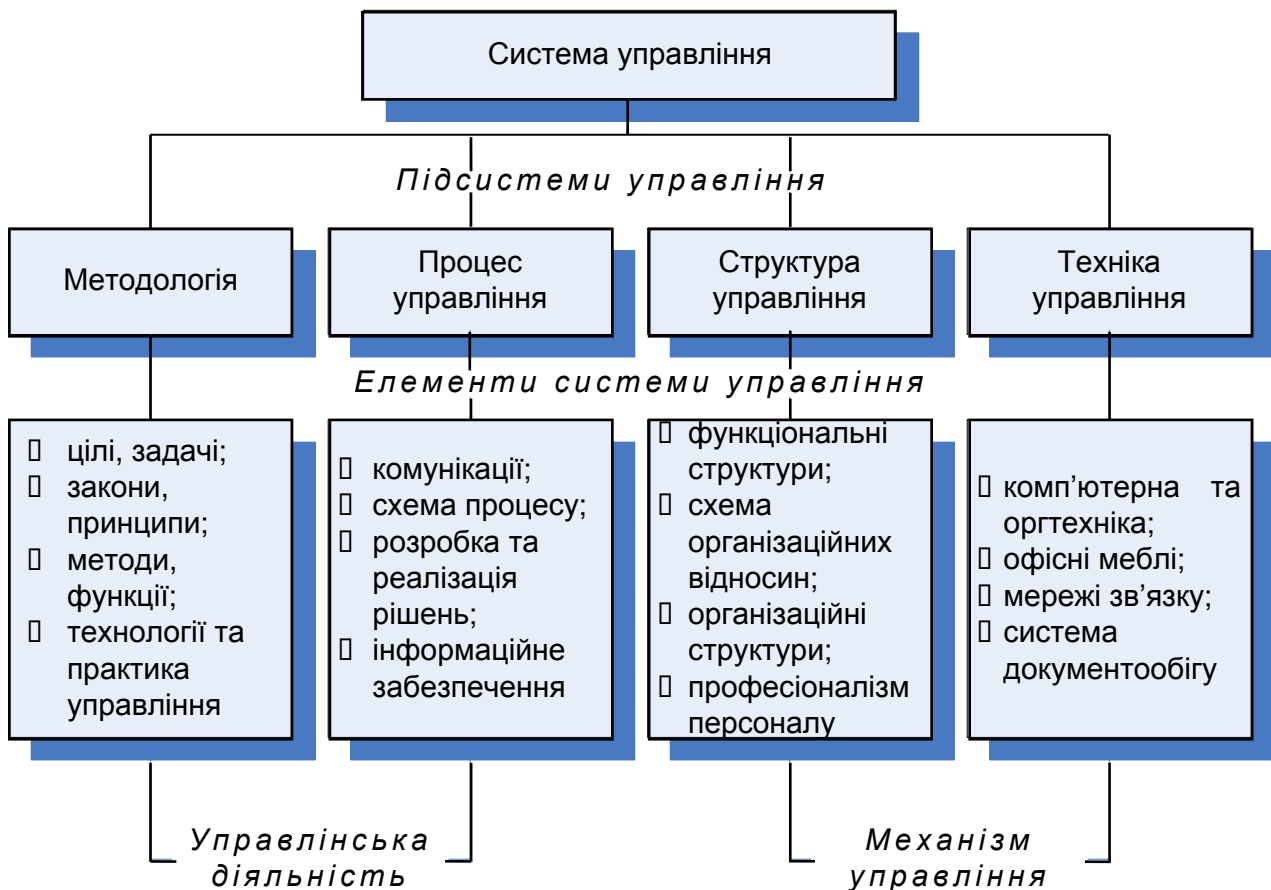

Рис. 2.4. Структура елементів системи управління [66]

Основне завдання системи управління – формування професійної управлінської діяльності, яка може розглядатися як процес і як явище.

Як процес управління безпекою організації – це сукупність дій (виконання функцій, використання спеціальних методів та ін.), які спрямовані та ведуть до утворення, та удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого. Як явище управління безпекою – це об'єднання елементів (цілі, програми, засоби та ін.) для реалізації місії організації на основі визначених правил та процедур. Узаконені або загальноприйняті правила та процедури переростають у стандарти. Найчастіше вважають, що немає потреби у стандартах для управлінської діяльності, оскільки це суттєво

знижує гнучкість (швидку перебудову) елементів системи управління. У теорії управління управлінську діяльність розглядають як поєднання науки та мистецтва управління, де наука – це прагматизм, а мистецтво – творчість. У теорії управління важливо знайти межу, яка відділяє науку від мистецтва. Такими індикаторами можуть стати стандарти на той чи інший процес або явище професійної управлінської діяльності (рис. 2.5).

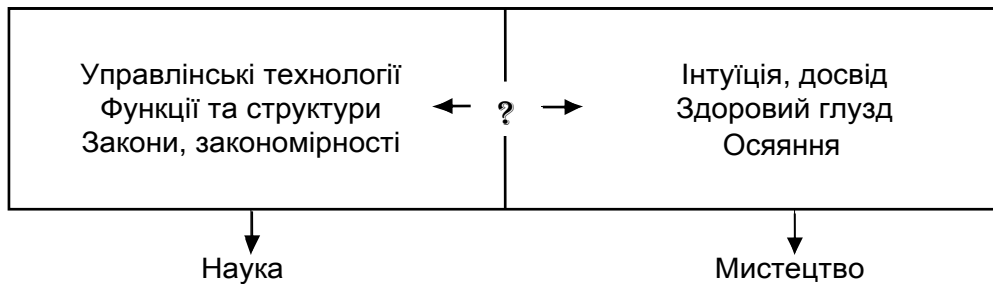

Рис. 2.5 Наука та мистецтво в професійній управлінській діяльності [66]

Формалізація багатьох процесів та явищ в системі управління організації – це неминучий процес розвитку науки. З іншого боку, суспільна свідомість не сприймає жорсткої системи стандартизації в діяльності соціальної системи.

2.4. Понятійний апарат управління безпекою соціальних систем

Управління безпекою соціальних систем містить у своїй основі ті ж підходи, що і будь-яке соціально-економічне управління, але воно достатньо специфічне через те, що всі відносини у сфері безпеки базуються життєво важливих інтересах суб'єктів соціальної системи.

Управління безпекою соціальних систем є основою сталого розвитку і виконує в суспільстві основну функцію – забезпечення захисту її функціонування та розвитку. Функції забезпечення безпеки покладено на суб'єктів управління.

Суб'єктами управління безпекою є групи людей, які за допомогою різних форм управлінського впливу здійснюють цілеспрямоване функціонування системи забезпечення безпеки об'єкта, впливаючи на процес розвитку цього об'єкта. Суб'єкти, включені в процес управління, залежать

від рівня управління. Серед них можуть бути уряд, приватні та громадські організації, науково-дослідні установи, політичні партії та ін.

Об'єктом управління безпекою (керована система) є функція безпеки, джерела ресурсів безпеки та відношення інтересів і загроз, які виникають як між соціальною системою та іншими суб'єктами, так і в межах самої соціальної системи. Безпека об'єкта в соціальній системі складається з двох взаємопов'язаних нероздільних частин – фізичної та соціальної безпеки.

Управління безпекою може використовуватись у декількох контекстах, як корпоративне управління (corporate governance), інтернаціональне управління (international governance), національне управління (national governance) і локальне управління (local governance). Незалежно від рівня управління ефективне управління базується на таких складових [79]:

ефективність, дієвість і компетентність (формулювання політики і ефективного її здійснення);

організаційна компетентність;

підзвітність (роз'яснення дій керівництва та представлення інформації свого функціонування);

участь громадськості (повна участь громадян в управлінні шляхом створення консенсусу);

передбачуваність (результати процесу управління передбачувані та відповідають обнародуваним законам, правилам тощо);

прозорість (відкритість);

законність (незалежне й ефективне правосуддя);

сталість (збалансовує економічні, соціальні й екологічні потреби сьогоденних і прийдешніх поколінь);

чіткий розподіл функцій і відповідальності;

адекватне використання принципів планування "місцевий рівень – національний рівень – місцевий рівень";

урахування місцевої і національної специфіки (організація послуг для громадян на рівні, який забезпечує їх ефективне і рентабельне представлення).

Управляти функцією безпеки – це означає передбачати загрози та здійснювати конкретні дії в управлінні організацією, спрямовані на захист соціальної системи від загроз як потенційних, так і реальних, як внутрішніх, так і зовнішніх, забезпечуючи при цьому цілісність самої системи. Ці конкретні дії більше усього видно в охороні інтересів людей. Вони мо-

жуть бути пов'язані як безпосередньо з нейтралізацією загроз, так і створенням у соціальній системі необхідних і достатніх факторів і умов для цього. Логічна схема управління безпекою соціальної системи наведена на рис. 2.6.

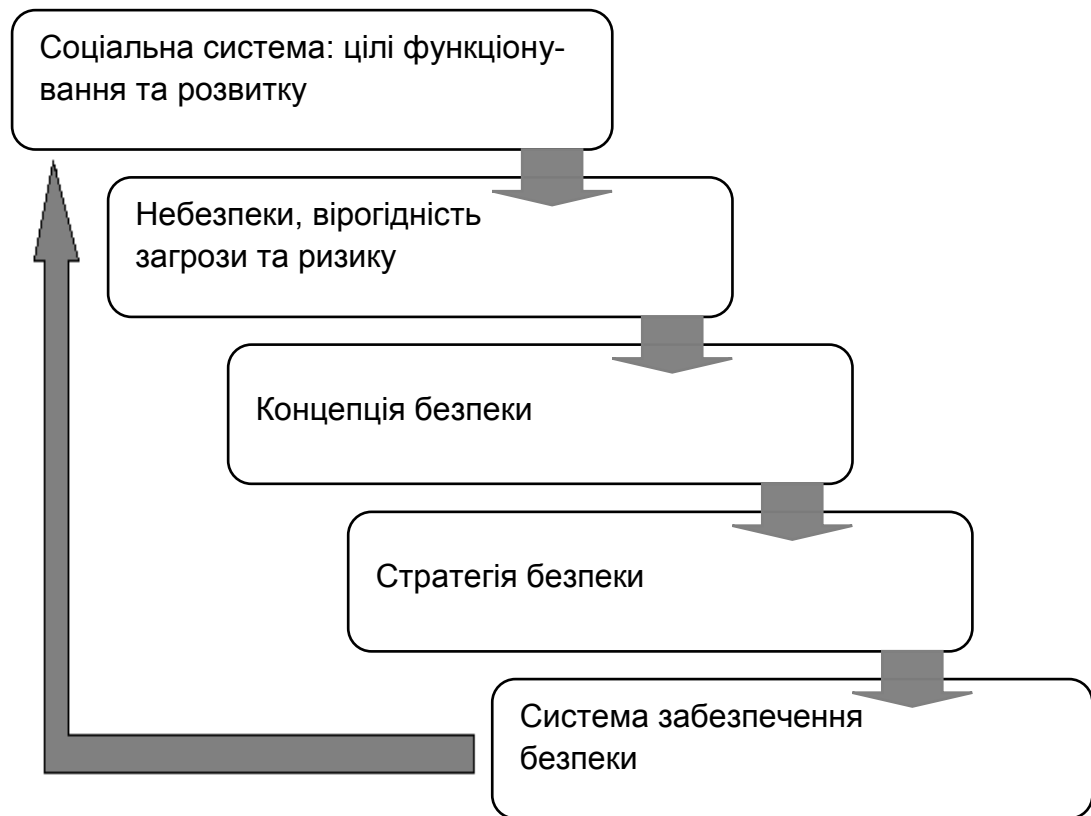

Рис. 2.6. Логічна схема управління безпекою соціальної системи

Концептуальний підхід до управління безпекою соціальних систем передбачає орієнтацію на її стратегію в напрямках: 1) захист об'єкта; 2) захист від об'єкта. Соціальна система як об'єкт загрози піддається деструктивному впливу з боку середовища. Соціальна система як суб'єкт загрози передбачає надання можливого негативного впливу на середовище.

Під поняттям "концепція" розуміється певна керівна, концептуальна ідея (провідний задум, конструктивний принцип, головна думка). Поняття "стратегія", на його думку, асоціюється з такими ключовими словами, як "рішення", "цілі", "місцецтво". Тому головною метою "стратегії" є подальша деталізація системи поглядів, принципів і настанов, що відображені в "доктрині".

На рівні управління національною безпекою визначають таку ієрархію понять управління [102]: концепція – доктрина – стратегія. За змістовно сутнісним навантаженням поняття "доктрина" може бути ідентифіковане як теорія, вчення, що передбачає наукове обґрунтування певної системи, принципів, поглядів, настанов. Тобто, на його думку, в її межах здійснюється подальший науковий розвиток ідеї, сформульованої в концепції, яка врешті-решт набуває обрисів певної теоретичної конструкції. Елементи ієрархії є головними структурно-функціональними чинниками формування ієрархії "Концепція національної безпеки – Доктрина національної безпеки – Стратегія національної безпеки". У зазначеній тріаді концепція національної безпеки має дати керівні ідеї та визначальні принципи політики національної безпеки, що визначають її задум і фундаментальні основи на довгостроковий період. Вони мають становити теоретико-метологічну основу розроблення Доктрини національної безпеки.

У цьому контексті доцільно навести порівняльний аналіз понять "стратегія", "доктрина", "концепція", "програма", їх призначення та змісту, що дає змогу встановити чітке співвідношення між ними: доктрина – концепція – стратегія [24].

Доктрина – основні положення або основні принципи, відповідно до яких вирішуються найважливіші питання існування й розвитку тієї чи іншої держави або міжнародних відносин.

Концепція – сукупність правових норм, які утворюють основу, що визначає стратегію тієї чи іншої діяльності.

Стратегія – це сукупність правових норм, що визначає систему офіційних поглядів на місце й роль держави у сучасному світі, її життєво важливі національні цінності, сили, засоби та методи протидії загрозам.

Реалізацію концепції та стратегії безпеки виконує система забезпечення безпеки. **Система забезпечення безпеки** – це сукупність взаємопов'язаних зовнішніх та внутрішніх суб'єктів управління безпекою, які мають спільні цілі, ресурси та можливості щодо захисту соціальної системи.

Саме у визначенні сутності забезпечення криється основне розуміння такої діяльності, як управління безпекою соціальної системи. У словнику української мови, слово "забезпечувати" означає [103]:

задовольняти кого-, що-небудь в якихось потребах, надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування;

створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось; захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки.

При цьому слово "захищати" визначається як:

обороняти, охороняти кого-небудь, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних та інших дій (оберігати, загороджувати, укривати кого-небудь, що-небудь від чогось шкідливого, небажаного, небезпечного); пильно стежити за недоторканністю чого-небудь і багато робити для цього (боронити, відстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь) [103, с. 380].

Створювати надійні умови – це прагнення до досягнення мети шляхом запобіжних заходів, надійний – той, хто викликає повну довіру та відповідає своєму призначенню [103, с. 69].

Контрольні запитання

1. Розкрити сутність безпеки як філософської категорії.
2. Розкрити сутність безпеки як суспільного явища.
3. У чому полягає економічне значення безпеки?
4. Перелічити провідні школи управління. Який зв'язок вони мають із проблемами безпеки?
5. Надати характеристику основних положень класичної школи управління.
6. Надати характеристику основних положень школи людських ресурсів.
7. Що є предметом дослідження "емпіричної" школи управління, школи "соціальних систем" та нової школи?
8. Які властивості притаманні управлінню соціальними системами?
9. Розкрити функції поточного та стратегічного управління соціальною системою.
10. Якими поняттями розкривається управління безпекою соціальних систем? Визначте їх.

Тестові завдання

1. З латині (*securitas*) поняття "безпека" означає:
 - а) стан, якому притаманне почуття певності або відсутність занепокоєння;
 - б) надійні умови для здійснення чого-небудь;

- в) відстоювати свої погляди та права;
- г) захищеність від небезпек.

2. Яке з наведених тверджень характеризує "безпеку" як соціальне явище:

- а) блага, які охоплюють вигоди, які людина отримує від проживання в певному місці і в певний час;
- б) право і можливість користуватися державною власністю і комунальними підприємствами;
- в) стан, ситуація спокою, коли немає реальної небезпеки, а також матеріальні, економічні, політичні умови, відповідні органи та організації, що сприяють утворенню такої ситуації;
- г) мета людини чи суспільства, заради якої вона діє, витрачає сили, заради якої вона живе?

3. З яким органом державного управління у середньовіччі ототожнювали функцію забезпечення суспільної безпеки:

- а) рада;
- б) комуна;
- в) поліція;
- г) народні збори?

4. Яке з наведених тверджень розкриває суть "цінності":

- а) це будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе;
- б) це прагнення людини чи суспільства до досягнення мети шляхом запобіжних заходів;
- в) це можливість змінювати свою поведінку, якщо він вирішує, що це відповідає його інтересам;
- г) це сукупність потреб того чи іншого суб'єкта (особистості, суспільства, держави)?

5. А. Маршалл, англійський економіст, в своїй праці "Принципи економічної науки" безпеку розглядає як:

- а) повну політичну свободу;
- б) соціальні права;

- в) економічні блага;
- г) державний устрій.

6. Методологія в системі управління включає:

- а) методи та функції, комунікації, інформаційне забезпечення;
- б) цілі та завдання, закони та принципи, методи та функції;
- в) мережі зв'язку, систему документообігу, професіоналізм персоналу;
- г) цілі та завдання, розробку та реалізацію рішень.

7. Які елементи визначають структуру управління:

- а) структура комунікацій та інформаційного забезпечення;
- б) мережа зв'язку та комп'ютерна мережа;
- в) технології та практика управління;
- г) функціональні структури та схема організаційних відносин?

8. Цілісне розуміння, система поглядів, що об'єднані ідеєю усунення небезпек, які загрожують або можуть загрожувати організації зсередини і ззовні – це:

- а) система безпеки;
- б) концепція безпеки;
- в) політика безпеки,
- г) стратегія безпеки.

9. "Рішення", "цілі", "мистецтво" – це:

- а) концепція;
- б) стратегія;
- в) доктрина;
- г) політика.

10. Забезпечувати безпеку означає:

- а) захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки;
- б) створювати надійні умови досягнення мети;
- в) пильно стежити за недоторканністю чого-небудь;
- г) оберігати, загороджувати, укривати кого-, що-небудь від чогось шкідливого.

Розділ 3

Соціальна система як об'єкт безпеки

План розділу

- 3.1. Концептуальний підхід до безпеки соціальних систем.
- 3.2. Особливості та форми соціальних систем.
- 3.3. Розвиток соціальних систем та роль функції безпеки в ньому.
- 3.4. Ієрархічні рівні безпеки соціальних систем.

Ключові слова: концепція, сталий розвиток, безпека, соціальна система, соціум, суспільство, функція безпеки, рівень безпеки.

3.1. Концептуальний підхід до безпеки соціальних систем

Становлення концепції безпеки соціальних систем обумовлено чинниками подолання глобальних проблем, які сьогодні пов'язують виключно з їх рішенням на національному, регіональному рівнях і виключно на засадах сталого розвитку, задекларованих світовим співтовариством. Пріоритетною в забезпеченні безпеки соціальних систем є концепція сталого розвитку, яка подається як "альтернатива кризі" [10, с. 58] та реакція на кризу, що виникла в результаті нездатності суспільства адаптуватися до швидко мінливих умов навколишнього середовища, втрати здатності до саморегуляції, до ефективного управління [52]. При цьому забезпечення розвитку розглядається виключно в системі "природа-суспільство-людина".

Концепція безпеки соціальних систем на засадах сталого розвитку – тема актуальна для всього світового співтовариства, що підтверджується відповідними конференціями, форумами на міжнародному рівні, її проблематику досліджує та моніторить Міжнародний інститут стійкого розвитку (<http://www.iisd.org/sd/>).

Особливе місце належить конференції ООН, присвяченій проблемам економічного розвитку, що відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. На цьому саміті задекларовано принципи стійкого розвитку та прийнято два історичні документи: "Декларація у справі природного середовища і розвитку" і "Глобальна програма дій – Порядок денний XXI". Представники

179 країн-членів ООН закликали уряди всіх країн світу до впровадження принципів сталого екологічно безпечного розвитку на основі нової соціальної, економічної та екологічної політики [64], рис. 3.1.

Рис. 3.1. Тривимірна мета сталого розвитку соціальних систем

За останні роки проблеми врахування екологічних чинників сталого розвитку набули виняткову актуальність. Екологічна складова в даній концепції стала центральною темою проведених міжнародних економічних форумів [4]. Зокрема, в "Порядку денному на XXI століття" (розділ III, глава 30 "Зміцнення ролі ділової діяльності та промисловості") [64] підкреслено, що "ділові та промислові кола, включаючи транснаціональні корпорації, що їх представляють, повинні повною мірою брати участь у здійсненні та оцінці заходів, пов'язаних із реалізацією "Порядку денного на XXI століття". Тим не менш, в останні десятиліття країни, що розвиваються потрапили в повну залежність від транснаціональних корпорацій, а діяльність ТНК далека від того, щоб бути спрямованою на вирішення соціально-економічних та природоохоронних проблем у цих країнах, незважаючи на те, що вони визначені в якості важливого елемента концепції сталого розвитку".

Згідно з "Порядком денним на XXI століття": "усі люди повинні отримати чітке уявлення про небезпеки, які загрожують їм і їхнім нащадкам".

Сталий розвиток щодо розвитку суспільства означає покращання якості життя людей із таких головних напрямів:

- соціальне та економічне забезпечення;
- екологічно сприятливе середовище для життя;

підвищення безпеки життя;
покращення стану здоров'я.

Спроби визначити, що таке безпека людини сьогодні, надзвичайно широко розповсюджені.

Програма Розвитку Організації Об'єднаних Націй (UNDP) у другому розділі щорічного звіту про розвиток людства за 1994 р.: "Нові виміри безпеки людини" опублікувала таке визначення безпеки людини (звіти з людського розвитку публікуються з 1990 р.):

"Безпека людини має два головні аспекти. Вона означає, по-перше, безпеку від таких хронічних загроз, як голод, хвороба і репресії. І по-друге, вона означає захист від раптових і шкідливих руйнівних ситуацій в умовах щоденного життя, – чи то вдома, на роботі або в суспільстві. Такі загрози можуть існувати на всіх рівнях національного буття і розвитку...".

Основні проблеми глобальної безпеки людини:

неконтрольоване зростання населення;
нерівність економічних можливостей;
надмірна міжнародна міграція;
деградація навколишнього середовища;
торгівля наркотиками;
міжнародний тероризм.

Концепція безпеки повинна різко змінитися. Безпека для простих людей перш за все в повсякденному житті нічим не порушеному – відсутність загрози хвороб, голоду, злочинності, безробіття, соціальних конфліктів, політичних репресій і екологічних катастроф.

Безпека людини означає, що люди можуть робити свій вибір вільно і безпечно, будучи при цьому у відносній впевненості, що ті можливості які вони мають сьогодні не будуть ними втрачені завтра.

У даному звіті безпека людини визначена, як універсальна потреба, яка підкреслюється широкою взаємозалежністю всіх людей, залежністю від величезної кількості загроз, загальних для будь-кого і будь-де. Безпека людини залежить від наявності превентивних засобів, які в свою чергу залежать від того, як люди живуть, від їх доступу до засобів охорони здоров'я, соціальних, економічних і освітянських можливостей, від того, живуть вони в умовах миру чи війни.

Забезпечення безпеки людини відбувається за допомогою:

ідентифікації (поширених і критичних загроз);
запобігання (таким чином, щоб небезпеки не реалізовувалися);

обмеження (небезпеки проявляються, але шкода від них обмежується); реагування (жертви небезпек отримують всесторонню підтримку).

Право людини на безпеку ухвалено в ряді міжнародних документів, зокрема в:

Декларації, ухваленій 5-ю Всесвітньою конференцією із запобігання і управління пошкодженнями, що відбулася в Делі, 8 березня 2000 року.

Декларації про право людини на безпеку "Монреальська декларація", що прийнята 6-ою Всесвітньою конференцією із запобігання й управління пошкодженнями, Монреаль, Канада, 15 травня 2002 року.

Термін "сталий розвиток" було введено в широке використання Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку (Комісія Брунтланд) у 1987 році. **Сталий розвиток** – це такий, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не становить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Сталий розвиток включає в себе два ключових взаємопов'язаних поняття:

1) потреби, у тому числі пріоритетні – необхідні для існування найбідніших верств населення;

2) обмеження – зумовлені станом технології і організацією суспільства, накладаються на здатність навколишнього середовища задовольняти нинішні і майбутні потреби людства.

Основним завданням сталого розвитку проголошується задоволення людських потреб і прагнень. Важливо підкреслити, що сталий розвиток вимагає задоволення найбільш важливих для життя потреб усіх людей і надання всім можливості задовольняти свої прагнення до кращого життя в рівній мірі.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти основних принципах.

1. Людство дійсно здатне надати розвиткові стійкий і довготривалий характер, із тим щоб воно відповідало потребам зараз живих людей, не позбавляючи при цьому майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби.

2. Наявні обмеження в галузі експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності.

3. Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя.

Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з найголовніших причин виникнення екологічних та інших катастроф – злидні, яка стала у світі звичайним явищем.

4. Необхідно узгодити спосіб життя тих, хто має в своєму розпорядженні великі кошти (грошові і матеріальні), з екологічними можливостями планети, зокрема відносно використання енергії.

5. Розміри і темпи зростання населення повинні бути погоджені з мінливим продуктивним потенціалом глобальної екосистеми Землі.

Особливо підкреслюється динамічний характер сталого розвитку. Відзначається, що воно становить не незмінний стан гармонії, а скоріше процес змін, в якому масштаби експлуатації ресурсів, напрям капіталовкладень, орієнтація технічного розвитку та інституційні зміни узгоджуються з нинішніми і майбутніми потребами.

3.2. Особливості та форми соціальних систем

У загальному сенсі **соціальні системи** є *формою організації цивілізації та становлять особливий клас систем (поряд із технічними, біологічними, кібернетичними та ін.), елементарний склад яких становлять люди, а також стосунки, що виникають між ними*. Соціальні системи відмінні за своїми масштабами та організаційними формами, в якості соціальної системи можна розглядати окрему особистість, групи людей, спільності, соціальні організації, соціум як глобальну метасистему.

Головна особливість соціальних систем – це те, що в її основі – інтереси людей, і основний елемент – людина. Відомий соціолог Д. Маркович виділив три її основні особливості: творчість, свобода і соціальність, й запропонував таке визначення людини як "суспільної істоти, яка своїм діяльним ставленням до природи реалізує себе як творчий, вільний суб'єкт, який об'єднується з іншими людьми і живе в соціальних групах, в яких він забезпечує умови свого біологічного і соціального буття" [42]. Дане визначення вказує на двоєдину – біосоціальну основу людини і суспільства.

Свою роль людина реалізує у формі активного ставлення до світу у вигляді діяльності, спрямованої на доцільну зміну і перетворення світу. Діяльність виступає в самих різних формах, які з перебігом історії стають все більш складними і різноманітними. На основі всього різноманіття со-

ціально значущих видів діяльності складаються суспільні відносини. Саме діяльність, як спосіб існування соціального, об'єднує соціальні елементи, перетворюючи просту суму індивідів у щось більше – в деяку органічну цілісність, в суспільство.

Категорія *соціум* (від лат. – загальне, спільне) дозволяє позначати: дуже великі об'єднання людей та соціальне середовище, з яким контактує особистість;

соціальне оточення людини, сукупність форм діяльності людей, що склалися історично;

стійку соціальну спільноту, що вирізняється спільністю культури і єдністю умов життєдіяльності;

суспільство як цілісну соціальну систему.

Соціальні системи на відміну від систем природних, які не базуються на розумі, мають певні особливості. На основі аналізу та узагальнення наявних у літературі визначень суспільства виокремлюють такі параметри, що характеризують особливості суспільства як соціальної системи.

Цілісність. Це об'єднання елементів, що мають здатність вступати в стійку взаємодію один з одним, при якому утворюються нові структури (цілісні системи), що характеризуються прагненням до самозбереження. Система, що набуває властивості самозбереження, стає не тільки стійкою, але, що більш важливо, такою, що розвивається (набуває здатність до еволюції). Найбільш характерними для цілісної системи є взаємодії, що містять координацію елементів (певну узгодженість елементів, той особливий характер їх взаємної залежності, який забезпечує збереження системою цілісності) та їх ієрархію (підпорядкованість і підпорядкованість, що вказують на неоднакове значення елементів, їх специфічне місце в системі). Прагненням до самозбереження обумовлює неоднорідність соціальних елементів – матеріальних, духовних, культурних явищ тощо.

Відкритість і самодостатність. За своєю суттю будь-яка система є протистояння середовищу. Але в той же час ця самодостатність відносна: середовище організаційно активне відносно системи, є для неї джерелом речовини і енергії. Кожна конкретна організація – це наслідок самої себе і всього навколишнього світу. Поведінка будь-якої системи виражено відношенням "система-середовище": або активність проявляє система, змінюючи середовище, або активність проявляє середовище,

провокуючи активність системи або консервуючи її. Дилема відкритості соціальної системи полягає в тому, що:

з одного боку, суспільство є самовідтворюваною системою, здатною розширювати свою життєдіяльність навіть у певній ізоляції. За визначенням Т. Парсонса, "суспільство є особливим типом соціальної системи – соціальною системою (серед усього універсуму соціальних систем), яка досягає по відношенню до навколишнього середовища найвищого рівня самодостатності" [59, с. 20];

з іншого боку, суспільство – відкрита система, що існує за рахунок обміну з навколишнім середовищем (іншими соціальними системами) інформацією, речовиною, енергією. Міжсистемний обмін представлений трьома основними потоками: обмін природними багатствами, територіями, сферами життєвого простору, людськими ресурсами (ресурсна сфера); обмін товарами, капіталом (економічна сфера); обмін ідеями, інформацією, цінностями (інформаційно-культурна сфера). Обмін між соціальними системами здійснюється у формі цілеспрямованої діяльності людей, спрямованої на перетворення природи і соціального середовища і спирається на матеріальну і духовну культуру попередніх поколінь.

Ступінь відкритості/закритості змінюється на різних етапах розвитку суспільства. Відкритість – це створення і збереження сприятливих умов життєдіяльності людей, розвиток обміну діяльністю та багато іншого. Закритому суспільству властивий образ застиглого, закритого для змін.

Упорядкованість, як повторювані і стійкі форми взаємовідносин, які називають соціальною структурою. Це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі. Основними елементами суспільства є такі соціальні спільності, як соціальні групи (етнічні, професійні, демографічні, вікові тощо), соціально-територіальні спільності (місто, село, регіон). Кожен із цих елементів, у свою чергу, є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками. Упорядкованість зумовлює множинність елементів, підсистем, рівнів, а також їх функцій, зв'язків і взаємин, які є складовими суспільства.

Інформаційність. Інформація – істотна характеристика, що виявляє міру організованості/дезорганізованості системи. Будь-яка система, якщо вона не прагне до руйнування, реалізує одночасно дві значущі для системи в цілому функції: передачі (трансляції) вже накопиченої інформації і накопичення нової інформації, пристосування на цій основі до мінливої ситуації. Зниження обсягу інформації викликає зростання ентропії (без-

ладдя). У той же час і "надлишкова" інформація стимулює зростання невизначеності: у тому випадку, коли система не в змозі структурувати її. Людська діяльність заснована на інформаційних процесах, і багато її видів неможливі без використання соціальної інформації, яка дає можливість кожному поколінню спиратися на досвід своїх попередників, діагностувати існуючий стан соціальних проблем, прогнозувати майбутній розвиток. Обмін інформацією, досвідом і знаннями необхідний людині для виживання. Накопичений досвід вимагає передачі знань і майстерності з поколінь у покоління.

Інституціоналізація, що позначає закріплення суспільної практики або галузі суспільних відносин у вигляді соціальної норми, закону, прийнятого порядку. Інститути – це соціально прийняті види діяльності, норми і цінності, які координують поведінку людей, погоджують і направляють у визначене русло їхні очікування, устанавлюють способи задоволення потреб, регулюють конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя.

Детермінізм і саморегуляція. У суспільному розвитку існує залежність наступних станів суспільства від попередніх. Притаманні суспільству об'єктивні закони зумовлюють тільки загальний напрям, тенденції соціальних змін, а їх конкретні форми, методи, темпи визначають конкретні умови. Водночас соціальна система постійно коригує свою діяльність, враховуючи зворотний вплив навколишнього середовища. Її відмінною рисою виступає здатність до саморегуляції. У відносинах із зовнішнім середовищем соціальна система прагне до розширення ступеня своєї свободи, можливості вибору за рахунок нарощування ємності середовища свого існування та більш ефективного її використання. Відбувається це завдяки підвищенню продуктивності праці, ефективності управління, зростання рівня культури тощо. Саморегуляція соціальної системи здійснюється під впливом стихійних механізмів відтворення і розвитку структури, а також на основі свідомого і планомірного управління.

Перші уявлення про органічну цілісність, системність у природі і суспільстві зародилися в стародавній філософії: в старокитайській філософії (Лао-цзи, Конфуцій) вони визначалися категорією Дао, в давньогрецькій (Платон, Аристотель) – поняттям Логос. Ці поняття висловлювали одну і ту ж думку про впорядкованість, організованість світу, органічну єдність складових його частин, неба і землі, природи і суспільства, особи і влади.

Теоретико-методологічні основи розвитку теорії соціальних систем пов'язані з іменами Гегеля Р. В. Ф. [17; 18] як основоположника системного аналізу та світогляду, а також Богданова О. О. і Л. Берталанфі. Кожна соціальна система може бути елементом більш глобального соціального утворення. Мікромоделлю соціальної системи є особистість – стійка цілісність (система) соціально-значущих рис, характеристик індивіда як члена суспільства, групи, спільності.

Класифікацію форм соціальних систем, яка заснована на визначенні сутності взаємозв'язку їх формування, перетворення і розвитку наведено на рис. 3.2.

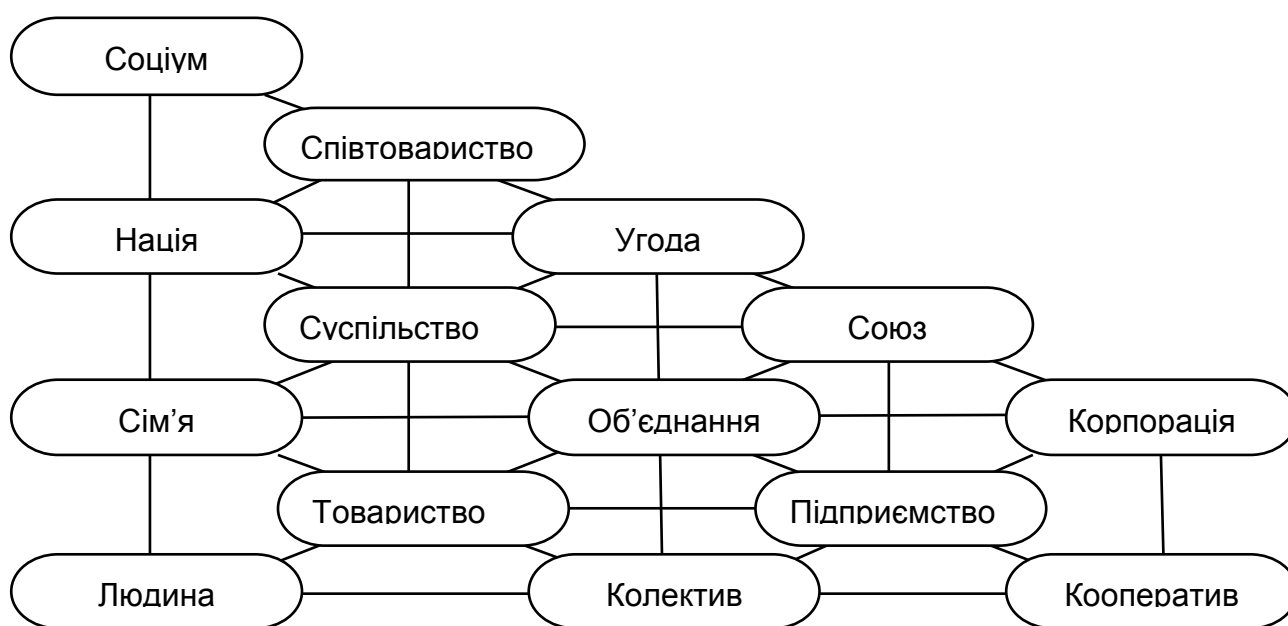

Рис. 3.2. **Форми соціальних систем** [36]

Для забезпечення необхідних умов існування, становлення та розвитку особистості, інтеграції в суспільство кожен індивідуум цілеспрямовано позиціонується в рамках системи таких послідовних соціальних систем, як: сім'я – нація – соціум; товариство – об'єднання – союз; колектив – кооператив.

Наведена класифікація відображає складні, паралельні процеси, орієнтовані на конкретні результати ланцюжка розвитку соціальних систем, як: колектив – товариство – сім'я; кооператив – підприємство – об'єднання – суспільство – нація; корпорація – союз – угода – спільнота – соціум. Різноманіття форм соціальних систем, активна участь у їх стано-

вленні та розвитку конкретного індивідуума багато в чому визначають їх самоорганізацію.

Існує велика кількість різних типологій соціальних систем (рис. 3.3).

За типом суспільства	<ul style="list-style-type: none">• теологічні, метафізичні, позитивні;• первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, комуністичні;• традиційне, індустріальне, постіндустріальне (інформаційне)
За способом виникнення	<ul style="list-style-type: none">• природні• штучні
За легітимністю	<ul style="list-style-type: none">• формальні• неформальні
За ступенем соціального контролю	<ul style="list-style-type: none">• закриті• відкриті
За характером суспільних відносин	<ul style="list-style-type: none">• військові• промислові
За функціональною сферою суспільного життя	<ul style="list-style-type: none">• соціально-політичні;• соціально-економічні;• соціально-освітні;• соціально-культурні та інші

Рис. 3.3. Типологія соціальних систем

Існують різні теорії поділу суспільства як соціальної системи за типами. Так, О. Конт виділяв три типи суспільства:

1) теологічний (панування релігії, воєнізований спосіб життя і існування соціального інституту рабства);

2) метафізичний (описаний правом, поширення ідей суспільного договору і суверенітету);

3) позитивний (домінуюча роль природознавства і емпіричних наук, розвинена промисловість і переважанням прагматичного ставлення людей до життя).

К. Маркс [43; 44] називав п'ять основних типів суспільства, ставлячи кожен із них у пряму залежність від переважаючого способу виробництва: 1) первіснообщинний; 2) рабовласницький; 3) феодальний; 4) капіталістичний; 5) комуністичний.

Найбільш стійкою вважається типологія суспільств, заснована на виділенні традиційного, індустріального та постіндустріального, а також інформаційного суспільства:

1) традиційне суспільство (доіндустріальне) – змагання людини з природою. Для нього характерно домінування аграрного виробництва (землеробства, рибальства, скотарства), гірничодобувної та деревообробної промисловості, відсталість соціальних структур, яскраво виражений консерватизм орієнтації на традиції і звичаї минулого;

2) індустріальне суспільство (термін О. Конта та філософа Анрі де Сен-Сімона) – змагання людини з перетвореною природою. Для нього характерні інтенсивний розвиток науки та промисловості, виробництво товарів масового споживання за рахунок широкого застосування різного роду техніки;

3) постіндустріальне суспільство (інформаційне), що приділяє переважну увагу розвитку інформаційних технологій та визначає для себе такі пріоритети, як розвиток комунікацій та освіти. Його характерна особливість – поєднання можливостей, які суперечать один одному: з одного боку, це високий ступінь індивідуальних свобод, а з іншого – розвиток і поширення нових форм соціального контролю за поведінкою людини. Нові інформаційні технології приводять до кардинальних змін в усьому способі життя, тому їх повсюдне застосування ознаменує інформаційне суспільство.

Г. Спенсер поділяє суспільні системи на військові та промислові.

А. Бергсон і К. Поппер вказували на існування двох типів соціальних систем – закрите суспільство (з жорстким соціальним контролем і малим ступенем свободи громадян) і відкрите (з гнучкими формами соціального контролю, не віднімають у громадян їх природних прав і свобод).

Багато авторів, зокрема Франчук В. І., диференціюють соціальні організації за способом виникнення (природні і штучні), за легітимністю (формальні і неформальні), за видами діяльності (громадські та госпо-

дарські, комерційні та некомерційні), за формами власності (державні, комунальні, приватні, кооперативні, корпоративні, громадські та ін.).

Соціальні системи залежно від поставлених цілей можуть бути освітніми, економічними, політичними, медичними і т. д. Соціальні системи, які реалізують себе у виробництві товарів, послуг, інформації та знань, називаються соціальними організаціями. Таким чином існують соціально-політичні, соціально-освітні, соціально-економічні та інші системи.

3.3. Розвиток соціальних систем та роль функції безпеки в ньому

Розвиток – це необоротна, спрямована, закономірна зміна конкретних матеріальних об'єктів, що веде до виникнення їх якісно нових станів або принципово нових об'єктів – як цілісних своєрідних систем.

Еволюції форм соціальних систем (рис. 3.4) забезпечувалася організацією роду від общини до сім'ї; спільним використанням природних ресурсів – від общини через групу й товариство до суспільства; удосконаленням умов господарської діяльності – від общини через групу й товариство до підприємства; й головне – безпекою і захистом населення від общини через рід і поселення до держави.

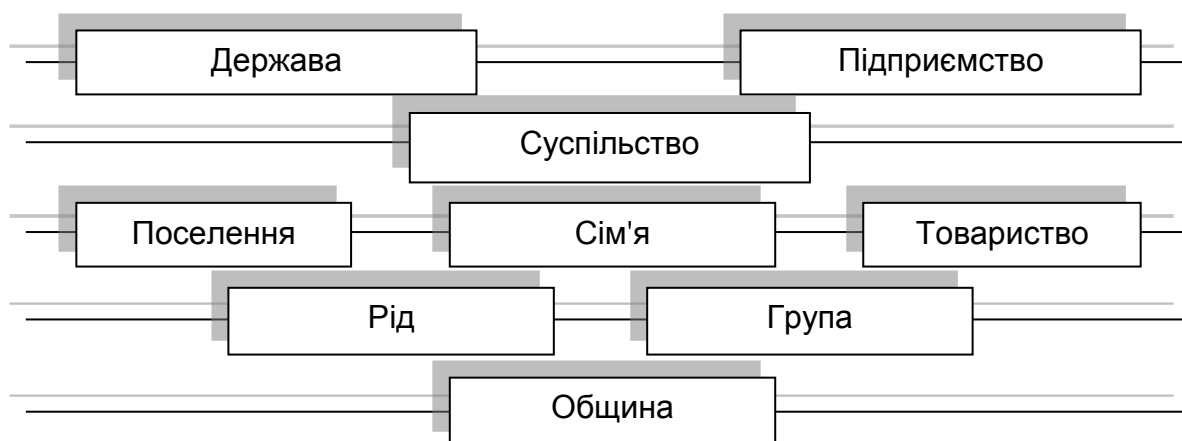

Рис. 3.4. Модель еволюції соціальних систем [36]

Найважливішою особливістю існування будь-якого суспільства є тісний взаємозв'язок між його розвитком і безпекою. У "Великій радянській

енциклопедії" тісний зв'язок між безпекою і розвитком соціуму розкривається розумінням безпеки як "стану, тенденції розвитку та умов життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів і установ, при яких забезпечується збереження їх внутрішньої визначеності з об'єктивно зумовленими інноваціями та вільне функціонування, що відповідає власній природі і нею визначається" [9].

Тобто завдання безпеки виходять далеко за межі необхідності захисту певного стану соціальної системи або її складових і полягають у формуванні умов, що забезпечують її розвиток, а відповідно, сталість і цілісність:

сталість, без якої неможливе збереження цілісності;

цілісність, без якої неможливі зміни (розвиток);

розвиток, без якого жива система втрачає сенс, не може функціонувати, тобто жити.

Захищеність сталого існування і розвитку об'єктів соціальної системи передбачає попередження, запобігання та нейтралізацію небезпечних станів (криз), що створюють загрозу для розвитку та існування цих об'єктів або окремих його частин, що знаходяться в нерозривному взаємозв'язку цілісного організму.

Соціальні системи – системи динамічні, тобто постійно змінюються. Зміни є умовою, при якому виникає ситуація ризику. Відповідно сам факт існування суспільства становить загрозу для нього. І це характерно для будь-яких соціальних систем: сім'ї, організації, релігійної конфесії, політичної партії, творчого колективу, бізнес-структури і т. д.

Проблема безпеки соціальної системи тривалий час переважно зводилася до забезпечення фізичної безпеки. У міру розвитку людства і державного устрою підхід до безпеки безперервно зміщувався від розуміння її як чисто фізичного явища до категорії соціальної, суспільної. У даний час у структурі безпеки основна, визначальна, системоутворююча роль належить не фізичній, а соціальній безпеці, що відбиває захист життєво важливих інтересів людей і їх спільнот (організацій, націй), держав від загроз у різних сферах життєдіяльності.

Проблема забезпечення безпеки соціальних систем, виникнувши в давнину, залишається для світової спільноти найважливішим стратегічним завданням. Вона як би фокусує постійне ускладнення процесів жит-

тедіяльності соціумів, що ускладнюють визначення мети й успішне просування по обраному шляху, створення умов, що гарантують стабільність і сталий поступальний розвиток.

Сам термін "соціальна безпека" досить новий (він введений у науковий обіг дослідниками Інституту соціально-політичних досліджень РАН на початку 90-х років ХХ століття) і не придбав сталого трактування вченими та практиками. Сучасні проблеми безпеки суспільства обертаються саме проблемами освіти, культури і науки (неграмотність, некомпетентність, невихованість), проблемами управління та зайнятості (розрив функцій розвитку та безпеки, безробіття тощо), проблемами пізнання людини і механізму емоцій (поведінка, вчинки, тероризм тощо).

Реальний взаємозв'язок між розвитком і безпекою носить складний діалектичний характер. Обидві найважливіші функції життєдіяльності суспільства тісно пов'язані між собою і окремо здійснюватися в принципі не можуть. Управління розвитком соціальної системи і забезпечення її безпеки – це єдиний процес, оскільки між безпекою і розвитком як функціями життєдіяльності існує природний зв'язок. Обидві розрізнені людиною функції, а потім і галузі знань, пов'язані з прогнозуванням і поліпшенням характеристик (показників) соціальних систем.

3.4. Ієрархічні рівні безпеки соціальних систем

Смислове значення категорія безпеки набуває тільки в зв'язку з конкретними об'єктами або сферою людської діяльності, наприклад, безпека соціальної системи, безпека людини, безпека організації, безпека країни, безпека фінансової системи тощо. Тому потрібно визначитися з цими базовими поняттями безпеки соціальних систем. Це є питанням принципової важливості, в методологічному і термінологічному плані.

Безпека соціальних систем має структуру (види безпеки), яка визначається рівнем формування соціальної системи. Безпека системи більш низького ієрархічного рівня (людини, організації) є підсистемою у безпеці системи більш високого ієрархічного рівня (держави, суспільства, ноосфери) (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Ієрархічні рівні безпеки соціальних систем [49]

Безпека людини (громадянина, індивідуальності) – це захищеність життєво важливих інтересів людини від можливих небезпек різного характеру (природного, техногенного та соціального). Як частина єдиного цілого вона несе в собі спадкоємність концептуальних підходів щодо забезпечення безпеки, нерозривність зв'язків, спільність принципів і методів. Зберігаючи спадкоємність, система безпеки людини має свої особливості та специфіку на кожному із ієрархічних рівнях безпеки (організація, держава та ін.).

Безпека організації – це такий стан, який досягається за допомогою забезпечення і підтримки захищеності її персоналу і життєво важливих інтересів організації від внутрішніх і зовнішніх загроз з метою зменшення негативних наслідків небажаних подій і досягнення найкращих результатів діяльності.

Види безпеки організації: фізична безпека об'єкта, особиста безпека керівництва та провідних фахівців; фізична безпека персоналу; економічна безпека; інформаційна безпека; юридична безпека; інтелектуальна безпека; екологічна безпека.

Безпека держави характеризується такими параметрами, як: підтримання конституційних суспільних відносин; зміцнення державної влади; економічну могутність; законність; територіальна цілісність і непорушність кордонів. У системі влади забезпечення безпеки держави – це су-

купність здійснюваних нею відкритих і закритих заходів, здатних протидіяти як зовнішнім, так і внутрішнім прагненням, націленим на руйнування держави. Така система характеризується такими чинниками:

призначена протидіяти не тільки зовнішнім, а й внутрішнім силам, спрямована на руйнування державного устрою тієї чи іншої країни;

має право спиратися як на можливість відкритих (збройні сили, МВС, гвардію, МНС і т. д.), так і закритих інститутів (зовнішню розвідку, контррозвідку тощо) для збереження держави;

більш активна в мирний час, працює проти прихованих джерел небезпеки для держави;

має своє ядро, яке формують зовнішня розвідка, контррозвідка та інші елементи, що працюють виключно на забезпечення безпеки держави в усі періоди її існування. У різних країнах вони мають різні назви, але це не змінює їх суть. Остання описується рядом ознак, яких немає ні в яких інших служб. Це спецслужби в буквальному їх розумінні;

включає в себе всі елементи, які націлені на захист держави від негативних (відповідно до її Конституції) як зовнішніх, так і внутрішніх впливів;

безпеки держави включає в себе заходи, що формуються в усіх сферах суспільного життя. Це дає право розрізняти *види державної безпеки*: економічну, політичну, правову, духовно-ідеологічну, соціальну, науково-технічну, екологічну, військову.

Безпека суспільства – це здатність суспільства продовжувати існування за мінливих умов та можливих чи справжніх загроз. Безпека суспільства передбачає його стабільність, прийнятні умови для еволюції, релігійної та національної ідентичності тощо. Безпека суспільства – це новий вимір, який зараз створюється. Вона повинна заповнити відстань між безпекою держави та безпекою людини [21].

Термін "безпека суспільства" вперше вжив англійський учений Баррі Бузан у книжці "Люди, держави та страх" (1991 р.). Безпека суспільства була тільки одним із 5 секторів у його 5-вимірному підході до теорії безпеки, поряд із військовою, політичною, економічною та екологічною безпекою. Проте в даному дослідженні всі виміри Б. Бузана, включно із виміром суспільства, були секторами державної безпеки. Суспільство, наприклад, було тільки одним сектором, в якому могла відчуватись загроза для держави.

Подальший розвиток концепція безпеки суспільства отримала в розробках Оле Вівера та "Копенгагенської школи", яку ще називають "Європейською школою безпеки". Оле Вівер стверджує, що 5-вимірний

підхід Б. Бузана став непереконаливим у сучасному контексті безпеки суспільства. Відповідно, він запропонував оновлену концепцію даної теорії, тобто переосмислення не власне 5-х секторів державної безпеки, а двох аспектів – держави та безпеки суспільства. Безпека суспільства залишається сектором державної безпеки, але вона також є об'єктом безпеки із власними правами. У той час як державна безпека визначається загрозами для суверенітету (якщо держава втрачає суверенітет, вона не зможе існувати як держава), безпека суспільства стосується тільки загроз для ідентичності суспільства (якщо суспільство втрачає ідентичність, воно не виживе як суспільство).

Простіше кажучи, безпека суспільства стосується сприйняття загроз та реакції суспільства на реальні чи уявні загрози власній ідентичності та згуртованості. Обидва типи загроз можуть бути справжніми чи тільки уявними, але якщо вони провокують реакцію чи контрреакцію, вони є визначальними факторами при аналізі безпеки суспільства. Визначальні фактори безпеки суспільства також можуть бути внутрішніми (у межах самого суспільства) або зовнішніми (двосторонні, багатонаціональні, субнаціональні чи регіональні фактори).

Зважаючи на сучасну міжнародну ситуацію та занепокоєння глобальною безпекою, безпека суспільства повинна включати елементи довгострокової взаємної довіри, передбачуваності та спільних інтересів, а також використання адекватних та виправданих інструментів публічної політики. В основу забезпечення суспільного порядку і суспільної безпеки в державі покладено загальні принципи: законність, стабільність і гарантованість безпеки, взаємна відповідальність особи, суспільства і держави, гармонізація важливих інтересів людини, суспільства та держави.

Для тріади об'єктів безпеки – особистість, суспільство, держава – поняття безпеки соціальної системи трансформується в поняття національної безпеки (безпеки нації).

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. *Види національної безпеки* – це: державна безпека, політична безпека, економічна безпека, воєнна безпека, технологічна безпека, екологічна безпека, гуманітарна безпека, демографічна безпека, інформаційна безпека, банківська безпека, продовольча безпека, енергетична безпека та інші.

Як проміжний рівень між суспільством та ноосферою можна розглядати **міжнародну та глобальну, або всесвітню безпеку**. Об'єктом

безпеки соціальних систем на міжнародному та глобальному рівнях є геополітика, тобто процеси і принципи розвитку держав, регіонів, і світу в цілому з урахуванням системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, екологічних, етнічних, демографічних, релігійних та інших факторів. Дослідження проблем безпеки тих чи інших держав і регіонів не може бути коректним і повним без системного аналізу характерних для них геополітичних чинників, їх оцінки, ранжирування і зіставлення з геополітичними факторами, характерними для інших держав і регіонів.

Ключові у геополітиці поняття: "геостратегічний і геополітичний регіони", "геополітична обстановка". Геостратегічний регіон – велике географічний простір із характеристиками і функціями глобальної значущості і впливу – виражає взаємозв'язок і взаємозалежність у рамках тієї чи іншої досить великої частини світу з точки зору його місця розташування, що відбуваються тут, зовнішньоторговельної орієнтації, культурних та ідеологічних зв'язків. Геополітичний регіон – частина геостратегічного регіону – висловлює єдність географічних рис. Приклади геостратегічного регіону – Євразійський континент, що включає геополітичний регіон колишніх республік СРСР і Східної Європи, регіон східноазіатських держав і деяких інших країн. Геополітична обстановка – конкретне положення в тому чи іншому регіоні або у світі в цілому з урахуванням географічних, політичних, військових, економічних та інших факторів.

Безпека ноосфери означає забезпечення нового стану біосфери і всієї планети в цілому, при якому свідомо активність людини, людського розуму стає не тільки вирішальним фактором еволюції біосфери, а й важливою умовою її збереження. Вперше термін "ноосфера" (буквально – сфера розуму) використовував у 1927 р. французький дослідник Е. Леруа. Вернадський В. І. почав розробляти і висловлювати основні ідеї вчення про ноосферу на початку ХХ ст. Ним були осмислені можливості людського розуму в глобальному перетворенні світу, перспективи впливу людини на природу, необхідність якнайшвидшої гармонізації їх взаємин.

Ноосфера – це сфера розумної активності людей із перетворення навколишнього середовища. При цьому суспільство виходить на рівень свідомого регулювання розвитку промисловості, адекватного втручання в природні процеси. У стані ноосфери потреби суспільства мають стати порівнянні з можливостями гео- і біосфери. Розширення ноосфери означатиме початок ноогенного періоду в історії взаємодії суспільства і природи.

Цілі із забезпечення безпеки знаходять свою реалізацію в певних галузях, сферах життєдіяльності суб'єкта безпеки. Різноманіття сфер ді-

яльності людини, суспільства і держави дозволяє виділити безліч видів безпеки. Усе залежить від вибору критеріїв класифікації. Наприклад, в виданні [20] виділяється 46 галузей життєдіяльності, щодо яких наразі вже сформульовані завдання щодо забезпечення безпеки. Ретельність, надзвичайна подробиця подібного підходу дозволяє виділити такі досить вузькі напрями у забезпеченні безпеки, як продовольча і енергетична безпека, безпеку здоров'я населення, безпеку на транспорті та ін.

У низці великих аспектів безпеки можна виділити: екологічну безпеку; демографічну безпеку; фізичну безпеку; економічну безпеку; соціальну безпеку; етнокультурну безпеку; інформаційну безпеку; військову безпеку; технологічну безпеку. Даний список не можна вважати остаточно оформленим. Наприклад, у "Концепції безпеки людини", прийнятої ООН, виділяється сім основних категорій безпеки:

1. Економічна безпека потребує забезпечення доходів, достатнього для задоволення насущних потреб.

2. Продовольча безпека – основні продукти харчування доступні для людей як економічно, так і фізично.

3. Безпека для здоров'я – в країнах, що розвиваються – 17 млн людей щорічно гинуть від інфекційних і паразитарних захворювань, в тому числі 6,5 гострі респіраторні інфекції, 4,5 шлунково-кишкові захворювання, 3,5 млн помирають від туберкульозу. В промислово розвинутих країнах 5,5 млн від серцево-судинних захворювань, на другому місці рак.

4. Екологічна безпека – люди знаходяться в прямій залежності від зовнішнього середовища, але попри все рахують, що будь яка шкода нанесена природі відновиться.

5. Особиста безпека – загрози що йдуть від: держави (фізичні тортури), інших держав – війна; від інших груп людей – етнічні конфлікти; від злочинних угруповань; загрози жінкам – насилля, жорстоке поводження в сім'ї; загрози направлені на дітей – жорстоке поводження, насилля; загрози самому собі – самовбивство, наркотики.

6. Громадська безпека – захист на рівні сім'ї, общин, іншого угруповання, які в свою чергу можуть здійснювати насилля над людиною.

7. Політична безпека – безпека від репресій за переконання, національність, релігію, тобто порушення прав людини, співвідношення у бюджеті витрат на військові і соціальні потреби.

Контрольні запитання

1. Надати визначення поняттю "сталий розвиток".
2. Розкрити основні положення концепції сталого розвитку.

3. Які системи називаються соціальними? Що позначає категорія "соціум"?

4. Перелічити системні характеристики суспільства та надайте їх визначення.

5. Які особливості притаманні соціальним системам?

6. Навести класифікацію форм соціальних організацій.

7. Визначити типи соціальних систем.

8. Розкрити поняття безпеки через розвиток соціальної системи.

9. Навести закони розвитку та безпеки соціальних систем.

10. Виділити ієрархічні рівні безпеки соціальних систем.

Тестові завдання

1. У якому році отримала визнання концепція сталого розвитку людства:

а) 1902 р.;

б) 1992 р.;

в) 2000 р.;

г) 2012 р.?

2. В якому документі були викладені основні положення концепції сталого розвитку людства:

а) "Стратегія розвитку людства";

б) "Конвенція ООН";

в) "Порядок денний на XXI століття";

г) "Резолюція ООН"?

3. Визначте складові сталого розвитку соціальної системи:

а) екологічна;

б) економічна;

в) соціальна;

г) інформаційна.

4. Які з визначень позначають соціум:

а) дуже великі об'єднання людей та соціальна середина, з якою контактує особистість;

б) природне оточення людини, сукупність рослинних форм;

в) стійкі соціальні зв'язки на міжособистісному рівні;

г) суспільство як цілісна соціальна система?

5. Виділіть представників теорії соціальних систем:

- а) О. Конт;
- б) Т. Гоббс;
- в) П. Сорокін;
- г) Т. Парсонс.

6. Яка з особливостей соціальної системи характеризує здатність до самозбереження та самоорганізації:

- а) цілісність;
- б) інституціоналізація;
- в) впорядкованість;
- г) структурність?

7. Яка з соціальних систем характеризується найвищим рівнем самодостатності:

- а) сім'я;
- б) суспільство;
- в) спільність;
- г) організація?

8. Виділіть закономірний ланцюжок розвитку соціальних систем:

- а) товариство – соціум – сім'я;
- б) сім'я – підприємство – суспільство – нація;
- в) корпорація – союз – угода – спільнота – соціум;
- г) корпорація – нація – соціум.

9. Який рівень безпеки соціальних систем характеризується параметрами зміцнення влади, економічної могутності, законності, територіальної цілісності і непорушності кордонів:

- а) організації;
- б) держави;
- в) ноосфери;
- г) спільноти?

10. Здатність суспільства до збереження своєї якісної визначеності, цілісності і можливості виконання своїх функцій і завдань в умовах впливу негативних факторів – це:

- а) ризикованість;
- б) захищеність;
- в) інституційність;
- г) інформованість.

Розділ 4

Система та механізми управління безпекою організації

План розділу

- 4.1. Системний підхід до управління безпекою організації.
- 4.2. Структура системи безпеки організації.
- 4.3. Механізми управління безпекою організації.
- 4.4. Види безпеки організації.
- 4.5. Безпека особистості в організації.

Ключові слова: організація, управління безпекою, система безпеки, механізм, види безпеки, безпека особистості, кадрова безпека.

4.1. Системний підхід до управління безпекою організації

Системний підхід розглядає кожну організацію як систему, у якій виділені елементи, внутрішні й зовнішні зв'язки, що впливають на результати її функціонування, а цілі кожного з елементів визначені виходячи із загального призначення об'єкта. Для соціальної організації, що є природним об'єктом системного підходу, визначені найбільш істотні ознаки:

- соціально-економічна природа;
- багатомірність і мультипросторовість;
- відкритість, характер взаємодії із зовнішнім середовищем;
- структура й щільність внутрішнього середовища;
- характер взаємодії елементів усередині організації;
- рівень функціонування й розвитку.

Найбільш глибоко проблему системності розробили мислителі XIX – XX ст. – О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон та ін. Їм належить заслуга детальної розробки основного понятійного апарату, який відображає *системні характеристики соціальної системи*. До числа цих понять належать такі:

елемент або *частина* є найдрібнішою частиною соціальної системи або деяку їх сукупність. В якості елементів і частин можуть виступати

як окремі люди або їх об'єднання, так і ті або інші відносини між ними, а також організації, що виникають на основі цих відносин, інститути;

відносини – це певний зв'язок, взаємозалежність між частинами, елементами системи. Відносини – свого роду невидимий цементуючий матеріал, який згуртовує людей, перетворює його в цілісний моноліт. Стійкі, постійні, повторювані відносини, взаємодії між людьми поступово призводять до формування стабільних груп, на рівні суспільства – інститутів, які в свою чергу вступають у ті чи інші взаємини між собою;

структура – це система стійких зв'язків, відносин, а також сукупність соціальних груп та інститутів, призначених забезпечувати цілісність соціуму, збереження його властивостей при різних внутрішніх і зовнішніх впливах. Структуру визначають як історично сформовану форму організації системи, внутрішню впорядкованість, узгодженість його різних частин;

суб'єкт у соціальній системі – це людина або група, що виступають в якості носія активності, спрямованої на об'єкт, що становить більш пасивне явище;

об'єкт – це явище, на яке спрямована в даний момент активність суб'єкта, пізнавальна або предметно-практична;

соціальна структура охоплює всю сукупність зв'язків і відносин соціальних суб'єктів (з приводу тих чи інших об'єктів), що утворюють цілісний соціальний організм.

Термін "організація" походить від грецького слова "органон" (*organon*), що означає пристрій, поєднання, об'єднання чогось або когось в одне ціле, приведення в струнку систему. Організація – це група людей, діяльність яких свідомо координується для досягнення загальної мети або цілей. Основою організації є системна єдність ресурсів та предметів праці, самих працівників, включаючи їх інтелектуальні й морально-етичні якості, накопичений досвід, навички й знання, а також сформовані за багато років відносини між ними, мотиви, стимули й традиції.

Сукупність властивостей організації як системного об'єкта поділяють на загальні, соціальні та синергетичні [36].

Група загальних властивостей визначає організаційний характер будь-якого об'єднання. До них відносяться:

цілісність – максимум взаємозв'язку в рамках організованої системи;

обмеженість – визначає межі реалізації організації і прояву її властивостей;

дискретність – перервність, домінування складових;
репродуктивність – зумовлює найважливіший ефект відтворення організації;

гнучкість – здатність організації до адаптації, модернізації, реформації;

адаптивність – забезпечує можливість пристосування організації;

інваріантність – розкриває палітру розмаїття реалізації організації;

інтегративність – що відображає входження кожної організації до складу відповідної макроорганізації.

Група цих загальних для всіх організацій властивостей багато в чому обумовлює ресурси їх функціонування і розвитку, визначає можливості вдосконалення і зміни.

Група соціальних властивостей включає такі якості:

цілеспрямованість – орієнтація організації на постановку і досягнення бажаного, можливого і необхідного стану;

концептуальність відбиває певні уявлення суспільства про конкретну організацію;

ієрархічність – розподіляє підпорядкованість і повноваження різних рівнів та ступенів організації;

композиційність – можливість побудови адекватної організації шляхом цілеспрямованого складання з елементів;

перманентність – безперервне, постійне, тривале здійснення;

консервативність – виражає прагнення більшості індивідумів до стабільності та передбачуваності;

проблемність – питання та ситуації, що потребують вирішення;

мотивованість – розкриває внутрішню, спонукальну природу будь-якої соціальної організації;

оперативність – швидкість, своєчасність;

інноваційність – формує все різноманіття необхідних форм організації;

конкурентність – обумовлює висування, закріплення і розвиток суспільством найбільш перспективних форм організації;

корпоративність – схильність до групової асоціації та кооперації;

інтегративність – відбиває стійку тенденцію соціальної організації до об'єднання учасників, складових, ресурсів, тенденцій та ін.;

комунікаційність – здатність, схильність до взаємозв'язку;
самоорганізація й саморозвиток – здатності управляти процесами реалізації потенціалу організації.

Група синергетичних властивостей акцентує увагу на цільових якостях організації, вибудовує їх причинно-наслідкову ієрархію. До таких властивостей віднесено:

архітектоніка – обумовлює потенціал її самовираження і перспективи вдосконалення;

формалізованість – здатність до визначення форми, процедура, дотримання умовностей, дотримання встановлених норм і правил;

толерантність – стійкість до зовнішніх впливів;

кон'югированість – здатність до внутрішнього обміну і об'єднання якостей елементів і організацій;

циклічність – періодичне повторення певної послідовності;

реверсивність – повернення до повторення вихідного стану;

саморегулювання – ресурс стабілізації і потенціал вдосконалення кожній організації;

егресивність – досягнення максимального рівня реалізації якостей організації;

емержентність – оперативна мобілізація нових якостей;

комбінаторність – потенціал, ресурс можливих способів з'єднання;

селективність – здатність організації до вдосконалення шляхом відбору, закріплення і розвитку необхідних якостей;

кореляційність – характеризує готовність складових соціальної організації до найрізноманітнішого взаємодії.

Взаємозв'язок між загальними, соціальними та синергетичними властивостями реалізується в найрізноманітніших видах організації. Для різних видів організацій доцільно використання різних методів забезпечення безпеки, оскільки організації ставлять перед собою соціальні цілі, що істотно відрізняються, та мають різні сфери діяльності та функції. Соціальні організації мають різноманітні форми, як то підприємство, лікарня, вищий навчальний заклад, школа, політична партія, орган влади. Основні критерії класифікації організацій наведено в табл. 4.1.

При організації управління безпекою конкретної організації важливе значення має її організаційно-правова форма [85], яка обумовлює цілі, завдання системи безпеки.

Класифікація організацій [51]

Класифікаційні ознаки	Види організацій
За критерієм формалізації	Формальні (мають чітко визначені цілі, правила поведінки, структуру й зв'язки). Неформальні (функціонують без чітко визначених цілей, правил та структури) організації
За формою власності	Приватні, колективні (корпоративні), комунальні та державні організації
За формою результату	Комерційні (орієнтуються на прибуток). Некомерційні організації (орієнтуються на одержання соціального ефекту)
За типом завдань, що вирішуються	Економічні, фінансові, політичні, освітні, медичні, військові та ін.
За принципами об'єднання людей	Добровільні (церква, політичні партії, клуби). Примусові (армія, початкова школа, тюрма, психіатрична лікарня). Унітарні (їх члени об'єднуються для досягнення загальної та індивідуальної мети – підприємства, банки, ВНЗ)
За характером діяльності	Технологічні (реалізують технологію виготовлення певної продукції або надання послуг). Програмно-цільові (реалізують певну програму діяльності з вирішенням певної соціальної проблеми). Непрограмні (реалізують гнучку і складну програму дій, яку визначити наперед неможливо)
За розміром та чисельністю	Великі, середні, малі

Системи безпеки створюються і в рамках організацій різних організаційно-правових форм, виконуючи функції із захисту інтересів їх учасників. Існує думка про поділ понять "система безпеки" і "система забезпечення безпеки", що недостатньо аргументовано, тому дані поняття в головному своєму змісті тотожні.

4.2. Структура системи безпеки організації

У загальному значенні система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, а її структура – відображення внутрішньої будови системи.

Будь-яка організація як система має два умовних "зрізи": статичний (структурний), що надає взаємодії формальну визначеність, стійкість і послідовність, і динамічний (функціональний), пов'язаний із реальною, практичною взаємодією, внаслідок якої і виникає підсумковий, сукупний результат праці. Обидва "зрізи" взаємозумовлені, оскільки тільки структура у вигляді організованого колективу людей відомого рівня може функціонувати (здійснювати діяльність) і тільки наявне, дійсне функціонування, яке виражається в реальних результатах, свідчить про структуру та її активність. Таким чином, організація визначається функціонально-структурною ознакою: функціями і взаємозв'язками структуроутворюючих елементів.

Система безпеки організації – це організована робота спеціальних служб, засобів, методів і заходів, що забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості та цілей організації в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Системою безпеки може стати і стає сукупність елементів, яка характеризується: цілісністю, органічною внутрішньою єдністю, наявністю інтегральних властивостей, несвідомих до властивостей, що утворюють систему елементів, здатність до саморегуляції. Графічно систему безпеки організації можна представити у вигляді поєднання об'єктів захисту, напрямів забезпечення безпеки, функцій системи безпеки (рис. 4.1).

Суб'єкти системи безпеки організації поділяються на внутрішніх та зовнішніх, (рис. 4.2).

Основна мета створення системи безпеки організації – це забезпечення можливості успішно здійснювати діяльність організації в умовах нестабільності (як внутрішньої, так і зовнішньої), своєчасно розпізнавати і запобігати всі потенційні загрози, захищати всіма законними способами інтереси організації, охороняти здоров'я і життя працівників організації. Налагоджена система безпеки дозволяє припиняти різного роду зловживання (наприклад, розкрадання грошових коштів або товарно-матеріальних цінностей та ін.), запобігати псуванню чи знищенню активів

суб'єкта господарювання, витік конфіденційної інформації, а також спроби нанесення шкоди або отримання секретних відомостей за допомогою ІТ-технологій.

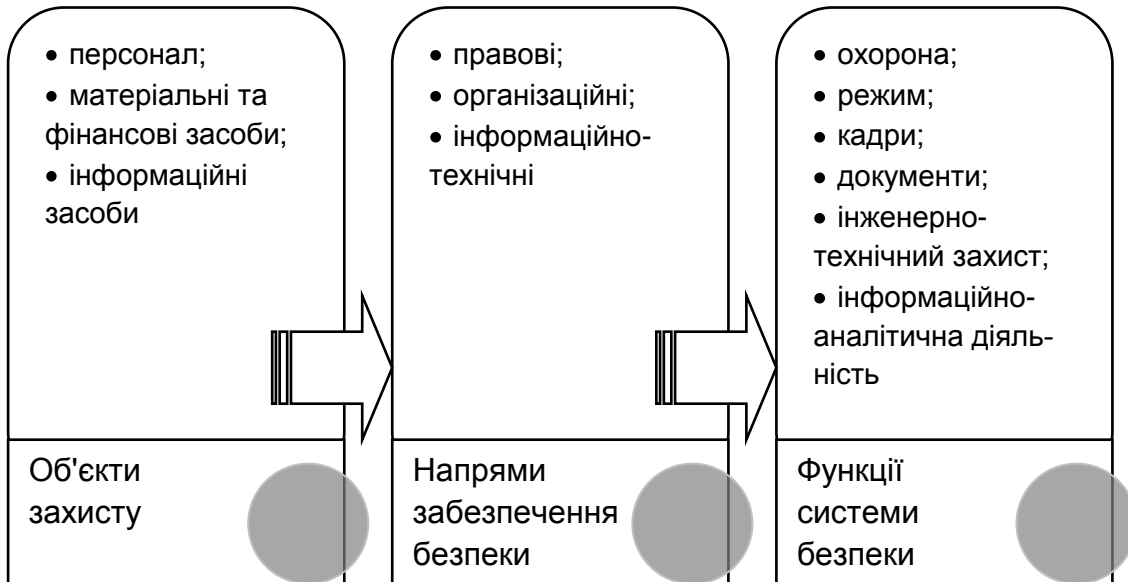

Рис. 4.1. **Складові комплексної системи безпеки організації**

Основні правила системи безпеки організації:

1. Профілактика можливих загроз – завчасне виявлення потенційних загроз, аналіз причин виникнення та наслідків уже наступили.

2. Усі заходи, спрямовані на здійснення безпеки, повинні розроблятися на основі чинного законодавства і реалізовуватися в рамках актуальних нормативно-правових документів.

3. Комплексний підхід до використання наявних сил і засобів. Приймати участь у забезпеченні безпеки повинен кожен співробітник організації в рамках своєї компетенції. В якості організаційної форми комплексного використання сил і засобів зазвичай виступає програма забезпечення безпеки організації.

4. Координація та узгоджена взаємодія всередині і поза організацією. Його суть полягає в тому, що заходи, спрямовані на протидію загрозам та їх ліквідацію, реалізуються на основі координованих спільних дій усіх структурних підрозділів організації. Причому в разі потреби налагоджуються зовнішні контакти зі сторонніми організаціями, що мають компетенції та можливості в забезпеченні безпеки організації.

Суб'єкти системи безпеки організації

Рис. 4.2. Суб'єкти системи забезпечення безпеки організації

5. Організувати координацію всередині і поза організацією – завдання служби безпеки організації. За відсутності такої служби ці питання координує керівник організації.

6. Конфіденційність і гласність – поширення інформації в допустимих межах як усередині, так і за межами організації є однією з умов запобігання потенційних і реальних загроз.

7. Компетентність співробітників – умова, за відсутності якого практично неможлива повноцінна постановка системи безпеки організації. Кожен співробітник повинен займатися питаннями безпеки в рамках своєї компетенції й на професійному рівні.

8. Економічна доцільність зроблених дій і заходів – вартість витрат, які несе організація для забезпечення своєї безпеки, не повинна перевищувати заздалегідь визначеного та економічно обґрунтованого рівня.

9. Розробка комплексної програми забезпечення безпеки організації, що включає в себе підпрограми за основними видами: технологічна безпека, наукова безпека, економічна безпека, екологічна безпека та ін. Підпрограми можуть розроблятися як для структурних підрозділів організації, так і для окремих працівників.

Для забезпечення ефективної діяльності організації система безпеки здійснює такі *основні функції*:

1) організаційну – вивчення структури і функцій підрозділів організації з метою ідентифікації ризиків, що виникають при їх здійсненні і відповідної розстановки сил і засобів безпеки;

2) господарську – участь служби безпеки у визначенні оптимальних для забезпечення безпеки організації сил і засобів, а також їх фінансового забезпечення;

3) адміністративну – підготовка рішень зі встановлення і підтримки системи заходів безпеки, визначення повноважень і відповідальності, розподілу обов'язків посадових осіб щодо забезпечення безпеки організації;

4) кадрову – виявлення негативних тенденцій, причин та умов напруженості, попередження і локалізація конфліктів, інструктаж персоналу з питань безпеки, формування почуття відповідальності за дотримання встановленого режиму;

5) технічну – впровадження технічних засобів контролю доступу, візуального контролю, охоронної та пожежоохоронної сигналізації, апаратних і програмних засобів забезпечення збереження конфіденційної інформації;

6) облікову – фіксування і систематизація даних про внутрішні і зовнішні загрози безпеки організації;

7) контрольну – контроль дотримання персоналом організації режимних вимог, виявлення їх порушень та вжиття заходів до порушників;

8) аналітичну – аналіз стану безпеки організації, прогнозування тенденцій її розвитку та планування заходів щодо її вдосконалення.

За змістом дії щодо забезпечення безпеки сучасної організації включають: інформаційно-аналітичну діяльність з виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів

безпеки; захист інтелектуальної власності; захист матеріальних і фінансових цінностей; захист конфіденційної інформації; захист персоналу.

4.3. Механізми управління безпекою організації

Поняття механізму управління як конкретного двигуна функціонуючої організації – відносно нове і недостатньо вивчене. У економічній літературі [11, с. 492] "механізм" трактується подвійно: 1) послідовність станів, процесів, що визначають собою яку-небудь дію, явище; 2) система, пристрій, що визначає порядок якого-небудь виду діяльності.

Пономаренко В. С. формулює [48, с. 9] поняття механізму управління підприємством як "сукупність форм, структур, методів і засобів управління, об'єднаних спільністю мети (доцільна сукупність), за допомогою яких здійснюються ув'язка і узгодження суспільних, групових і приватних інтересів, забезпечуються функціонування і розвиток підприємства як соціально-економічної системи". Посилаючись на дане визначення, відзначимо, що механізм управління безпекою організації є складовою системи управління організації. Об'єктивність його існування зумовлена необхідністю управління процесами функціонування і розвитку організації, захистом організації від загроз, як потенційних, так і реальних, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Управління безпекою знаходить своє відображення в циклі управління соціально-економічною організацією (рис. 4.3): планування, організація, мотивація, облік і контроль, регулювання.

Плануванню належить вирішальне значення, бо вироблення плану передбачає вибір напряму розвитку організації, визначення складу і послідовності робіт, обґрунтований відбір коштів для реалізації політики безпеки. У результаті аналізу стану системи і побудови дерева цілей здійснюється вибір альтернатив, з'являється певний варіант формування і розвитку підприємства та забезпечення її безпеки.

Для управління в майбутньому використовується інформація, представлена на підставі даних прогнозних оцінок, кількісних і якісних характеристик бажаного стану підприємства. У такому циклі управління особливу роль виконує моніторинг. Тут інформація піддається оцінці на актуальність, достовірність і цінність. Отримувати інформацію про стан підприємства та конкурентного середовища, виявляти й оцінювати фактори

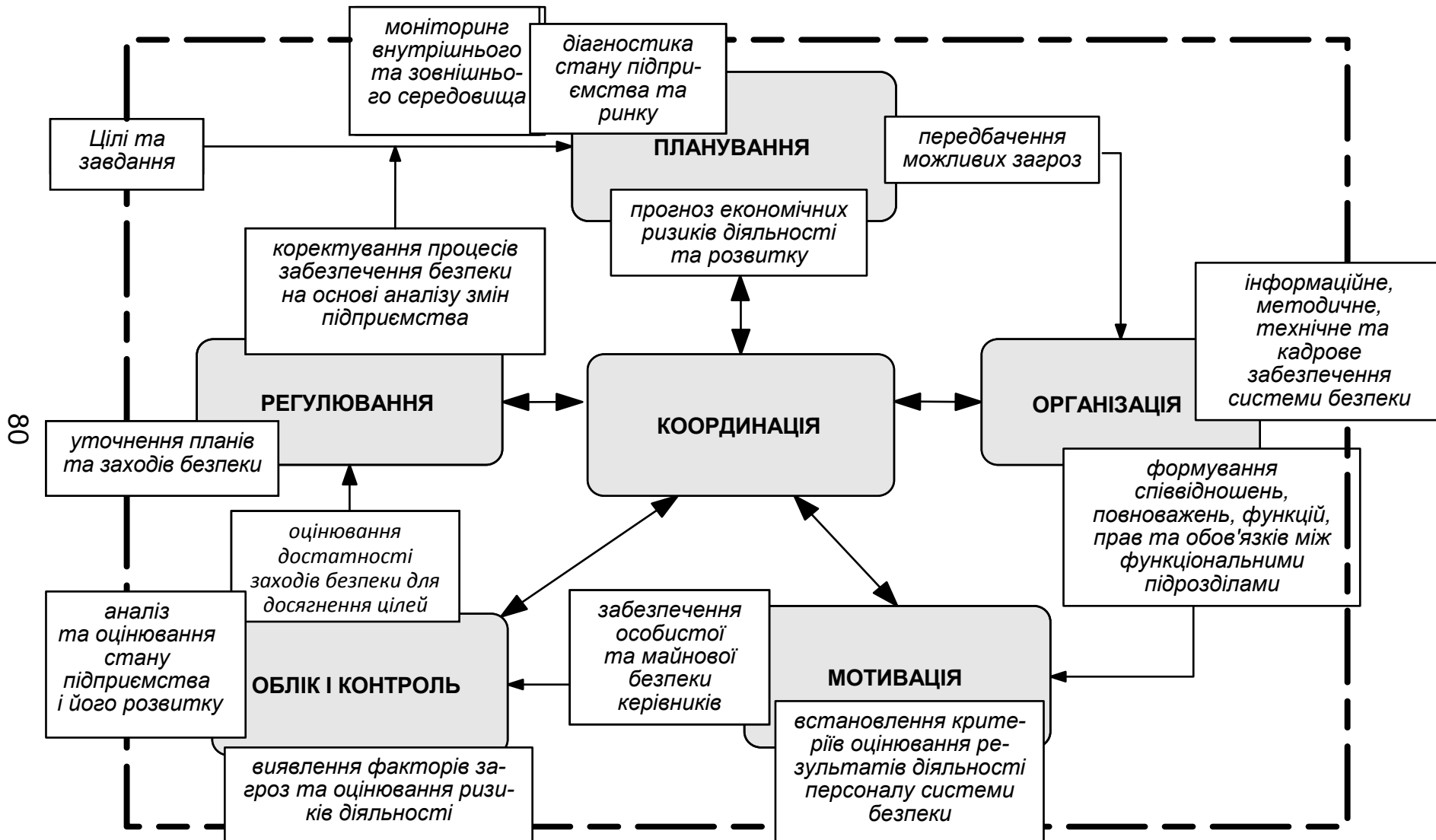

Рис. 4.3. Механізм управління безпекою в циклі управління організацією

загроз внутрішнього і зовнішнього впливу можливо тільки в системі стратегічного моніторингу. Пономаренко В. С. [48] досить докладно і ґрунтовно розглянув методики і методи стратегічного моніторингу для вітчизняних промислових підприємств.

Організація, насамперед, забезпечує ефективне функціонування підприємства, розробку і реалізацію стратегії розвитку, формування структури системи безпеки підприємства та умов її забезпечення. Організаційно-функціональне забезпечення відповідає за чітку підготовку та організацію робіт щодо розподілу праці по функціональних підсистемах, підрозділах, виконавцях і рівнях управління; створення умов для ефективного виконання робіт, передбачивши відповідне інформаційне, методичне, технічне та кадрове забезпечення.

Регулювання передбачає уточнення планів і заходів забезпечення безпеки в рамках функціонування та розвитку підприємства; коригування процесів управління на підставі аналізу змін підприємства. Ця функція, урахуваючи впливи зовнішнього середовища, дозволяє досягати запланованого стану підприємства.

Функція мотивації сприяє активізації процесів саморозвитку працівників підприємства, підвищення їх компетентності та максимальній віддачі творчого та інноваційного потенціалу персоналу управління і керівної ланки, стимулювання зацікавленості у вирішенні поставлених перед ними завдань.

Механізм мотивації реалізується таким чином: на перші кроки становлення і розвитку свідомості індивідуума, під впливом безпосередньо оточуючих людей і суспільства в цілому, в результаті поетапного усвідомлення інстинктів, осмислення сукупності потреб і оцінки власних можливостей формується система інтересів особистості, яка обумовлює більшість її подальших дій.

Механізм організації, дія важелів мотивації поведінки особистості ґрунтуються не тільки на її безпосередніх потребах, що реалізуються у вигляді системи усвідомлення і задоволення власних потреб. Громадський вплив цілеспрямовано формує інтереси, які виходять за рамки безпосередніх потреб особистості, які певним чином мотивують відповідну активність. Їх дія обумовлена інтеграцією особистості в соціум, відображає соціальний характер безпосередньої взаємодії індивідуума з оточуючими, особливості побудови його взаємин із суспільством у цілому.

Ряд дій індивідуума, форми прояву і зміст яких залежать від рівня розвитку його інтелектуальної організації і сукупності особистих якостей, продовжують визначатися безпосередньо неосмисленими їх потребами і навіть неусвідомленими інстинктами. Вони також обумовлюють і формують певні мотиви поведінки індивідуума, які у вигляді прихованих важелів нерідко спонукають його до частково або повністю неусвідомлених вчинків.

Природно, що подібні дії можуть порушувати інтереси інших, що відповідно спонукає їх до протидії і, в кінцевому рахунку, відкритого зіткнення. Такий розвиток ситуації руйнує соціальну організацію і змушує суспільство вживати відповідних заходів безпеки. Механізм соціальної організації стабілізує розвиток подібних тенденцій, забезпечуючи своєчасне застосування ефективних заходів впливу. Теоретично подібні заходи можуть включати в себе найрізноманітніший спектр як превентивних, так і оперативних реакцій соціуму, але на практиці вони здійснюються у вигляді формування та застосування тією чи іншою мірою жорсткої системи примусу індивідуума до дотримання певних норм поведінки в суспільстві.

З метою забезпечення ефективної координації та гармонійної взаємодії індивідуумів організація або суспільство в цілому формують систему зовнішніх інструментів впливу на особистість. Вона становить універсальну палітру різноманітних стимулів, що примушують індивідуума або цілу групу до певної активності, цілеспрямованої діяльності, дотриманню сформованих норм поведінки.

Таким чином, управління безпекою підприємства означає управління поведінкою та мотивацією персоналу. При цьому, мотиви та стимули забезпечення особистої та майнової безпеки керівників управлінської ланки, як гарантів надійності та сталості функціонування та розвитку підприємства.

Координування забезпечує узгодження і ув'язку між цілями і завданнями поточного та стратегічного управління. Хоча вибір і пріоритети промислових підприємств природним чином розрізняються, економічні цілі мають найбільший вплив на їх поведінку і формують основу ієрархії в структурі цілей. Це пояснюється тим, що тільки ефективно функціонуюче підприємство може знайти внутрішні засоби для постановки і реалізації довгострокових цілей розвитку. Економічні цілі спрямовані на оптимі-

зацію процесів використання ресурсів підприємства і забезпечення достатнього рівня повернення інвестицій у довгостроковому періоді.

Соціальні або позаекономічні цілі, що відповідають потребам і особистим прагненням працівників підприємства, очікуванням впливових зовнішніх представників (зовнішні акціонери, кредитори, органи влади, громадські організації), надають вторинний вплив на поведінку системи управління. На додаток до цих цілей можна виділити ще два фактори, що впливають на поведінку керівництва підприємства: обов'язки і обмеження. Тому одним із завдань функції координування є досягнення балансу суспільних, групових і приватних інтересів між працівниками, персоналом управління та керівним ланкою підприємства як основа гарантування їх спільної безпеки.

Функції обліку та контролю на підставі зіставлення планових і фактичних параметрів станів системи дозволяють проаналізувати і оцінити достатність заходів безпеки. Управлінська діяльність існує для керованих об'єктів і може аналізуватися і оцінюватися за рівнем стану та безпеки підприємства, сталістю його функціонування та розвитку. Результат управління є відображенням результату взаємодії суб'єктів і об'єктів управління, його визначення має комплексний характер і втілюється у стані підприємства та його складових.

Дане положення обумовлює формування нових підходів до оцінки системи безпеки організації як оцінки процесів змін стану підприємства та економічної ефективності системи безпеки. Така оцінка повинна бути доповнена оцінкою рівня індивідуально-особистісних якостей персоналу системи безпеки підприємства. Шкала координатних вимог такої оцінки повинна включати рівень професійної підготовки, загальнокультурного і морального розвитку, фізичних, психологічних та інших особистісних якостей керівників.

Ці основні управлінські функції зв'язуються в єдиний процес управління такими діями, як комунікація та прийняття рішень. Крім перерахованих, важливою функцією механізму управління підприємством є функція, яка об'єднує ланки між зовнішнім і внутрішнім середовищем підприємства. У даному аспекті функція механізму управління безпекою підприємства становить комплексне дослідження впливу факторів загроз зовнішнього середовища на стан та передумови розвитку підприємства.

4.4. Види безпеки організації

Безпека організації – це *такий стан, який досягається за допомогою забезпечення і підтримки захищеності її персоналу і життєво важливих інтересів організації від внутрішніх і зовнішніх загроз із метою зменшення негативних наслідків небажаних подій і досягнення найкращих результатів діяльності.*

Безпека організації залежно від місцезнаходження джерела небезпеки підрозділяється на два типи безпеки – внутрішню і зовнішню. В основі такого поділу лежать відмінності методів, форм і способів забезпечення безпеки [49].

Внутрішня безпека організації – це система заходів спрямована на виявлення та усунення загроз пов'язаних із внутрішніми бізнес-процесами і кадрами організації. Основними напрямками забезпечення внутрішньої безпеки господарюючого суб'єкта є:

- зміцнення виробничого потенціалу;

- проведення збалансованої фінансово-економічної політики;

- захист життєво важливих інтересів, захист майна, ресурсів і власності;

- захист життя і здоров'я персоналу, створення гідних умов для роботи та існування та ін.

Зовнішня безпека організації – це система заходів спрямована на виявлення та усунення загроз діяльності, які пов'язані з діяльністю організації з іншими суб'єктами (фізичними особами, організаціями) і органами виконавчої влади, а також захист від інших зовнішніх негативних чинників.

Зовнішня безпека організації складається з трьох рівнів: глобального, державного та рівня ділового середовища. При аналізі зовнішнього контуру безпеки важливо мати на увазі загрози екологічної, радіаційного, епідеміологічного, кримінального, природного, правового, економічного порядку та ін. Серед напрямків забезпечення зовнішньої безпеки:

- зміцнення конкурентних позицій;

- зниження гостроти соціальних протиріч;

- захист організаційної культури, духовних, інтелектуальних і культурних цінностей;

досягнення оптимального співвідношення інтересів людей, інтересів організацій, інтересів суспільства і держави;
підвищення рівня освіти та ін.

Будь-яка концепція забезпечення безпеки розробляється відповідно до конкретних історичних умов. Багато проблем зовнішньої безпеки організації вирішити поодиночі, з опорою тільки на власні сили, практично неможливо, в силу чого об'єктивно потрібно об'єднання зусиль державних та недержавних інститутів і структур забезпечення безпеки для захисту підприємництва від зовнішніх загроз. Забезпеченню зовнішньої безпеки підприємств і організацій конкретної країни сприяє досягнення певного балансу своїх інтересів та ідентичних інтересів інших країн, певного компромісу в рамках міжнародної безпеки. Міжнародна безпека ґрунтується на дотриманні всіма державами загально визнаних принципів і норм міжнародного права, що виключають вирішення спірних питань і розбіжностей між ними за допомогою сили або загрози силою.

Крім виділення в структурі безпеки організації двох зазначених типів (підсистем) – внутрішньої і зовнішньої безпеки – важливе значення має її класифікація за видами безпеки, що сприяє виробленню більш конкретної політики і стратегії забезпечення безпеки організації.

В основу класифікації видів безпеки організації повинні бути покладені якісь найбільш суттєві єдині ознаки. Так, Мінаєв Г. О. [49] серед них виділяє види безпеки організації:

залежно від об'єкта – безпека особи, трудового колективу, безпека юридичної особи (організації), безпека країни або регіону, безпека видів діяльності, безпека інших об'єктів (безпека першого керівника і членів його сім'ї, безпека інших керівників організації та членів їх сімей та ін.). При цьому під безпекою того чи іншого об'єкта розуміється захищеність життєво важливих інтересів даного об'єкта від внутрішніх і зовнішніх загроз;

залежно від характеру загроз, їх джерела, специфіки – безпека від загроз природного характеру, безпека від загроз антропогенного характеру, безпека від загроз соціального характеру, які в свою чергу можна дробити на більш дрібні види безпеки від конкретних загроз. При цьому під безпекою від того чи іншого виду загроз розуміється захищеність життєво важливих інтересів організації та особистості від загроз даного виду. В організації життєво важливі інтереси всіх об'єктів безпеки підда-

ються впливу самих різних загроз, тому особливу практичну значимість має підрозділ видів безпеки за сферами діяльності, в яких і виявляються ці загрози.

Безпека організації складається з різних видів безпеки, що відображають захищеність життєво важливих інтересів організації та особистості від загроз за сферами діяльності. Так, наприклад, підприємство одночасно функціонує в ряді різних функціональних сфер, реалізує безліч функцій відносно до своїх стейкхолдерів і систематично взаємодіє зі значним числом реальних економічних і соціальних суб'єктів, а також їх груп і середовищ. Подібний підхід до безпеки організації впорядковує класифікацію видів безпеки, дає можливість уникати існуюче зараз змішання принципів класифікації і дозволяє розглядати безпеку організації як єдину систему видів безпеки, кожен з яких є самостійною системою зі своїми характерними особливостями.

П. Мак-Мак систему безпеки підприємства поділяє на ряд підсистем [40]:

економічна безпека – стан найбільш ефективного використання всіх видів ресурсів із метою запобігання (нейтралізації, ліквідації) загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства в умовах ринкової економіки;

техногенна безпека – сукупність дій із забезпечення проектування, будівництва та експлуатації складних технічних пристроїв із дотриманням необхідних вимог безаварійної їх роботи;

екологічна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів персоналу підприємства і його майна від потенційних або реальних загроз, що створюються наслідками антропогенного впливу на навколишнє середовище, а також від стихійних лих і катастроф;

інформаційна безпека – це здатність персоналу підприємства забезпечити захист інформаційних ресурсів і потоків від загроз несанкціонованого доступу до них);

психологічна безпека – стан захищеності від негативних психологічних впливів персоналу підприємства та інших осіб, залучених до її діяльності;

фізична безпека – стан захищеності життя і здоров'я окремих осіб (груп, всіх осіб) підприємства від насильницьких злочинів;

науково-технічна безпека – здатність персоналу підприємства забезпечити захист власної цінної науково-технічної продукції від недобросовісних конкурентів;

пожежна безпека – стан об'єктів підприємства, при якому заходи попередження пожеж та протипожежного захисту відповідають нормативним вимогам.

Зазначені види другого рівня можуть включати в себе види третього рівня. Наприклад, видами економічної безпеки можуть бути фінансова, комерційна, майнова, кредитна та інші види безпеки. Видами фізичної безпеки є особиста безпека керівництва та провідних фахівців і безпека всього персоналу в цілому.

Інші фахівці додають до наведених ще такі види безпеки:

правову безпеку як стан захищеності інтересів підприємства в юридичному аспекті;

організаційно-управлінську як відповідність організаційної структури і системи управління підприємства його цілям і т. д.;

безпеку праці;

патентну;

кадрово-психологічну.

Види настільки взаємопов'язані один з одним, що в органічній єдності утворюють єдину систему безпеки підприємства. Поділ же єдиної безпеки організації на види другого і третього рівня проводиться з методичних міркувань, оскільки це дозволяє більш детально вивчити всі види небезпек.

Загальноприйнято вважати, що основним видом безпеки організації є її економічна безпека, під якою розуміється захист життєво важливих економічних інтересів організації від внутрішніх і зовнішніх загроз. Економічна безпека є обов'язковою умовою успіху в бізнесі, отримання прибутку та збереження в цілісності підприємницької організаційної структури. Існують різні підходи до визначення економічної безпеки залежно від рівня організації. Так, *економічну безпеку підприємства* розглядають [58]:

1. Як захист проти економічних злочинів. Дуже часто забезпечення економічної безпеки зводять до протистояння, захисту від різного роду економічних злочинів (від крадіжки, шахрайства, фальсифікації, промис-

лового шпигунства і т. д.). Виконувати аналіз комплексу цих загроз надзвичайно важливо, але обмежувати поняття економічної безпеки підприємства лише загрозами з різним рівнем деталізації не можна, особливо зважаючи на те, що це поняття є набагато ширшим та змістовним.

2. Як стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Підприємство – це, в першу чергу, об'єкт економічних відносин. Власник підприємства ставить результатом діяльності підприємства досягнення поставленої ним мети, яка, як правило, носить економічний характер.

3. Як стан ефективного використання ресурсів або потенціалу. Підхід, який намагається уникнути вживання поняття загрози у визначенні економічної безпеки, базується на економічних поняттях досягнення мети, функціонування підприємства, тобто є ресурсно-функціональним підходом.

4. Як наявність конкурентних переваг. Підхід, прихильники якого вважають, що наявність конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів і організаційної структури підприємства його стратегічним цілям і завданням забезпечать йому певний рівень економічної безпеки. Але сам факт наявності переваг і потенціалу, без їх використання і реалізації, не гарантує підприємству економічної безпеки.

5. Як реалізація і захист економічних інтересів. Відносно більш новий підхід, що заснований на реалізації і захисті економічних інтересів підприємства визначає економічну безпеку як захищеність його життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, тобто захист підприємства, його кадрового та інтелектуального потенціалу, інформації, технологій, капіталу і прибутку, який забезпечується системою заходів спеціального правового, економічного, організаційного, інформаційно-технічного і соціального характеру.

Отже, економічна безпека – це інтегрований вид безпеки, який складається з правової, маркетингової, інформаційної, фінансово-інвестиційної, фізичної, освітньої та ін. Ці складові частини економічної безпеки, по суті є видами безпеки, що відображають захист життєво важливих інтересів організації та особистості від загроз за сферами діяльності.

Усі види безпеки тісно пов'язані між собою і знаходяться в діалектичній взаємодії. У практичній діяльності щодо забезпечення безпеки ор-

ганізації не можна віддавати забуттю жоден із видів безпеки, як це зустрічається на жаль, на практиці. Безумовно, на кожному етапі історичного розвитку пріоритети тих чи інших питань, у тому числі і видів безпеки об'єктивно змінюються, і тому найважливішим завданням забезпечення безпеки соціальних організацій є досягнення в кожен часовий період певного раціонального паритету між різними видами безпеки.

4.5. Безпека особистості в організації

Безпека особистості, або особиста безпека – найважливіша потреба, необхідна умова існування та розвитку, і розглядається, як усвідомлення кожною особистістю реальної картини буття, свого призначення в житті. Біологічно, соціально і психологічно особиста безпека для будь-якої людини є вищою цінністю.

Під **безпекою особистості** розуміється *система заходів щодо захисту її від небезпек, як можливість управління небезпеками, вміння попереджати і запобігати небезпечній ситуації*. Поняття "особиста безпека" включає в себе [83]: "актуалізацію можливостей особистості ..., погляд на життєві перешкоди, труднощі ..., які є способами виділення її важливості та значущості" та виражається у відсутності або мінімальному (досить низькому, щоб бути прийнятним) рівні ризику виникнення збитку його інтересам.

Проблематика безпеки особистості багатоаспектна [98]:

1. Безпека особистості розглядає відносини людини з середовищем свого оточення, взаємозв'язок між змінними середовища і різними психологічними характеристиками людини, розробку механізмів і вишукування ресурсів, підвищує готовність особистості протистояти небезпекам різного характеру.

2. Безпека висловлює стійкий спосіб життєдіяльності об'єкта, є одним із базисних постулатів образу світу людини і однією з його базових потреб. Це прагнення до встановлення балансу в системі "людина – довкілля".

3. Безпека пов'язується не стільки з відсутністю загрози, скільки зі станом, почуттями і переживаннями людини, надійністю і впевненістю. Ґрунтується, насамперед, на самовідчутті особистості, оцінці нею влас-

ної захищеності і безпеки, і є спрямованою на збереження психологічного здоров'я людини.

Загрози особистості можуть бути визначені за їхніми джерелами:

1. Джерела фізичної небезпеки – це злочинність, безвідповідальність (халатність), стихія (нещасний випадок).

2. Джерела психічної небезпеки – це аморальне життя самої людини чи її батьків, а в окремих випадках і більш далеких предків по прямій лінії.

3. Джерела духовної небезпеки – це все те, що заважає розвитку особистості: забуття вищих цінностей, гріх, злодійство, заздрість, гордість, марнославство, гнів, лінь, жадібність та ін.

4. Джерела інформаційної небезпеки – інформаційні потоки, інформаційна інфраструктура, інформаційні взаємодії і впливу різного роду, які відчуває особистість; засоби, за допомогою яких суспільство транслює людині норми, цінності, установки та стереотипи поведінки і характеризується сукупністю динамічних факторів, які здатні чинити на людину прямий або непрямий, негайний або віддалений вплив, що впливає на людину та її здоров'я.

Небезпечні посягання на особистість дають право громадянину на здійснення превентивних заходів і він має право застосовувати необхідну оборону, використовуючи при цьому будь-які законні заходи для захисту свого життя, здоров'я та інших особистих інтересів.

Відповідно до джерел небезпеки визначають *види безпеки особистості*: фізична, психологічна, духовна та інформаційна (рис. 4.4).

Фізична безпека особистості в організації підрозділяється на особисту безпеку керівництва та провідних фахівців і безпеку всього персоналу в цілому:

особиста безпека керівництва та провідних фахівців – це їх фізична охорона, а також охорона житла і засобів пересування керівників і провідних фахівців організації та членів їх сімей. Вона забезпечується цілим комплексом оперативних і технічних заходів з охорони особи як у звичайних повсякденних, так і екстремальних умовах;

фізична безпека персоналу – це система охорони праці і техніки безпеки в організації на основі виробничої санітарії. Безпечні і здорові умови праці в організації забезпечуються комплексним взаємодією як керівництва організації, так і зусиллями самого персоналу.

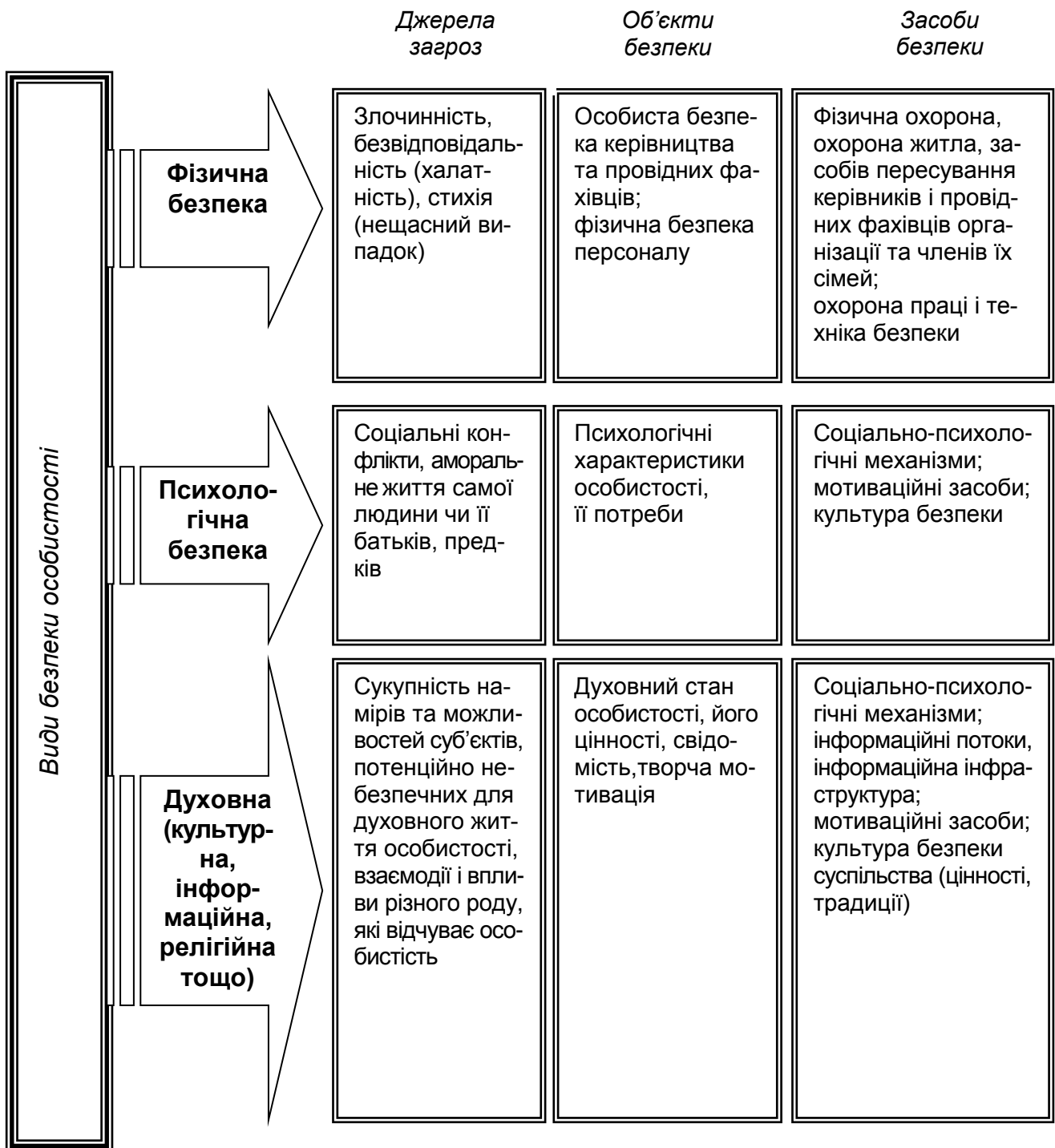

Рис. 4.4. Види безпеки особистості в організації

Психологічна безпека особистості пов'язана із психікою людини, внутрішні джерела загроз закладені в особливостях її функціонування і в психологічних характеристиках індивіда. Психологічну безпеку розглядають як цілісну систему процесів, "результатом протікання яких є відповідність потреб, можливостей суб'єкта відображенням характеристикам реальної дійсності" [83, с. 49].

До функцій психологічної безпеки зараховують такі: розвиток функціонального комфорту, підтримка високого рівня нервово-психічної та енергетичної економії, оптимізацію резервних можливостей людини в діяльності, нейтралізацію впливу екстремальних факторів, стабілізацію мотиваційних механізмів, упорядкування соціальних контактів, психофізіологічне регулювання.

Проблеми психологічної безпеки розробляються сьогодні у вітчизняній науці в різних напрямках. Різноманітні небезпеки середовища, що мають психологічний атрибутивний характер і впливають на людину і його психологічну безпеку. Зараз активно розробляється психологія безпеки діяльності та культура безпеки, як способи розумної життєдіяльності людини в галузі забезпечення безпеки, результати цієї життєдіяльності і ступінь розвиненості особистості і суспільства у цій галузі.

Певне трактування *духовної безпеки* міститься в енциклопедичному словнику-щорічнику "Безпека Євразії", де під нею розуміється стан та умови життєдіяльності соціуму, які забезпечують збереження та закріплення моральних цінностей суспільства, традицій патріотизму та гуманізму, культурного та наукового потенціалу країни, а разом із тим спроможність держави вирішувати нагальні завдання економічного, соціального та політичного розвитку [16, с. 47 – 48].

Духовна безпека становить один із видів національної безпеки та характеризується створенням системи забезпечення національної безпеки духовної сфери суспільства, яка включає в себе культурну, інформаційну, наукову, ідеологічну та релігійну безпеку як її підвиди. У свою чергу, духовна сфера соціуму – це особлива сфера соціальних відносин, в яких регулюється діяльність людей у процесі створення духовних благ, реалізації та підвищення особистого та суспільного творчого потенціалу, збереження загальнонаціональних культурних цінностей.

Духовну безпеку одночасно розглядають як складову національної безпеки, у межах окремої країни, як складову економічної безпеки як на рівні окремої держави, так і регіону, континенту, або у всесвітньому масштабі. Так само духовна безпека на різних рівнях локалізації, починаючи з окремого інституту (сім'ї, наприклад), може розглядатися як складова людського розвитку.

Крім цього, духовна безпека органічно взаємопов'язана з усіма складовими безпеки особистості – зі сферою безпеки праці, оскільки

мотивація – нематеріальний чинник соціально-трудо­вих відносин – значною мірою залежить від духовної атмос­фери; зі сферою охорони здоров'я, у тій частині, де на індивідуальному чи колективному рівні формуються нові знання, відбувається або біоолюднення або біороз­люднення, тобто як формуватися людський капітал, так і руйнуватися, залежно від мате­ріальної бази системи охорони здоров'я, форм, методів, надання послуг, але й не в меншому ступені від панівної в медичних закладах культури – чуйності, співчуття або ж байдужості [7, с. 400].

Найважливішими глобальними небезпеками й загрозами розвитку й безпеки особистості в XXI столітті є міжнародний тероризм і міжнародна злочинність; небезпеки й загрози, обумовлені технологічним прогресом, техногенними аваріями й природними катаклізмами; небезпеки, викликані виснаженням мінерально-сировинних баз планети Земля.

Крім того, існує небезпека інформаційного прориву в технологічно­му прогресі, що свідчить про необхідність захисту людини від загрози ін­формаційного характеру. Поширення Інтернету й збільшення залежності від нього населення розвинених країн робить їх уразливими для ба­гатьох видів атак, спрямованих на комп'ютерні мережі й інформацію, що зберігається в них, – від фізичного знищення до електронного злодійства й великомасштабного руйнування інформаційних систем. Новий вид агресорів, агресорів нової війни, охоплює різних людей – від політичних активістів і комерційних конкурентів аж до злочинців і терористів. Комп'ютери й супутнє озброєння можуть бути корисні у світі, але зайва залежність від електроніки призведе до уразливості від атмосферних атомних вибухів або зброї на радіохвилях, призначених для знищення електроніки. Така електроніка використовується в системах наведення, зв'язку, високоточної зброї.

Відповідальність у забезпеченні безпеки особистості несе сама лю­дина, організація і держава, громадянином якої він є. В цілому, забезпе­чення особистої безпеки в системі захисту спрямоване на усунення за­гроз життю і здоров'ю керівництву організації, членам їх сімей, забезпе­чення захисту життя і здоров'я персоналу від зазіхань злочинних органі­зацій та окремих осіб.

Контрольні запитання

1. Розкрити сутність системного підходу та описати системні характеристики соціальної системи.
2. Визначити властивості організації як системного об'єкта (загальні, соціальні та синергетичні).
3. Розкрити класифікацію організацій за організаційно-правовою формою.
4. Визначити та описати систему безпеки організації. Яка основна мета створення та правила системи безпеки організації?
5. Які основні функції системи безпеки організації?
6. Надати визначення механізму управління. Розкрити механізм управління безпекою в циклі управління організацією.
7. Надати характеристику видів безпеки організації.
8. Охарактеризувати підсистеми системи безпеки організації.
9. Що розуміється під безпекою особистості? Які загрози особистості можуть бути визначені за їхніми джерелами?
10. Розкрити види безпеки особистості.

Тестові завдання

1. Яка з властивостей соціальної системи характеризує здатність організації до адаптації, модернізації, реформації:
 - а) самоорганізація;
 - б) гнучкість;
 - в) цілеспрямованість;
 - г) толерантність?

2. Яка з властивостей соціальної системи характеризує орієнтацію організації на постановку і досягнення бажаного, можливого і необхідного стану:
 - а) самоорганізація;
 - б) гнучкість;
 - в) цілеспрямованість;
 - г) цілісність?

3. Яка з властивостей соціальної системи характеризує так званий "системний ефект" і оперативну мобілізацію нових якостей – неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей її компонентів:

- а) конкурентність;
- б) толерантність;
- в) формалізованість;
- г) емерджентність?

4. Яка з властивостей соціальної системи характеризує стійкість до зовнішніх впливів, на індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших:

- а) толерантність;
- б) конструктивність;
- в) гнучкість;
- г) емерджентність?

5. Зміцнення виробничого потенціалу, захист майна та збалансована фінансово-економічна політика – це заходи забезпечення:

- а) зовнішньої безпеки організації;
- б) техногенної безпеки організації;
- в) внутрішньої безпеки організації;
- г) безпеки особистості в організації.

6. Зміцнення конкурентних позицій, зниження гостроти соціальних протиріч, зниження екологічного навантаження на навколишнє середовище, досягнення оптимального співвідношення інтересів людей, інтересів організацій, інтересів суспільства і держави – це заходи забезпечення:

- д) зовнішньої безпеки організації;
- е) техногенної безпеки організації;
- ж) внутрішньої безпеки організації;
- з) безпеки особистості в організації.

7. Який вид безпеки особистості пояснюється такими небезпеками як забуття вищих цінностей, гріх, злодійство, заздрість, гордість, марнославство, гнів, лінь, жадібність та ін.:

- а) фізична безпека;
- б) психологічна безпека;
- в) духовна безпека;
- г) інформаційна безпека?

8. Який вид безпеки особистості пов'язаний із системою охорони праці і техніки безпеки в організації на основі виробничої санітарії, а джерелами небезпеки можуть бути безвідповідальність (халатність), стихія (нещасний випадок):

- а) фізична безпека;
- б) психологічна безпека;
- в) духовна безпека;
- г) інформаційна безпека?

9. Який вид безпеки особистості характеризується як цілісна система процесів, результатом протікання яких є відповідність потреб, можливостей суб'єкта відбитим характеристикам реальної дійсності, й обумовлена такими джерела небезпеки як соціальні конфлікти:

- а) фізична безпека;
- б) психологічна безпека;
- в) духовна безпека;
- г) інформаційна безпека?

10. Сукупність форм, структур, методів і засобів управління, об'єднаних спільністю мети, за допомогою яких здійснюються ув'язка і узгодження суспільних, групових і приватних інтересів, забезпечуються функціонування і розвиток організації – це:

- а) процедура управління;
- б) система управління;
- в) концепція управління;
- г) механізм управління?

Розділ 5

Інституціональні основи управління безпекою соціальних систем

План розділу

5.1. Інституціональне середовище безпеки соціальних систем.

5.2 Система цінностей. Формування політики та концепції безпеки соціальних систем.

5.3 Інтереси та безпека соціальних систем.

5.4 Баланс інтересів як необхідна умова безпеки соціальних систем.

Ключові слова: інститут, інститут безпеки, інституціональне середовище, цінність, інтерес, баланс інтересів.

5.1. Інституціональне середовище безпеки соціальних систем

У поняття "соціальна система" входять як економічні структури (підприємства і компанії, фінансові установи), політичні організації, громадські та освітні установи. Це організації, тобто групи людей, об'єднаних прагненням спільно досягти будь-якої мети. Організації розвиваються в рамках сформованої навколо них інституційного середовища, яке визначає різноманіття і зміст організацій, а також напрям їх подальшого розвитку. Інституційні рамки мають вирішальний вплив і на те, які саме організації виникають, як функціонують і розвиваються.

Д. Норт розглядає *інститути* як певні "правила гри в суспільстві, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми" [55, с. 17]. У складі інститутів Д. Норт виділяє три головні елементи: формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти), неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності), механізми примусу (суди, судові пристави, поліція та ін.).

У загальному вигляді **інститут безпеки** можна визначити як *стійкі типи і форми діяльності, а також відповідні їм структурні елементи*

щодо забезпечення безпеки соціальних систем (особи, сім'ї, організації, суспільства, держави), що обумовлені історичним розвитком і безліччю об'єктивних і суб'єктивних чинників та умов, які сформувалися під їх впливом, інтегровані у різні сфери життєдіяльності і життєорганізації, багатообразні за своїми проявами і динамічні за розвитком своїх функцій [82]. Національно орієнтовані цілі інституту безпеки створюють сферу національної безпеки в якій елементами соціально-інституціонального середовища виступають особа, суспільство і держава.

Одним із найбільш важливих аспектів процесів інституціоналізації у сфері безпеки можна назвати формування **інституціонального середовища**, під яким у даному випадку розуміється *сукупність системних компонентів, що забезпечують динаміку розвитку й основні характеристики процесів інституціоналізації*. Власне, інституціональне середовище безпеки соціальних систем є основою формування її структури, а компоненти інституціонального середовища відображають найважливіші напрями процесів інституціоналізації у цій сфері. При цьому кожен компонент інституціонального середовища розглядається як системний об'єкт, що динамічно розвивається, має внутрішню структуру, власні функції, цілі й завдання у процесах інституціоналізації, активно взаємодіє з іншими компонентами.

До основних компонентів інституціонального середовища безпеки соціальних систем можна віднести (рис. 5.1) [82]: 1) нормативно-правовий; 2) організаційний; 3) самоорганізаційний; 4) соціально-культурний; 5) когнітивний.

1. *Нормативно-правовий компонент*. Формування нормативно-правового компоненту, як показує світова й вітчизняна практика, починається з моменту усвідомлення суспільством необхідності створення особливих захисних механізмів від дії реальних і потенційних загроз і небезпек, зниження ризиків їх прояву. Головна функція нормативно-правового компоненту – це регулювання відносин і взаємодій у сфері безпеки, визначення пріоритетів, цілей і напрямів безпеки, структуризація інституціонального простору сфери безпеки.

У загальному вигляді нормативно-правовий компонент інституціонального середовища безпеки держави можна підрозділити на такі рівні:

1. Міжнародно-правовий – відображає ступінь і якість включеності національної системи безпеки у світові процеси забезпечення глобальної безпеки людства.

*Компоненти інституціонального середовища
безпеки соціальних систем*

Нормативно-правова – законодавчі та нормативні акти, які регулюють усі види і типи відносин у цій сфері

Організаційна – суб'єкти управління, до компетенції яких входять функціональні завдання і питання безпеки

Самоорганізаційна – суб'єкти, що самоорганізуються в процесі свого розвитку, головною властивістю яких є прагнення до свободи самореалізації

Соціально-культурна – культура безпеки людини, організації, суспільства

Когнітивна – сфера сучасного наукового пошуку, дослідження закономірностей, формування науково-дискусійного середовища, засобів і методів накопичення і передачі знання

**Рис. 5.1. Компоненти інституціонального середовища
безпеки соціальних систем**

2. Національно-правовий – визначає загальні напрями і пріоритети національної безпеки, її види, форми і типи відносин безпеки, порядок взаємодії суб'єктів цих відносин, принципи і норми їх регулювання тощо.

3. Об'єктно-правовий – конкретизує у вигляді спеціалізованих напрямів законодавства інституціонально-правові норми щодо окремих видів національної безпеки, наприклад, економічної безпеки, екологічного права, комплексу соціально-правових законодавчих і нормативних актів, а також ряду державних актів, що визначають основні пріоритети національної безпеки у вигляді цілеспрямованих Доктрин (військової, інформаційної безпеки) і Концепцій (загальнодержавної, національної безпеки, зовнішньої політики).

II. *Організаційний компонент.* Важливою складовою інституціонального середовища безпеки є її організаційна структура. Її склад і функціональні властивості визначаються нормативно-правовими вимогами забезпечення безпеки і відображають реальний стан системи безпеки.

Так, на рівні держави функції організаційного компонента підрозділяються на законодавче регулювання відносин безпеки, управлінську

дію з боку виконавських органів влади та забезпечення правового порядку і виконання норм безпеки судовими інстанціями. Це створює основу процесів організації інституціональної структури безпеки, формування необхідних елементів, зв'язків, принципів взаємодії між ними. При цьому можна виділити такі організаційні рівні, як:

1. Загальнодержавний – поданий перш за все такими організаційними елементами, як Рада національної безпеки і оборони України, Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, в компетенцію яких входять ті, чи інші питання забезпечення національної безпеки, Конституційний і Верховний суди України, Генеральна прокуратура, тобто всі ті органи, які визначають політику держави у сфері національної безпеки і виконують роль головних регуляторів відносин безпеки. До цього ж рівня відносяться й функції міністерств і відомств, що відповідають за забезпечення конкретних видів і напрямів безпеки (економічної, політичної, соціальної, військової, правової, екологічної тощо).

2. Рівень суб'єктів України, який має свої істотні особливості, пов'язані з різними причинами політико-географічного, економічного, соціального, національно-історичного розвитку регіонів, чинниками суб'єктивного характеру (перш за все, політичними перевагами населення й особовими орієнтаціями регіональних еліт) і т. д.

3. Рівень муніципальних утворень, який, власне, є первинною організаційною основою інституціонального середовища безпеки, оскільки на цьому рівні питання безпеки набувають характеру забезпечення першочергових потреб особи (культурних і духовних у межах постійного місця проживання, біологічного й соціального здоров'я, освітніх і виховних послуг, побутового обслуговування тощо). Розвиток муніципального сектору інституціонального середовища сьогодні має дуже велике значення для всієї системи забезпечення безпеки суспільства.

III. *Компонент самоорганізації.* Самоорганізаційний компонент інституціонального середовища сфери безпеки отримав свій розвиток у громадянському суспільстві. За своєю природою громадянське суспільство об'єднує не просто суб'єктів соціальної життєдіяльності, окремих індивідів, а суб'єктів, що самоорганізуються в процесі свого розвитку, головною властивістю яких є прагнення до свободи самореалізації. У громадянському суспільстві людина формує систему цінностей, що визначають її вільне і безпечне існування, а потреба у захисті цих цінностей (матеріальних, духовних, етичних та ін.) приводить до формування певних

інститутів, що визначають порядок соціальних відносин, способів соціальної самоорганізації, механізмів взаємодії з інститутами держави, механізмів захисту інтересів і реалізації потреб тощо.

До суспільних об'єднань відносяться громадські організації й установи, політичні партії та суспільні рухи, суспільні фонди, органи суспільної самодіяльності, професійні союзи, національно-культурні автономії, тобто практично всі суспільні утворення, що створюють організаційну структуру громадянського суспільства і що активно впливають на самосвідомість населення.

Суспільні організації прагнуть реалізувати власні цілі особистого і суспільного розвитку за допомогою впливу на діяльність державної влади. Одним із найважливіших напрямів міжінституціональної взаємодії державних і суспільних організацій є забезпечення безпеки, тому структури громадянського суспільства можна з повною упевненістю віднести до категорії компонента самоорганізації інституціонального середовища сфери безпеки, який має власну багаторівневу і багатофункціональну структуру і цілі саморозвитку.

IV. *Соціально-культурний компонент.* Найважливішою складовою безпеки суспільства є становлення культури безпеки, а її частиною – культура безпеки людини. Функціональне призначення культури безпеки – створення і розвиток базових для сучасного розуміння цілей і цінностей щодо безпеки простору існування (у соціально-філософському сенсі) і життєдіяльності (у соціологічній інтерпретації цього поняття) людини, що реалізує себе як особу, з власною системою ціннісних орієнтацій, ідеалами, соціальними установками, поведінковими стандартами тощо. **Культура безпеки є процесом збереження і розвитку цілей, ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, сім'ї і суспільства; соціальних інститутів і мереж; забезпечення стійкої і конструктивної взаємодії людей із захищеністю їх від неприйнятних ризиків, погроз, небезпек і викликів** [35, с. 300].

Структурно культура безпеки має безліч форм прояву: загальносвітову (геокультура безпеки), регіональних міждержавних взаємодій, національної безпеки, безпеки основних її об'єктів (людини, суспільства і держави), окремих видів і напрямів безпеки і тому подібне. Культура безпеки є також основною тканиною, що структурно пов'язує всіх, хто взаємодіє в просторі сфери безпеки в якості соціально-інституціональних

елементів. Її саморозвиток може навіть випереджати існуючі потреби у забезпеченні безпеки, оскільки культурні процеси включають дослідження віддалених перспектив, побудову моделей майбутнього для вдосконалення сьогодення і запобігання виникненню умов прояви загроз.

V. Когнітивний компонент. Інституціональні процеси у сфері безпеки, так само як і відносини безпеки, вироблення критеріїв безпеки, визначення цілей і пріоритетів безпеки, є великою сферою сучасного наукового пошуку, дослідження закономірностей, формування науково-дискусійного середовища, засобів і методів накопичення і передачі знання і тому подібне, – все це безпосередньо є функцією когнітивного компоненту інституціонального середовища сфери безпеки, яка реалізується у наступних напрямках:

розробка і вдосконалення загальної теорії і методології безпеки;

розвиток спеціальних наукових теорій у наочному полі безпеки, таких як філософія безпеки, соціологія безпеки, політологія безпеки (що є, по суті, основою гуманітарних знань в області безпеки) а також об'єктно-орієнтованих спеціальних теорій, до яких можна віднести соціологію безпеки особи;

створення науково-консультативних структур за участю провідних учених країни, наприклад Національної Академії Наук України та ін.;

формування наукових підрозділів у структурі вищих навчальних закладів України і шкіл, що розробляють проблематику безпеки в різних її теоретичних та прикладних аспектах, таких, як Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут проблем національної безпеки при РНБО України, Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України, що об'єднали багато вчених і практичних управлінських працівників для сумісного пошуку теоретичного обґрунтування і способів практичного досягнення стану безпеки; спеціалізованих кафедр у провідних учбових закладах;

реалізація науково-дослідних авторських проектів в області безпеки, яка забезпечує органи вищої державної влади необхідними науковими підходами при виробленні політичних рішень;

забезпечення широких наукових дискусій, публікацій із проблем безпеки у традиційних періодичних і спеціалізованих наукових журналах, підготовка і випуск монографій, підручників, розробка навчальних програм і курсів.

5.2 Система цінностей. Формування політики та концепції безпеки соціальних систем

Як наукова категорія "цінність" починає розглядатися на початку 60-х рр. XIX століття. Виникає теорія цінностей, що з перших десятиліть XX ст. виокремлюється в теоретичну дисципліну – *аксіологію*. У науковій літературі [24, с. 20], присвяченій дослідженню категорії "цінність", вона трактується або як об'єктивна властивість речей, що міститься в їх власній природі, або як предмет зацікавленості окремих суб'єктів.

Різні історичні епохи накладають свій відбиток на розуміння цінностей. У Середньовіччі вони зв'язуються з божественною сутністю, набувають релігійний характер. Епоха Відродження висуває на перший план цінності гуманізму. У Новий час розвиток науки і нових суспільних відносин багато в чому визначають основний підхід до розгляду предметів і явищ як цінностей.

Існує кілька типів теорій цінностей, згідно з яким цінності розглядаються як:

об'єктивні фактори реальності, які емпірично можна спостерігати, а їх джерело пов'язують із біологічними і психологічними потребами людини. З цієї точки зору будь-який предмет, що задовольняє якусь потребу людей, є цінністю;

незалежні від людських бажань – це добро, істина, краса, які мають самодостатнє значення, є цілями самі по собі і не можуть служити засобом для якихось інших цілей;

як об'єктивна властивість речей, що міститься в їх власній природі, або як предмет зацікавленості окремих суб'єктів;

норма, яка має певну значимість для соціального суб'єкта.

У сучасній літературі **цінність** розглядається як *критерій і спосіб оцінки значимості об'єктів і явищ оточуючого світу для людини і суспільства, які виявляються в принципах і нормах, ідеалах, установках*. Цінність об'єкта визначається не тільки його властивостями, а й особливостями відношення до потреб та інтересів людини. Основною характеристикою цінності є значення і зміст, що надаються певним об'єктам природи, матеріальним і духовним благам. Речі, явища стають цінностями, оскільки вони входять до сфери людського існування, діяльності.

К. Маркс та Ф. Енгельс цінність розглядали як один з аспектів пізнавально-практичної діяльності, як зовнішня форма прояву відносин між суб'єктом та об'єктом. Її ототожнювали з поняттям блага, корисності, необхідними для людини та суспільства властивостями речей і предметів оточуючого світу.

Зараз найпоширенішим визначенням цінності у вітчизняній літературі залишається її розуміння як суб'єктивної значущості певних явищ реальності, тобто їх вагомості для потреб людини та суспільства. Існують принаймні два типи цінностей: ті, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, і ті, що, навпаки, надають сенс існуванню людини.

Фахівці нараховують десятки, навіть сотні видів цінностей. Але найбільш загальних, базових цінностей, що складають основу ціннісної свідомості людей і так чи інакше впливають на їхні вчинки, не так багато.

Так, виділяють *цінності-цілі*, або вищі (абсолютні) цінності, і *цінності-засоби* (інструментальні цінності).

Говорять про цінності *позитивні* і *негативні*, маючи на увазі їх соціальне значення і наслідки їх реалізації. Можна виділяти природні цінності і соціальні; матеріальні і духовні цінності і т. д. Важливо підкреслити, що всі вони знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку та єдності й утворюють цілісність світу кожної людини.

Природні цінності пов'язані з тим, що безпека людини знаходиться в тісному зв'язку з потребами харчуватися, одягатися, мати житло, брати участь у діяльності, продовжувати рід, тобто з діяльністю, що забезпечує її нормальні умови життєдіяльності.

Система *соціальних цінностей* є основою культури. Вона нормативно визначає характер соціальної діяльності людей. Соціальні цінності мають двояку природу: вони включені до процесу функціонування та розвитку даної суспільно-економічної системи й їм притаманний об'єктивний характер, а з другого боку, вони мають суб'єктивні риси, забарвлені емоціями, почуттями.

Соціальні цінності поділяються на *матеріальні* та *духовні*, які за масштабом можна поділяти на *корпоративні* та *національні*. До матеріальних належать матеріальні блага, а до духовних – досягнення пізнання, науки, культурні явища, мистецтво. Духовні цінності є засобом консолі-

дації інтересів різних соціальних груп, утворюють загальну спрямованість соціалізації особи в конкретному суспільстві.

Є найвища й абсолютна цінність – це сама людина, її життя. Ця цінність повинна розглядатися тільки як цінність-мета і ніколи до неї не повинно бути ставлення як до цінності-засобу, про що так переконливо писав І. Кант: "Людина – це самоцінність, абсолютна цінність. Вона є суб'єктом цінностей і ціннісного ставлення, і сама постановка питання про цінності поза людини позбавляється сенсу, якщо, звичайно, не впадати у містичні спекуляції".

Типові ціннісні структури.

1. Типові цінності: безпека, віра, влада, увага до людей, довіра, борг, достаток, дружба, законність, здоров'я, популярність, любов, милосердя, мир, могутність, надія, незалежність, освіта, спокій, порядність, природа, професіоналізм, рівність, розвиток, батьківщина, свобода, сім'я, сенс життя, злагода, співпраця, справедливість, стабільність, творчість, праця, переконання, повагу до батьків, задоволення, успіх.

2. Типові мінус-цінності: агресія, бідність, бездуховність і беззаконня, безвідповідальність, безробіття, хвороби, хабарництво, війна, виродження, дурість, жорстокість, заздрість, забруднення, корисливість, лінь, помста, наркоманія і алкоголізм, непрофесіоналізм, невдача, обман, самотність, підлість, поневолення, розпуста, роз'єднаність, святотатство, слабкість, хамство, байдужість.

Як будь-яка життєво важлива цінність, безпека займає особливе місце в ієрархії цінностей. На основі ціннісних уявлень про безпеку у сфері політики здійснюються і розгортаються політичні інститути. З їх допомогою забезпечується об'єднання розрізнених зусиль індивідів, соціальних верств, соціуму в цілому для вирішення спільних завдань в інтересах самозбереження, виживання і розвитку. Безпека, таким чином, виступає в якості інтегративного компонента в діяльності суб'єктів управління (рис. 5.2). Без урахування безпеки особистості, суспільства і держави неможлива ефективна політика, бо вищі цінності відображають фундаментальні відносини і потреби людей. У той же час ціннісні орієнтації різних суспільних груп і особистостей можуть не збігатися, що позначається на їх поведінці та здійсненні конкретної політики в рамках суспільства в цілому. Найважливішою причиною появи політики як регулятора суспільних відносин стала потреба у безпеці людського співтовариства.

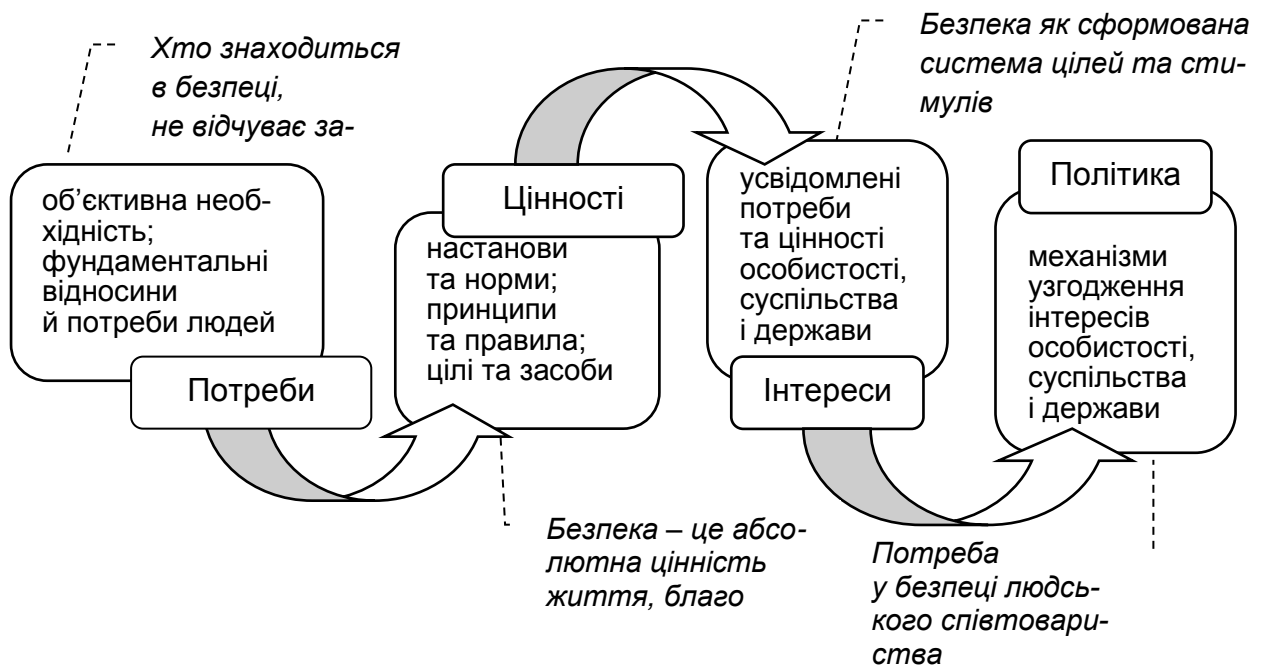

Рис. 5.2. Ланцюг формування політики безпеки соціальних систем

Отже, безпека є безперервно реалізованою метою, завданням. Кожна особистість по-своєму сприймає й усвідомлює цінності. На базі людської практики, потреб і соціальних відносин виникають інтереси людей, які безпосередньо обумовлюють зацікавленість людини в чомусь: "про об'єкти можна сказати, що він володіє цінністю, якщо до нього виявляють особливий інтерес" (Т. Шибутани [106]).

Т. Парсонс називає цінності вищими принципами соціальної дії, які забезпечують об'єднання індивідів у спільноту і згоду всередині цієї спільноти. Структура і характер цінностей, прийнятих у конкретному співтоваристві, залежать від панівних у ньому уявлень (понять). Поняття обґрунтовують цінності. Система цінностей одночасно інтегрує і диференціює людей, сприяючи виникненню соціальних систем. Цінності виражають специфіку способу адаптації соціальної системи до умов зовнішнього середовища, способу їх виживання та відтворення, забезпечення безпеки.

Безпека є основою цілепокладання в політиці. Всяка конструктивна політика має своєю найважливішою метою створення сприятливих зовнішніх і внутрішніх умов для суспільного розвитку, забезпечення стабільності в діяльності соціальних структур, надійності і керованості всіх основ-

них компонентів соціально-політичного організму, їх захищеності від негативних впливів. Вихідним моментом цілепокладання в політиці виступає уявлення про узгодження політики відповідно до завдань забезпечення безпеки. Тобто безпека існуючої системи панування і підпорядкування визначає можливості політики в даних конкретних умовах.

"Політика" (греч. *politike* – мистецтво управління державою) – діяльність, ядром якої є завоювання, утримання та використання державної влади; практична діяльність держави, партій зі здійснення виробленого курсу і досягненню поставлених цілей, що визначаються їхніми корінними інтересами [103, с. 92]. **Політика безпеки** – *основні напрями та цілі соціальної системи (особистості, організації, суспільства і держави) у сфері безпеки, офіційно сформовані вищим керівництвом.*

Генетичний взаємозв'язок політики і безпеки знаходить своє вираження в різних напрямках політичної діяльності, де її найважливішими функціями є аксіологічна, регулятивна функція цілепокладання. Основні напрями політики безпеки визначаються життєво важливими інтересами особистості, організації, суспільства і держави, необхідністю вироблення та використання ефективних засобів протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам цих інтересів. А основні ціннісні орієнтації зазначаються у принципах здійснення політики, а саме – узгодження балансу інтересів особистості, організації, суспільства і держави, взаємної відповідальності особистості, соціальної організації і держави за безпеку соціальної системи.

Здійснення політики безпеки передбачає розробку відповідних цільових планів, програм. Управління розвитком соціальної системи на основі політики безпеки – це образ життя, в основі якої концептуальні ідеї, і притаманний високоорганізованим та ефективним соціальним системам, де він поділяється більшістю соціуму та визначає суттєві сторони інтересів та відносин людей, пов'язаних взаємодією у сфері життєдіяльності.

Цілісне та системне розуміння, бачення шляхів усунення загроз представляють концепцію безпеки організації. Загрози інтересам соціальної організації виникають тільки в процесі їх реалізації в практичній діяльності, що породжує необхідність захисту інтересів, за суттю – політики їх реалізації та захисту. Політика безпеки таким чином складає суть концепції безпеки соціальної системи – офіційно прийнятого документу, що відображує систему поглядів її керівництва щодо забезпечення без-

пеки в усіх сферах життєдіяльності соціальної системи (організації, держави). Концепція слугує основою розробки та створення системи забезпечення безпеки – сукупності сил, засобів та переліку заходів щодо забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки з урахуванням фізичного, технічного, правового, фінансового, інформаційного, психологічного та спеціального забезпечення.

Концепція безпеки складає теоретичну основу політики безпеки та стратегії розвитку соціальної системи. Відсутність системи концептуальних уявлень про підходи до забезпечення безпеки соціальної системи є однією з причин її нежиттєспроможності. Виокремлюють сім найбільш принципових положень, які створюють каркас концепції безпеки соціальної системи [49]:

1. Єдина пріоритетність до двох основних функцій життєдіяльності соціальної системи – функції розвитку та функції безпеки, як умови слабого функціонування та розвитку.

2. Управління безпекою на основі політики безпеки – забезпечення безпеки при цьому розглядається як систематичний процес, який пронизує всю організаційну структуру системи, захищеність функції розвитку відстежується протягом усього життєвого циклу, напрямів та сфер діяльності шляхом спрямованої роботи всіх спеціальних структур.

3. Пріоритетність гуманітарних, економічних, правових та інформаційних заходів забезпечення безпеки соціальної системи над силовими методами.

4. Інтегрованість концепції безпеки з системою стратегічного управління – урахування факторів безпеки при стратегічному плануванні, прогнозуванні, виробці стратегії розвитку.

5. Системність у питаннях формування адекватних ситуації організаційних структур управління (еволюція організаційної структури, структури управління, постійне пристосування до зовнішнього середовища, вміння управляти власним розвитком).

6. Пріоритетність управління в системі цінностей соціальної системи. Серед усіх ресурсів соціальної системи пріоритет віддається управлінню – здібності та вмінню розробляти цілі, визначати ціннісні орієнтири, координувати їх дотримання.

7. Забезпечення безпеки – це постійний систематичний, циклічний процес кругом "розвиток – безпека".

5.3. Інтереси та безпека соціальних систем

Інтереси – це усвідомлені потреби, сформовані суспільством, соціальними групами, особистостями. Інтереси володіють усіма рисами потреб, але посилені особливостями індивідуального і суспільної свідомості, світогляду, психологічного стану, культурного розвитку та інших якостей людини.

Категорія "інтереси" розкриває справжні причини різноманітної людської діяльності. Як зазначав Гегель: "Найближчий розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей впливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх інтересів, їх характерів та здібностей і притому таким чином, що спонукальними мотивами в цій драмі є лише ці потреби, пристрасті, інтереси і лише вони відіграють головну роль" [17, с. 20].

Соціальну систему характеризує наявність конкретних індивідів і суспільних відносин між ними, кожен з яких має свій особистий інтерес. Ще в XVIII столітті Гельвецій стверджував: "Всяк у сутності завжди кориться інтересу... Якщо фізичний світ підкоряється закону руху, то світ духовний не менше підпорядкований закону інтересу... Особистий інтерес є єдина і загальна міра... людських вчинків..." [19, с. 186–187].

Інтереси як потреби органічно притаманні всім людям, позбавити людину інтересу не можна, без інтересу неможлива ніяка діяльність людей. У соціальних інтересах закріплюються суспільні відносини (форма усвідомлення потреб, цілепокладання, дії) індивідів, соціальних груп, колективів, організацій, верств суспільства. Реалізація інтересів суб'єктів веде до закріплення суспільних відносин, у зв'язку, з чим інтереси стають елементами об'єктивної соціальної реальності, двигуном розвитку життя суспільства.

Великою методологічною помилкою в розвитку соціальних систем слід вважати будь-які спроби позбавити людину його особистих інтересів або принизити їх роль у соціальному житті. Таке управління в принципі може загальмувати процес соціального розвитку або негативно змінити його траєкторію. Як підкреслював Гегель [18, с. 206]: "...відсутність інтересу є духовна чи фізична смерть". Можна погодитися з висновками авторів робіт [56; 59], що "наявність інтересу означає життя у всьому її різноманітті, життя людини, суспільства, нації".

Перші спроби виділити особливу роль інтересів у житті суспільства і держави можна вбачати ще у Стародавньому Римі. Теоретично проро-

блена спроба пояснити суспільне життя з допомогою інтересів, виводячи їх з чуттєвої природи людини, була зроблена у XVIII ст. французькими матеріалістами. Велику роль у розвитку теорії інтересу відіграли Гегель (соціальна сутність інтересу), Спенсер (гармонійність громадських і приватних інтересів), К. Маркс і Ф. Енгельс (теорія економічних інтересів) [49].

За висновками К. Маркса і Ф. Енгельса [44, с. 308], "в реалізації інтересів і завдяки їм відбувається процес з'єднання об'єктивної даності, обставин, умов, відносин тощо з їх усвідомленням і з діяльністю суб'єктів. Тим самим в інтересах об'єднуються як об'єктивний, існуючий незалежно і поза свідомості, волі і бажання людини, що дано об'єктивними відносинами і закономірностями, так і суб'єктивне, що дає людській діяльності орієнтацію, напрям і мету. Все, що призводить людство в рух, проходить через голову людей". При цьому особливо вказувалося, що інтереси людей виражаються і регулюються тільки через політику держави: "державна є та форма, в якій індивіди... здійснюють свої загальні інтереси і в якій все громадянське суспільство даної епохи знаходить своє зосередження, – то з цього випливає, що всі спільні встановлення опосередковуються державою, отримують політичну форму".

Інтереси є функцією соціального буття, життєдіяльності та розвитку, формуються на основі духовних цінностей і свідомості конкретного індивіда, тісно пов'язані з місцем цього індивіда в соціальній структурі. Різноманітність соціальних положень індивідів, видів діяльності й занять обумовлює і різноманітність інтересів.

Складна структура суспільства, відмінності в соціальному становищі людей, особливості у внутрішньому світі людини, в її свідомості та діяльності призводять до появи величезної безлічі, як правило, незбіжних між собою інтересів. Це безліч інтересів не вибудовується в якусь ієрархію з певною підпорядкованістю, а становить велику складну систему інтересів, що відображає їх тісний взаємозв'язок, взаємообумовленість і взаємозалежність. Соціальні інтереси окремої особистості виражають взаємну залежність її та інших людей, тобто виражають певну грань соціальної взаємозалежності особистості з тією групою або спільністю, з якої її поєднують загальні умови життєдіяльності [52; 56].

Класифікація інтересів дає можливість зафіксувати закономірні зв'язки між різними типами інтересів і визначити їх місце в загальній системі. Інтереси розрізняють:

за ступенем спільності – індивідуальні (особисті), групові, корпоративні, громадські (загальні), національні і загальнолюдські;

за характером суб'єктів (носіїв інтересів) – особистості, колективу, суспільства, регіону, держави, коаліції держав, світового співтовариства;

за ступенем соціальної значущості – життєво важливі, важливі, незначні;

за сферами життєдіяльності – в економічній сфері, в інформаційній сфері, у зовнішньоекономічній діяльності, у соціальній сфері, в духовно-культурній сфері тощо;

за тривалістю дії – постійні, довгострокові, короткострокові;

за характером спрямованості – економічні, політичні, військові, стратегічні і т. д.;

за характером взаємодії – збіжні, паралельні, що розходяться, конфронтаційні (зустрічні);

за функціями життєдіяльності (інтереси добробуту та інтереси безпеки – інтереси 1-го і 2-го роду).

Широкий діапазон класифікації інтересів підкреслює той факт, що особистість постійно прагне змінити свій соціальний статус. Це диктується не тільки намаганням поліпшити матеріальне благополуччя, а й самовдосконалитися, реалізувати себе у суспільстві. Щодо суспільства, то тут інтереси є причиною диференціації суспільства, як результат взаємодії всіх соціальних верств і груп із різноманіттям їхніх інтересів.

Структура інтересів тісно пов'язана з соціальною структурою суспільства. Більше того, інтереси є, крім усього іншого, основою диференціації суспільства, як результату взаємодії всіх соціальних верств і груп з різноманіттям їхніх інтересів.

Як зазначається автором роботи [52] розподіл інтересів за зазначеними підставами – за ступенем спільності, за характером суб'єктів, за ступенем соціальної значущості, за сферами життєдіяльності, за тривалістю дії, за характером спрямованості, за характером взаємодії, за функціями життєдіяльності – має важливе значення при дослідженні інтересів і організації практичної діяльності з цілеспрямованого формування інтересів, їх реалізації та захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Особливу прикладну роль відіграє *класифікація інтересів за функціями життєдіяльності*, які діляться на дві групи: інтереси добробуту (існування і розвитку) і інтереси безпеки (самозбереження). У загальному випадку це інтереси життєдіяльності 1-го і 2-го роду, що перебувають у діалектичній єдності і взаємодії.

Ці групи інтересів прямо протилежні за спрямованістю свого змісту. Кількісні показники, що відбивають змістовну сторону інтересів добробуту, для підвищення рівня розвитку потребують свого кількісного збільшення, зростання до максимуму. Показники ж, що відбивають змістовну сторону інтересів безпеки, для підвищення рівня розвитку потребують свого кількісного зменшення до мінімуму. Саме сукупність інтересів добробуту та інтересів безпеки, перебуваючи у внутрішній єдності і взаємопроникненні і будучи протилежними сторонами однієї медалі – буття, є джерелом і рушійною силою розвитку об'єктивного світу [52, с. 119].

Важливе практичне і методологічне значення має *поділ інтересів за сферами життєдіяльності* (економіка, освіта, соціальна сфера, інформаційна сфера, транспорт, туризм тощо). Такий підхід дає можливість більш цілеспрямованої організації діяльності з формування і реалізації соціальних інтересів, а також щодо їх захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Велике методологічне і навіть світоглядне значення має *класифікація інтересів за характером суб'єктів* – носіїв інтересів. На перше місце відповідно до положень теорії інтересу повинні бути поставлені інтереси особистості, далі – суспільства і лише потім – держави. Така послідовність означає якісний стрибок у вирішенні проблем не тільки безпеки, але і ролі інтересів у житті людини і суспільства.

У сукупності, в тісному взаємозв'язку і взаємозумовленості життєво важливі інтереси тріади – особистості, суспільства і держави, по суті, є інтереси нації в сучасному її розумінні. Ця обставина вказує на важливість чіткого визначення інтересів тріади основних суб'єктів безпеки та загроз цим інтересам. У цілому, вважаючи інтереси в якості основних джерел загроз, слід мати на увазі складний внутрішній зв'язок і ієрархію в структурі інтересів тріади основних суб'єктів безпеки. Це положення має чималу теоретичну і практичну значущість, оскільки структура інтересів тріади основних суб'єктів безпеки надає безпосередній вплив на систему безпеки будь-якої соціальної організації і траєкторію її розвитку [52, с. 120].

Особливе значення з позицій забезпечення безпеки соціальної системи має *класифікація інтересів за характером взаємодії суб'єктів життєдіяльності*, що відображає об'єктивно виникаючі суперечності між індивідами, верствами суспільства, класами, державами в результаті їх взаємодії в ході суспільного розвитку та практичної діяльності з реалізації інтересів.

Протиріччя по-різному виявляються в різних сферах життєдіяльності залежно від конкретних умов, в яких здійснюється взаємодія тих чи інших суб'єктів життєдіяльності. Під впливом антагоністичних суперечностей, з'являються соціальні загрози як результат зіткнення конфронтаційних інтересів учасників суспільних відносин. Іншими словами джерела загроз інтересам криються в самих інтересах. Як зазначав ще К. Маркс [52, с. 146]: "Цей світ сповнений небезпек саме тому, що він не є світом якого-небудь єдиного інтересу, а світом багатьох інтересів". Саме зіткнення конфронтаційних або зустрічних інтересів породжує загрози безпеки.

Класифікація інтересів за ступенем спільності (особисті, корпоративні, національні тощо) має значущість при вирішенні складного завдання узгодження великої кількості різноманітних і суперечливих інтересів різних спільностей. Така класифікація важлива для розуміння відмінностей у системах безпеки соціальних організацій різного ієрархічного рівня.

Виняткову важливість має *класифікація інтересів за їх соціальної значущості*: життєво важливі, важливі й маловажні. Кожному суб'єкту суспільних відносин притаманні свої життєво важливі, важливі й маловажні інтереси – це категоричний імператив розвитку. Перші виступають як корінна основа всієї соціальної діяльності, інші враховуються при визначенні поточних завдань для досягнення певних, цілком конкретних тактичних цілей при забезпеченні свого існування.

Інтересам властиві специфічні риси, що віддзеркалюють особливості розвитку суспільних відносин усередині соціальних систем різного рівня. У кожному з них утворюються свої підсистеми інтересів, що постійно взаємодіють між собою. Об'єктивний характер виникнення ієрархії таких підсистем формується передусім за рахунок поділу праці у різних сферах життєдіяльності, кожна з яких характеризується своїми інтересами та різноманітним форм власності. Це є причиною різного рівня життя окремих соціальних груп і, відповідно, їхні специфічні інтереси часто спричиняють виникнення конфліктних ситуацій між державою та суспільством, державою та окремими суспільними групами, державою й особистістю, окремими суспільними групами тощо.

5.4. Баланс інтересів як необхідна умова безпеки соціальних систем

Інтереси особистості, суспільства і держави знаходяться в стані суперечливої взаємодії і взаємовпливу. Характер цієї взаємодії залежить

від безлічі факторів: від типу суспільства, ступеня розвитку інститутів держави, їх здатності впливати на інститути виконавчої влади. Але будь-яка соціальна система прагне до рівноваги, не може функціонувати та розвиватися в нестійкому стані, на піку протиріч. Взаємний облік і збалансованість інтересів особистості, організації, суспільства, держави – необхідна умова буття.

Протиріччя в різних сферах діяльності, будучи джерелом будь-якого руху і розвитку, служать одночасно і джерелом формування загроз безпеці людини, організації, суспільства, держави.

Протиріччя вирішуються у взаємодії їх носіїв, що передбачає дві форми реалізації такої взаємодії: *співробітництво*, або *боротьбу*. Безсумнівно, краща перша: співпраця, допомагає узгодити багато питань взаємних відносин на рівні переговорів або на основі правових норм, що суворо відповідають вітчизняним (національним) законам.

Проте не завжди і не всі протиріччя можна подолати за допомогою співробітництва. Якщо втрачено час, і усунути протиріччя шляхом співпраці неможливо, подальше його загострення стає незворотним, і усунути небезпечну ситуацію можна тільки шляхом боротьби, в якій вироблення пріоритетів цілей та завдань стають суттю стратегії виживання.

Виявлення механізму узгодження інтересів представляється складним завданням. Дисбаланс інтересів може перетворитися в найбільш серйозну реальну загрозу безпеці. Адже якщо інтереси виступають потужною рушійною силою суспільного розвитку, то вони з такою ж силою можуть і протистояти цьому розвитку, тобто опір із боку будь-яких суб'єктів з їх інтересами може бути таким, що узгодження стане скрутним або навіть неможливим, особливо коли займана ними позиція стає безкомпромісною.

Основною ланкою в механізмі узгодження інтересів може виступати як окрема людина, так і окремий колектив. У реальному житті немає чітких меж: індивід – група. Один і той самий індивід може входити в різні соціальні спільноти: сім'я, трудовий колектив, об'єднання і групи за інтересами, будучи в той же час представником певного прошарку суспільства. Всі спільноти мають свої інтереси. Входячи в них, суб'єкт ідентифікує себе з іншими людьми, вступаючи в складну діалектичну залежність, при якій вплив одних інтересів як би "нашаровується" на інші. Але соціальні суб'єкти різних рівнів схильні ставити в центр уваги і захищати, перш за все, свої інтереси. Маючи на увазі цю обставину, важливо підкреслити,

що егоїстичні прагнення людей, як правило, не виражаються ними відкрито, а маскуються різного роду демагогією.

У зв'язку з цим досить актуальною є проблема узгодження групових інтересів із суспільними. Інтеграційні процеси об'єктивно набувають домінуюче значення, у різних сферах по-різному, але в будь-якому разі погодження інтересів їх стає важливою і невід'ємною ланкою. Необхідно, з одного боку, створювати такі суспільні умови, такий господарський механізм, при яких індивідуальний і груповий егоїзм не отримували би свого розвитку, а з іншого – всіляко підвищувати роль правових і моральних норм та установок у суспільстві, не ідеалізуючи при цьому рівень колективістських відносин на даному етапі розвитку суспільства. Глибина та міцність зв'язків між членами соціального шару з їх інтересами знаходиться в прямій залежності від ступеня задоволення особистістю своїх потреб і її самореалізації. Чим багатші і різнобічніші інтереси людей, складових суспільства, безумовно, тим складніше створити умови для їх реалізації, але тим міцніше, мобільніше в якісному відношенні суспільство, тим ефективніше результати його діяльності.

Головним засобом, що приводить у дію механізм узгодження інтересів, виступає політика, політична діяльність держави, інших інститутів, що входять у політичну систему суспільства.

Інтереси держави визначаються, в першу чергу, потребами власного соціально-економічного розвитку, екстраполяція яких у сферу зовнішньополітичних відносин не завжди відповідає власним потребам інших соціальних систем. Унаслідок цього, залежно від характеру взаємодії зовнішньополітичних інтересів держави, можна виділити такі *типи інтересів*:

інтереси, що перетинаються, тобто інтереси держави, реалізація яких не зачіпає інтереси інших держав;

конфронтаційні інтереси – їх реалізація неможлива без обмеження інтересів інших держав;

паралельні інтереси – в даному разі реалізація зовнішніх інтересів однієї держави йде в руслі інтересів іншої;

спільні (загальні) інтереси – їх реалізація можлива тільки на основі колективних дій двох і більше держав, шляхом здійснення скоординованих дій;

розбіжні інтереси – як наслідок реалізації спільних інтересів у випадку, коли наступні цілі не збігаються, але і не суперечать один одному.

Різноманіття типів зовнішньополітичних інтересів держави у системі міжнародних відносин передбачає наявність різноманітних форм міжсистемної взаємодії, які за великим рахунком йдуть двома шляхами.

Перший шлях – це досягнення певного балансу інтересів, що дозволяє в рівній мірі враховувати потреби різних держав (на основі паралельних, інтересів, що перетинаються, або спільних інтересів). Так, баланс інтересів покладено в основу формування союзів, угод про торгівлю і сприяв розвитку політичних, дипломатичних, економічних і культурних зв'язків між державами, що забезпечує зближення народів, формування стабільної системи міжнародних відносин.

Разом із тим баланс інтересів, як правило, має кінцеві просторово-часові рамки. Порушення балансу інтересів переводить відносини між державами на інший рівень, у результаті чого руйнуються договори, зв'язки між країнами і народами.

Прагнення до досягнення інтересів штовхає держави на руйнівні війни, в ході яких кожна сторона прагне максимально підірвати військові, економічні і людські ресурси своїх супротивників, знижуючи тим самим ймовірність можливих відповідних дій. При цьому єдиним засобом реалізації зовнішніх інтересів є нарощування власної могутності, на основі і за допомогою якої вирішуються всі міжнародні проблеми.

Для досягнення певного балансу інтересів у будь-якій сфері діяльності соціальної системи (організації, суспільства, держави) слід мати на увазі, що загальний інтерес не може бути простою сумою особистих інтересів, але загальний інтерес повинен бути сформований таким чином, щоб кожна особистість у тій чи іншій мірі була зацікавлена у його реалізації.

Тільки на основі такого загального інтересу, сформованого на принципі консенсусу, можна проводити єдину стратегічну лінію управління розвитком соціальної системи будь-якого рівня (особистості, організації, суспільства, держави), підтримувану всім або, принаймні, більшістю спільноти. Такий підхід, крім того, дозволить різко знизити масштаби так званої "конфронтації груп", що породжує насильство.

Можна виділити **чотири види збалансованості інтересів** суб'єктів соціальної системи:

індивідуальна збалансованість – відповідність функціональних інтересів кожного суб'єкта його повноважень і відповідальності;

міжсуб'єктна функціональна збалансованість – збалансованість повноважень і відповідальності (співмірність прав одних суб'єктів прав інших);

збалансованість домагань – співмірність енергії, що проявляється суб'єктами у прагненні до реалізації своїх інтересів;

системна збалансованість – поєднання всіх видів взаємовідносин між суб'єктами, що характерно для розробленої моделі механізму узгодження інтересів.

Вирішальною мірою ефективність системи залежить від компетентності і цілеспрямованості дій її керівника. Інтереси менеджерів, керуючих поточною та стратегічною діяльністю, повинні носити довгостроковий характер і мати соціальну спрямованість.

Держава, суспільство і особистість можуть нормально функціонувати та розвиватися, якщо існує певна узгодженість, баланс інтересів особистості, суспільства і держави. Суспільство не може розпадатися на окремі спільності, що переслідують лише свої інтереси, в іншому випадку неминуче настання конфліктів, кризових ситуацій і тоді можливість повернення в нормальний стан знову може бути досягнута за допомогою колишніх адміністративних, волонтаристських методів. Однак, як показує практика, це можливо тільки в межах певного періоду, але найголовніше – це заводить суспільство в глухий кут.

Оскільки механізм узгодження інтересів містить у собі взаємопов'язані сторони і властивості соціальної дійсності (а вони завжди рухливі), то і сутнісну його характеристику необхідно розглядати, з одного боку, в певній системі, а з іншого – в постійному розвитку. Такий підхід, як видається, дає можливість знаходити точки перетину" державних, суспільних і особистих інтересів.

Володіючи певною структурною впорядкованістю, механізм узгодження інтересів має конкретно-історичні обриси. Його функціонування в той чи інший історичний період передбачає не тільки узгодження інтересів, але і їх розвиток і прогнозування. Це і створює необхідні передумови для досягнення певного компромісу і формування збалансованої системи інтересів. Без гнучкого політичного механізму досягнення соціальних компромісів таку систему інтересів і відповідно стійку політичну систему створити не вдасться.

Необхідність забезпечення балансу соціальних інтересів при їх реалізації шляхом досягнення певного компромісу відображає об'єктивність

суспільних відносин, оскільки інтереси виражають взаємну залежність людей у суспільстві. Коли в радянські часи все різноманіття особистих інтересів зводилося до одного класового інтересу, на практиці це призводило до політичного повновладдя і породжувало "зрівнялівку" у всіх сферах життєдіяльності. Абсолютизація ж державних інтересів веде до формування особливих соціальних груп із бюрократичного апарату, благополучно підміняють ці державні інтереси своїми особистими та відомчими.

Усіляка одностороння орієнтація у ході вирішення соціальних проблем недопустима, особливо в нашій країні, де в державному управлінні необхідний облік регіональних, етнічних, групових і особистих інтересів. Безумовно, усі ці інтереси часто різні, серед них можуть бути і зустрічні інтереси аж до антагоністичних. Але всі вони ростуть на єдиній соціально-економічній основі.

Для досягнення певного балансу інтересів у будь-якій сфері життєдіяльності слід мати на увазі, що загальний інтерес не може бути простою сумою особистих інтересів, але загальний інтерес повинен бути сформований таким чином, щоб кожен індивід у тій чи іншій мірі був зацікавлений у його реалізації. Тільки на основі такого загального інтересу, сформованого на принципі соціального консенсусу, можна проводити єдину політичну лінію, підтримувану всіма або, принаймні, більшістю суспільства. Такий підхід, крім того, дозволить різко знизити масштаби так званої політизації нашого суспільства, що породжує жорстку конфронтацію і, навіть, насильство на різних рівнях життєдіяльності.

Вітчизняні вчені в галузі теоретичної політології, обґрунтовуючи категорію "консенсусу" як можливості угоди і єднання протиборчих сторін у результаті взаємних поступок, висувають альтернативну діалектиці науку аналітики, трактує розвиток не в термінах "протиріччя", "заперечення", "боротьба", а в терміні "гармонія".

Замість протиріччя затверджується поняття блокування, замість ворожнечі – терпимість, замість конфлікту – консенсус, замість монологу та діалогу – полілог, замість протидії – взаємодія.

Тому методологічною формулою прогресу суспільної свідомості має стати наступна: "від деструктивного конфлікту – до позитивного і від конфлікту позитивного – до конструктивного консенсусу".

До подібної гармонії в людському суспільстві, мабуть, ще далеко, але забезпечення розумного балансу інтересів особистості, суспільства і держави – одне з найактуальніших завдань усіх гілок влади. Працівники

державного апарату повинні усвідомити, що потрібно нелобіювати ті чи інші інтереси, а домагатися їх балансу. Це завдання вирішується, і держава не має права ухилитися від регулювання в цій області. Зокрема, на це прямо вказував Р. Гегель на початку становлення капіталізму [18]: "Різні інтереси виробників і споживачів можуть вступити в зіткнення один з одним і хоча в цілому правильне відношення між ними і встановлюється сама собою, але угода між ними потребує також урегулювання, свідомо здійснюваного вищою інстанцією".

Це завдання необхідно вирішувати також і тому, що дотримання балансу життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави є одним з найважливіших принципів забезпечення безпеки, найважливішим напрямом захисту конституційного ладу в суспільстві.

Контрольні запитання

1. Надати визначення поняттю "інститут безпеки". Що становить інституційне середовище безпеки соціальної системи?
2. Визначити та надати характеристику основних компонентів інституціонального середовища безпеки соціальних систем.
3. Розкрити сутність категорії "цінність". Яку роль виконують цінності в розвитку соціальної системи?
4. Розкрити систему цінностей соціальної системи.
5. Розмежувати та пояснити сутність та значення політики та концепції безпеки.
6. Розкрити основні положення, які створюють каркас концепції безпеки соціальної системи.
7. Розкрити сутність категорії "інтерес". Який зв'язок існує між цінностями та інтересами, інтересами та безпекою соціальної системи.
8. Описати систему інтересів та їх класифікацію.
9. У чому полягає баланс інтересів як умова безпеки соціальних систем?
10. Розкрити види збалансованості інтересів суб'єктів соціальної системи.

Тестові завдання

1. Під інститутом безпеки розуміються:
 - а) цілісне розуміння особистістю потреби в безпеці, бачення шляхів усунення загроз особистої безпеки;
 - б) усвідомлені потреби суспільства, організації, особистості щодо захисту своїх інтересів;

- в) правила гри, обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми щодо забезпечення безпеки соціальних систем;
- г) необхідність забезпечення балансу соціальних інтересів.

2. Головна функція якого компонента інституціонального середовища – регулювання відносин і взаємодій у сфері безпеки, визначення пріоритетів, цілей і напрямів безпеки, структуризація інституціонального простору сфери безпеки:

- а) нормативно-правового;
- б) організаційного;
- в) самоорганізаційного;
- г) когнітивного?

3. Функції якого компонента інституціонального середовища підрозділяються на законодавче регулювання відносин безпеки, управлінську дію з боку виконавських органів влади та забезпечення правового порядку і виконання норм безпеки судовими інстанціями:

- а) нормативно-правового;
- б) організаційного;
- в) самоорганізаційного;
- г) когнітивного?

4. Громадські організації і установи, політичні партії та суспільні рухи, суспільні фонди та інші суспільні утворення, що створюють організаційну структуру громадянського суспільства активно впливають на самосвідомість населення – це прояв:

- а) нормативно-правового забезпечення безпеки соціуму;
- б) організаційного забезпечення безпеки соціуму;
- в) самоорганізаційного;
- г) когнітивного.

5. Функцією якого компоненту інституціонального середовища сфери безпеки є дослідження закономірностей, формування науково-дискусійного середовища, засобів і методів накопичення і передачі знання в сфері безпеки і тому подібне:

- а) нормативно-правового
- б) організаційного

- в) самоорганізаційного;
- г) когнітивного?

6. Яке з наведених визначень найбільш повно характеризує культуру безпеки:

- а) системне розуміння, бачення шляхів усунення загроз;
- б) визначення напрямів та цілей соціальної системи (особистості, організації, суспільства і держави) у сфері безпеки;
- в) збереження і розвитку цілей, ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, сім'ї і суспільства; соціальних інститутів;
- г) систему цінностей, що визначають її вільне і безпечне існування?

7. Кому з відомих науковців належать слова: "...відсутність інтересу є духовна чи фізична смерть":

- а) Гельвецій;
- б) Гегель;
- в) К. Маркс;
- г) Т. Парсонс?

8. Принципи, норми, ідеали, установки, як то добро, істина, краса, безпека, віра, влада, увагу до людей, довіра – це:

- а) цінності;
- б) інтереси;
- в) потреби;
- г) цілі.

9. До якого типу інтересів можна віднести ті, реалізація яких неможлива без обмеження інтересів іншої держави:

- а) конфронтаційні інтереси;
- б) паралельні інтереси;
- в) спільні інтереси;
- г) розбіжні інтереси?

10. До якого типу інтересів можна віднести ті, реалізація яких можлива тільки на основі колективних дій двох і більше держав шляхом здійснення скоординованих дій:

- а) конфронтаційні інтереси;
- б) паралельні інтереси;
- в) спільні інтереси;
- г) розбіжні інтереси?

Розділ 6

Державне регулювання у сфері безпеки

План розділу

- 6.1. Сутність та зміст національної безпеки.
- 6.2. Державна система забезпечення національної безпеки.
- 6.3. Нормативно-правові засади забезпечення безпеки.
- 6.4. Вітчизняний досвід забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: національна безпека, загрози національної безпеки, національні інтереси, національні цінності, система забезпечення національної безпеки.

6.1. Сутність та зміст національної безпеки

Під **національною безпекою** відповідно до діючого законодавства [96] розуміють захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам в усіх сферах діяльності при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Термін "національна безпека" фактично є перекладом англійських слів *national security*, які в принципі можуть перекладатися і як національна, і як державна безпека. За великим рахунком це справедливо в тому випадку, коли в країні все одержавлене, в тому числі і безпека. У ринкових умовах ситуація інша, а саме частка держави в економіці і в інших сферах життя людини і суспільства безперервно скорочується. Тому більш правомірно і доцільно використовувати термін "національна безпека", маючи на увазі, що ці терміни не синоніми, а різновеликі поняття: поняття "національна безпека" більш загальне, родове, а "державна безпека" – часткове, видове.

У системі знань про безпеку теорія національної безпеки – це метанаука, яка поєднує прикладні аспекти соціальних, військових, гуманітарних, технічних, психологічних, біологічних та інших наук із метою дослід-

ження сутності, змісту, методів, форм і засобів забезпечення безпеки особистості та соціальних спільнот різних рівнів [61].

Термін "національна безпека" став поширюватися з виникненням національних держав, перетворенням їх на основний суб'єкт міжнародних відносин. Ще англійському філософу і політичному мислителю Томасу Гобсу (1558 – 1679 рр.) належить теза: національна безпека – не просто центр державницької діяльності, вона – головний сенс існування держави. Без неї, вважав Гобс, узагалі неможлива будь-яка держава.

Вважається, що поняття національної безпеки було вперше введено до політичного лексикону у ХХ ст. у посланні президента Т. Рузвельта Конгресу США 1904 р., де він обґрунтовував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки. Законодавчо термін закріплено з 1947 р., коли в США був прийнятий закон "Про національну безпеку". Однак у цьому законі не міститься визначення поняття "національна безпека". Воно розкривається в статтях закону, з вмістом яких можна познайомитися в російському перекладі [56].

Коли поняття національної безпеки увійшло в політичний лексикон на заході, воно використовувалося як синонім обороноздатності держави і фактично до середини восьмидесятих років ХХ ст. під цим поняттям головним чином розуміли воєнну та політичну безпеку. З початку 90-х років у теоретичних дослідженнях, філософсько-соціологічній та політичній літературі поняття національної безпеки та проблему її забезпечення розглядають з урахуванням економічних, соціокультурних та інших чинників.

У сучасному взаємопов'язаному, взаємозалежному світі найбільшими цінностями є самостійна державність, досягнутий рівень економічного розвитку та добробуту населення [102]. ХХ століття стало тріумфом національних держав. Якщо перед Першою світовою війною у світі було 62 незалежні держави, 1946 р. – 74, то до кінця ХХ ст. їхня кількість збільшилася більше, ніж удвічі, до 193 держав. Національна безпека відображає стан захищеності національних інтересів самостійних держав. Ігнорування національних держав, їх суверенітету та інтересів — це хибний шлях, що призводить до конфліктів [61].

У 2003 році, 19 червня було прийнято закон України "Про основи національної безпеки України" [96], у преамбулі якого зазначено, що цей закон відповідно до пункту 17 частини першої 92 ст. Конституції України [34] визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист

національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Національна безпека має три взаємозалежні рівні (рис. 6.1), об'єктами національної безпеки є:

- 1) людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- 2) суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- 3) держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Рис. 6.1. Рівні національної безпеки [96; 52; 70; 102]

На кожному рівні виникають **загрози національній безпеці**, як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України [96].

Предметне поле національної безпеки формує триада: національні цінності – національні інтереси – національні цілі (рис. 6.2). Основу національної безпеки становлять національні інтереси, засновані на національних цінностях.

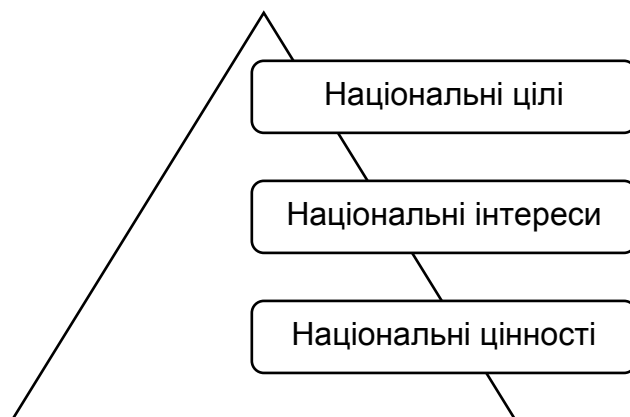

Рис. 6.2. Предметне поле національної безпеки

Національні цінності – це переконання, моральні настанови, стандарти й більш специфічні норми, що впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, організаційному та суспільному) через спрямування та стримування поведінки і дій учасників процесу творення політики, впливаючи на їхнє сприйняття бажаного кінцевого стану (кінцевих цінностей) і прийнятних засобів (інструментальних цінностей) для його досягнення [24; 69].

Система національних цінностей будь-якої країни не є незмінною, формується у процесі розвитку суспільства й передбачає:

цілісну структуру цінностей (рис. 6.3), що має місце на будь-якому рівні (індивідуальному, суспільному чи державному), де вони жорстко ранжировані за ієрархічним порядком значущості або, точніше, за приблизним показником деяких цінностей, що мають більшу вагу, ніж інші;

така система, зазвичай, буває відносно стабільною або ж повільно змінюється і здатна впливати на загальний процес вироблення державної політики й на конкретні варіанти вибору рішень у сфері національної безпеки.

Єдності поглядів на поняття "національний інтерес" серед учених немає. Одні розглядають життєво важливі національні інтереси і просто національні інтереси. Інші – низку національних інтересів: окремо соціа-

льні інтереси, національні інтереси в різних сферах національної безпеки, національні інтереси за характером, ступенем черговості, масштабом і ступенем терміновості тощо. За сутністю національні інтереси – це природні потреби такого стану суспільства, який забезпечує його нормальне існування і розвиток.

Рис. 6.3. Система національних цінностей [69]

Законом України "Про основи національної безпеки України" закріплено, що **національні інтереси** – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [96]. Життєво важливі інтереси – це сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави.

Більшість політологів класифікують національні інтереси згідно з категоріями, а також визначають ступінь їх важливості для того, щоб за-

свідчити пріоритетність або вагомість щодо даного національного інтересу. Визначення множини та оцінка важливості національних інтересів на практиці є досить складним завданням, що в нинішніх умовах України набуває значної наукової та практичної ваги. Експерти Національного інституту стратегічних досліджень досліджують національні інтереси України та класифікують відповідно до груп інтересів, розглянутих у методиці Військового коледжу США і поділяються на три рівні важливості та передбачають оцінку ступеня зацікавленості держави в конкретному питанні чи у кризовій ситуації [24; 69]:

1. Перша група національних інтересів – *життєво важливих*, недотримання яких негайно призведе до появи загрози національним інтересам: виживання та розвиток України як суб'єкта системи міжнародних відносин; консолідацію суспільства, міжетнічну та міжконфесійну злагоду; соціально-економічні реформи, забезпечення та примноження матеріальних цінностей; збереження та примноження духовних цінностей і зміцнення соціально-культурної ідентичності українського народу; збереження суверенітету й незалежності; ефективну систему оборони та безпеки; розвиток науково-технічного потенціалу держави.

Життєво важливий інтерес охоплює коло питань настільки важливих для добробуту нації, що її керівництво відмовляється йти на компроміс далі певної межі, оскільки відсутність рішучих дій, спрямованих на зміну загрозливої ситуації, може призвести до значних втрат країною.

2. Другу групу національних інтересів – *важливих*, недотримання яких може завдати збиток, що, зрештою, може вплинути на життєво важливі інтереси, становили: вдосконалення механізмів державного управління та місцевого самоврядування; гарантія права приватної власності; збереження територіальної цілісності; розвиток демократії, дотримання прав і свобод людини, структур громадянського суспільства; інтеграція в європейський та світовий цивілізаційний простір; забезпечення та закріплення верховенства права; підтримка екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності; система стратегічного партнерства та підтримки регіональної безпеки, зокрема й із країнами Центральної та Східної Європи та Чорноморсько-Каспійського регіону.

Важливим є такий інтерес, котрий, незважаючи на свою вагомість, не має вирішального значення для добробуту країни. Важливі інтереси пов'язані з питаннями й тенденціями економічного, політичного та ідео-

логічного характеру, про них можна вести переговори з потенційним супротивником. У цьому конкретному випадку політики, як правило, визнають, що доцільні переговори та компроміс, а не конфронтація, навіть тоді, коли результати незадовільні й не зовсім прийнятні для країни. Однак якщо ситуація загострюється настільки, що подальший компроміс для вирішення конфлікту виключається, питання набуває життєво важливого значення.

3. Третя група національних інтересів – *периферійні*, недотримання яких може завдати збиток, що не може суттєво вплинути на життєво важливі інтереси. До них можна віднести: раціональне використання природних ресурсів; механізми громадського контролю над сектором безпеки; підтримка української діаспори за кордоном.

Периферійні національні інтереси не впливають суттєво на добробут країни, хоча можуть завдати шкоди приватним інтересам громадян країни за кордоном.

Національні цілі – це конкретні цілі, що держава ставить перед собою заради захисту національних інтересів [24; 69]. Головною метою забезпечення національної безпеки будь-якої країни є створення і підтримка необхідного рівня захищеності життєво важливих інтересів усіх об'єктів безпеки, який би створював сприятливі умови для розвитку особистості, суспільства і держави і виключав небезпеку ослаблення ролі і значення держави як суб'єкта міжнародного права, підризу здатності держави реалізовувати свої національні інтереси.

Національні цілі мають бути чітко зрозумілими, обґрунтованими та правильно визначеними, помірно амбіційними та спроможними використовувати всі наявні ресурси. Вони є найрухомішим елементом тріади.

Залежно від завдань і предмета досліджень основою класифікації цілей міжнародних акторів є різні критерії [24; 75]:

1. З точки зору їх важливості для існування самого міжнародного фактора – головні цілі (життєво важливі), важливі, неосновні (другорядні) цілі не пов'язане із самозбереженням актора.

2. За можливістю реалізації – реальні (короткотермінові, середньотермінові, довготермінові та перспективні) та нереальні цілі.

3. На основі просторового поширення – локальні, субрегіональні, регіональні, континентальні, глобальні.

4. За характером суспільних відносини, і, відповідно, взаємодію міжнародних факторів, – військово-політичні, економічні, гуманітарні, соціокультурні тощо.

Якщо національні інтереси віддзеркалюють основні потреби держави, то національні цілі стосуються національних інтересів у ширшому розумінні. Очевидно, що спільне між інтересом і ціллю полягає в тому, що вони віддзеркалюють об'єктивну потребу суспільства; відмінність же в тому, що інтерес усвідомлюється, а ціль передбачає суб'єктивну діяльність за допомогою інструментальних державних механізмів. Тому ціль – це інтерес у дії [12].

Стратегічні цілі національної безпеки – це, насамперед, бачення стратегічного планування системи забезпечення національної безпеки. Для того щоб суб'єкти забезпечення національної безпеки виробляли тільки реально досяжні цілі, вчені [23] запропонували контрольний списку з десяти питань, що вони можуть ставити час від часу суб'єктам забезпечення національної безпеки з приводу національних цілей [69]:

1. Де ви зараз перебуваєте?
2. Де ви хочете перебувати?
3. Що стає вам на заваді?
4. Чого ви потребуєте від інших країн?
5. Що і від кого ви потребуєте у своїй країні?
6. Як досягти множинних цілей?
7. Що ви вважаєте успіхом?
8. Чи підлягає успіх кількісному вираженню?
9. За яких умов успіх є випадковим?
10. Цілей не досягнуто. Якими будуть ваші дії?

Здійснення державної політики з питань національної безпеки, передусім, має передбачати визначення пріоритетів цілей та органів державної влади щодо їх досягнення. Без визначення цілі як основи всього процесу її реалізації неможливий поступальний розвиток на шляху ефективного вирішення проблем безпеки життєдіяльності людини, суспільства й держави засобами державних політичних рішень.

6.2. Державна система забезпечення національної безпеки

Під забезпеченням національної безпеки країни розуміється цілеспрямована діяльність державних і громадських інститутів, а також громадян щодо виявлення, попередження загроз безпеки особистості, суспільства і держави та протидії їм в якості обов'язкового і неодмінної умови захисту національних інтересів [52]. Ця діяльність визначається політикою забезпечення національної безпеки конкретної країни. Теоретичною основою політики забезпечення національної безпеки є **концепція національної безпеки**, як *система поглядів на забезпечення в країні безпеки особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Політика забезпечення національної безпеки – це діяльність політичного керівництва країни за визначенням цілей і постановці принципів завдань щодо захисту національних інтересів країни та вироблення форм, методів і способів досягнення цих цілей.*

Концепція визначає пріоритетні сфери забезпечення захисту й інтересів: соціальну, духовну, економічну, виробничу, внутрішньополітичну, інформаційну, військову, прикордонну, екологічну та ін. Забезпечення захисту національних інтересів здійснюється інститутами державної влади у взаємодії з громадськими організаціями, які формують систему забезпечення національної безпеки.

Система забезпечення національної безпеки – це *організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства країни.* Систему забезпечення національної безпеки (рис. 6.4) складають як державні, так і недержавні інститути, що за допомогою теоретико-методологічних, нормативно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, кадрових, науково-технічних та інших заходів забезпечують реалізацію національних інтересів країни, добробут народу й ефективне функціонування самої системи забезпечення національної безпеки.

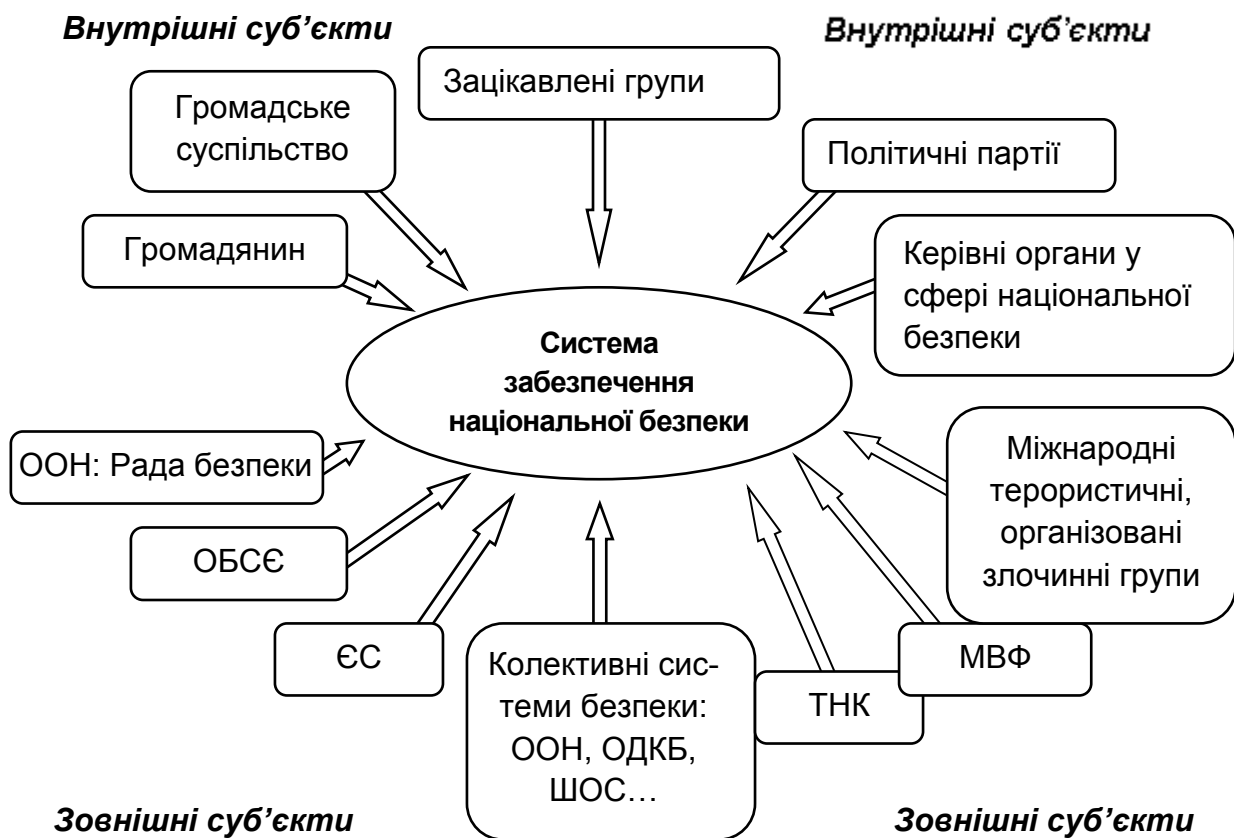

Рис. 6.4. Зовнішні та внутрішні суб'єкти забезпечення національної безпеки¹ [69]

Умовні позначення:

ООН, Організація Об'єднаних Націй – міжнародна організація, створена для підтримки і зміцнення міжнародного миру і безпеки, розвитку співробітництва між державами. Рада Безпеки ООН несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки, його рішенням зобов'язані підкорятися всі члени ООН. П'ять постійних членів Ради Безпеки (Російська Федерація, США, Великобританія, Франція, Китай) мають право вето.

ОБСЄ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі – найбільша у світі регіональна організація, що займається питаннями безпеки. Вона об'єднує 57 країн, розташованих у Північній Америці, Європі та Центральній Азії.

ЄС, Європейський Союз – союз держав-членів Європейських Спільнот, створений згідно з Договором про Європейський Союз, підписаним в лютому 1992 року і чинним із листопада 1993 р. Сьогодні в об'єднання входять 28 європейських держав із населенням понад 507 млн осіб. В ЄС запроваджується єдина валюта – євро. Де-факто столицею Європейського Союзу є Брюссель. ЄС є повноправним членом Організації Об'єднаних Націй, Світової організації торгівлі та має представництва у "Великій Вісімці" та "Великій двадцятці".

ОДКБ, Організація Договору про колективну безпеку – військово-політичний союз, створений кількома державами Євразії (Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан і Білорусь) на основі Договору про Колективну Безпеку (ДКБ), підписаної 15 травня 1992 року.

ШОС, Шанхайська організація співробітництва – регіональна міжнародна організація, заснована в 2001 році лідерами Китаю, Росії, Казахстану, Таджикистану, Киргизії та Узбекистану. За винятком Узбекистану, решта країн були учасниками "Шанхайської п'ятірки", заснованої в результаті підписання в 1996 – 1997 рр. між Казахстаном, Киргизією, Китаєм, Росією і Таджикистаном угод про зміцнення довіри у військовій області та про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону. ШОС не є військовим блоком, головними завданнями організації проголошені зміцнення стабільності та безпеки на широкому просторі, що об'єднує держави-учасників, боротьба з тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом, наркотрафіком, розвиток економічного співробітництва, енергетичного партнерства, наукової та культурного взаємодії.

ТНК, Транснаціональна компанія (корпорація) – компанія (корпорація), що володіє виробничими підрозділами в декількох країнах, компанія, міжнародний бізнес якої є суттєвим, а також компанія, на закордонні активи якої припадає близько 25 – 30 % їх загального обсягу і яка має філії у двох і більше країнах.

МВФ, Міжнародний валютний фонд був створений в кінці Другої світової війни в рамках зусиль, спрямованих на будівництво нової, більш стабільної міжнародної економічної системи і щоб уникнути дорогих помилок попередніх десятиліть. МВФ є спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй і бере участь у роботі Економічної і Соціальної Ради ООН, він діє незалежно і має власний статут, структуру управління та фінанси. Міжнародний валютний фонд: сприяє міжнародному співробітництву у грошово-кредитній сфері; сприяє стабільності валютних курсів і регулює норми і правила у валютній сфері; сприяє створенню багатосторонньої системи розрахунків та усунення валютних обмежень; допомагає своїм членам усунути диспропорції платіжного балансу за рахунок тимчасового надання фінансових коштів.

Державні інститути забезпечення національної безпеки – це органи законодавчої, виконавчої та судової влади, державні, громадські та інші організації та об'єднання, а також законодавство, що регламентує відносини у сфері безпеки.

Інститути забезпечення національної безпеки на рівні недержавної системи можна розглядати такі [38]: окремі громадяни; органи місцевого самоврядування; органи самоорганізації населення; приватний нотаріат; адвокатура; приватні детективні та охоронні агентства; об'єднання громадян; політичні партії; професійні спілки; релігійні об'єднання, козацтво. Недержавна система забезпечення національної безпеки є невід'ємною складовою частиною цілісної загальної системи забезпечення національної безпеки будь-якої демократичної країни. Держава забезпечує правовий і соціальний захист громадянам, громадським та іншим організаціям і об'єднанням, надає сприяння у забезпеченні безпеки у відповідно до закону.

Досягнення національних цілей політики безпеки реалізується шляхом вирішення комплексу підпорядкованих суб'єктам завдань у всіх сферах життєдіяльності, найголовнішими з яких для будь-якої країни є [100]:

своєчасне прогнозування і виявлення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці;

реалізація оперативних і довгострокових заходів щодо попередження і нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз;

забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави, безпеки його прикордонного простору;

забезпечення на території держави особистої безпеки людини та громадянина, його конституційних прав і свобод;

зміцнення правопорядку і збереження соціально-політичної стабільності суспільства.

Головною ланкою державної системи забезпечення безпеки є президент країни. Його повноваження визначені Конституцією країни і законодавством країни. *Президент України* як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України.

Різноманітні інтереси різних відомств у системі національної безпеки країни об'єднуються за допомогою механізму Ради національної безпеки (в Україні – *Рада національної безпеки і оборони України*), що займає важливе місце в системі виконавчої влади. Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України.

Органи забезпечення національної безпеки – це міністерства та інші органи виконавчої влади країни, а також органи місцевого самоврядування. За функціональними аспектами серед державних органів виконавчої влади можна виділити органи, що забезпечують: державну; економічну; соціальну безпеку; безпеку у сфері охорони природи та збереження здоров'я населення; в галузі науки, освіти та культури; екологічну; особисту та громадську безпеку.

Основними міністерствами, які прямо пов'язані із забезпечення національної безпеки України, є:

Міністерство закордонних справ України – забезпечує реалізацію державної політики у сфері зовнішніх відносин України та координацію заходів у цій сфері, зокрема й спрямованих на реалізацію стратегічних цілей зовнішньої політики України щодо забезпечення входження України в європейський простір та створення передумов для набуття Україною членства, зокрема, в ЄС;

Міністерство оборони України – бере участь у реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва, координує діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування з підготов-

ки держави до оборони; має аналізувати воєнно-політичну обстановку, визначати рівень воєнної загрози національній безпеці України, забезпечувати функціонування збройних сил і їх готовність до виконання покладених на них функцій і завдань тощо;

Міністерство внутрішніх справ України – забезпечує створення умов для ефективного функціонування механізму захисту особи, її життя, честі й гідності, законних прав та інтересів усіх суб'єктів правовідносин незалежно від їхнього статусу. Пріоритетними у цій роботі визначено захист життя, здоров'я та майнових інтересів громадян, запобігання насильницьким злочинам, боротьбі з організованою злочинністю, злочинами у кредитно-фінансовій та банківській системах, сферах приватизації та енергозабезпечення;

Служба безпеки України – забезпечує захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці;

Служба зовнішньої розвідки України – здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах;

Державна прикордонна служба України – забезпечує охорону державного кордону, розвиток, будівництво та комплектування Прикордонних військ;

Державна служба з надзвичайних ситуацій України – реалізує державну політику у сфері цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, поводження з радіоактивними відходами та вибуховими матеріалами промислового призначення, рятувальної справи, техногенної, пожежної та промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, створення та функціонування системи страхового фонду документації, а також гідрометеорологічної діяльності.

Міністерства та відомства, сфера діяльності яких забезпечує економічну безпеку – це:

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України – формує та реалізує державну політику у сферах економіки та торгівлі, регуляторної політики, з питань розвитку підприємництва, регулювання цінової політики (крім питань реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців).

Міністерство фінансів України – забезпечення стабільності державних фінансів, реалізація інвестиційних програм (проектів) та ефективного використання бюджетних коштів, створення інтегрованої інформаційної системи управління державними фінансами, управління активами, зобов'язаннями, забезпечення прозорих державних операцій та підтримка кредитного рейтингу країни.

Міністерство аграрної політики та продовольства України – формує та реалізує державну аграрну політику, спрямовану на розвиток агропромислового комплексу та забезпечення продовольчої безпеки держави; у сферах сільського господарства, тваринництва, садівництва, насінництва, розсадництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості, інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу та сільськогосподарського машинобудування; в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів; безпечності харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин; з питань земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, якості та безпеки сільськогосподарської продукції, насіння і садивного матеріалу, біологічної і генетичної безпеки сільськогосподарських рослин і тварин, родючості ґрунтів.

Міністерство енергетики та вугільної промисловості України – формує та реалізує заходи щодо здійснення енергетичної політики (нагляд та дотримання якості вугільної продукції; введення підземних сховищ та родовищ нафти, газу чи продуктів їх переробки у дослідно-промислову та промислову експлуатацію; формує прогнозні баланси нафти і нафтопродуктів; планує, розробляє і впроваджує державні програми використання ядерної енергії, підвищення ядерної та радіаційної безпеки та ряд інших).

Державна фіскальна служба України – проводить реалізацію державної податкової політики та політики у сфері державної митної справи,

державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів, митних та інших платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, торгових патентів тощо.

Рахункова палата є постійно діючим органом зовнішнього державного фінансово-економічного контролю. До її складу входять: департамент із питань бюджетної політики, департамент із питань використання коштів державного бюджету фінансовими та контролюючими органами, департамент із питань правового забезпечення, департамент із питань оборони та правоохоронної діяльності, департамент із питань АПК, природоохоронної діяльності та надзвичайних ситуацій, департамент із питань державного боргу, міжнародної діяльності та фінансових установ, департамент із питань використання коштів державного бюджету в регіонах, департамент із питань науки та гуманітарної сфери, департамент із питань соціальної політики, департамент з питань промисловості, виробничої інфраструктури та державної власності та ін.

Інші відомства та служби, які забезпечують економічну безпеку в країні – Державна казначейська служба України, Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, Державна служба фінансового моніторингу України, Державна фінансова інспекція; Державна служба експортного контролю України; Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України; Антимонопольний комітет України; Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України.

Міністерства та відомства у сфері забезпечення соціальної безпеки й охорони здоров'я населення – це: Міністерство соціальної політики України; Міністерство охорони здоров'я України; Пенсійний фонд України; Державна служба з питань інвалідів та ветеранів України; Дер-

жавна служба України з контролю за наркотиками; Державна служба України з лікарських засобів; Державна служба України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань.

Міністерства та відомства у сфері безпеки в галузі науки, освіти та культури: Міністерство освіти і науки України; Міністерство молоді та спорту України; Міністерство культури України.

Міністерств та відомств, функції яких пов'язані із вирішення питань екологічної безпеки – це: Міністерство екології та природних ресурсів України; Міністерство енергетики та вугільної промисловості України; Міністерство аграрної політики та продовольства України; Державне агентство водних ресурсів України; Державне агентство екологічних інвестицій України; Державне агентство лісових ресурсів України; Державне агентство земельних ресурсів України.

Міністерства та відомства, які впливають на стан національної безпеки країни та забезпечують особисту та громадську безпеку – це: Міністерство інфраструктури України; Міністерство юстиції України; Міністр інформаційної політики України; Державна міграційна служба України; Державна служба інтелектуальної власності України; Державна служба України з питань захисту персональних даних; Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; Національне агентство України з питань державної служби; інші структури виконавчої влади.

6.3. Нормативно-правові засади забезпечення безпеки

Система нормативно-правового забезпечення національної безпеки становить сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які створюють нормативно-правове поле для функціонування системи національної безпеки і виконання нею свого призначення. Експерти відмічають ряд теоретико-методологічних проблем формування нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки, серед яких [69]:

відсутність загальноновизнаного науково обґрунтованого понятійно-категоріального апарату;

недосконалість теоретико-методологічних засад розроблення доктрин, концепцій, стратегій;

невизначеність ієрархії нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки, пріоритетності під час їх розроблення, затвердження та уточнення;

дискусійний характер їх суті, змісту, структури.

Головні політичні принципи держави у сфері безпеки закріплює **Концепція національної безпеки**. Зараз в Україні оприлюднено кілька концепцій, що мають безпосереднє відношення до вирішення окремих проблем національної безпеки [69]:

1. *Концепція Національної програми інформатизації*. Схвалена Законом України "Про Концепцію Національної програми інформатизації" від 4 лютого 1998 року. Вона включає характеристику сучасного стану інформатизації, стратегічні цілі та основні принципи інформатизації, очікувані наслідки її реалізації. Головною метою цієї програми є забезпечення громадян і суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією на основі широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави.

2. *Концепція Національної програми страхування сільськогосподарських ризиків*. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2007 року. Її метою є створення умов для розширення доступності та підвищення якості страхового захисту, що надається виробникам сільськогосподарської продукції – зареєстрованим відповідно до законодавства, через зниження рівня збитків та мінімізацію ризиків при настанні страхових випадків.

3. *Концепція Державної цільової національно-культурної програми створення Національної електронної бібліотеки України "Бібліотека – XXI ст."* схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2009 року. Необхідність програми зумовлена потребою підвищення ефективності використання й доступності інформаційних ресурсів, накопичених у бібліотечних, архівних і музейних установах України, забезпечення до них доступу населення, науки та бізнесу з використанням мережі інтернет, забезпечення умов довгострокового збереження Державного бібліотечного та Національного архівного фондів, прискорення інтеграції України у світовий інформаційний простір, а також потребою створення належних умов для роботи працівників бібліотечних та архівних установ із використанням сучасних інформаційних технологій.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України була затверджена у 1997 р., але законом України "Про основи національної безпеки України" вона була скасована 19 червня 2003 року [95].

Закон України "Про основи національної безпеки" відповідно до пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Структурно закон містить 12 статей.

Згідно із Законом України "Про основи національної безпеки" (ст. 2) [96] правову основу у сфері національної безпеки України становлять Конституція, згаданий та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

В Україні відповідно до ст. 4 Закону України "Про основи національної безпеки" [96] суб'єктами забезпечення національної безпеки є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян.

Основні норми діяльності державних органів і структур у процесі забезпечення національної безпеки в різних сферах національної безпеки, їх завдання, напрями діяльності, функції та повноваження закріплені відповідними Законами [46]: "Про основи національної безпеки України", "Про Раду національної безпеки і оборони України", "Про міліцію", "Про внутрішні війська МВС України", "Про Службу безпеки України", "Про контррозвідувальну діяльність", "Про розвідувальні органи України", "Про державну прикордонну службу України", "Про державний кордон України", "Про державну митну службу України", "Про Збройні Сили України", "Про оборону України", "Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України", "Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб", "Про війська Цивільної оборони України", "Про Цивільну оборону України", "Про надзвичайний стан", "Про правовий режим

воєнного стану", "Про дипломатичну службу", "Про прокуратуру". "Про судоустрій України", "Про пожежну безпеку", "Про боротьбу з тероризмом", "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом", "Про державну таємницю", "Про приватну детективну та охоронну діяльність", Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Митний, Бюджетний, Господарський кодекси України тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин в сфері національної безпеки.

У ст. 5 Закону України "Про основи національної безпеки" [96] окреслені принципи забезпечення національної безпеки, до яких належать:

1) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права;

2) пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;

3) своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;

4) чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;

5) демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;

6) використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

У ст. 6 визначені пріоритети національних інтересів:

гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;

розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;

зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;

забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;

створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;

інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір;

розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Закон України "Про основи національної безпеки" визначає основні функції суб'єктів забезпечення національної безпеки України (ст. 10) [96]:

вироблення й періодичне уточнення Стратегії національної безпеки України і Воєнної доктрини України, доктрин, концепцій, стратегій і програм у сфері національної безпеки, планування і здійснення конкретних заходів щодо протидії і нейтралізації загроз національним інтересам України;

створення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування системи національної безпеки;

удосконалення її організаційної структури;

комплексне кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне та інше забезпечення життєдіяльності складових (структурних елементів) системи;

підготовка сил та засобів суб'єктів системи до їх застосування згідно з призначенням;

постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних відносинах; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;

систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму;

прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву;

розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень із метою захисту національних інтересів України;

запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси;

локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів і ліквідація їх наслідків або впливу дестабілізуючих чинників;

оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі;

участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України;

спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

Закон України "Про основи національної безпеки" заклав підвалини стратегічного планування у сфері національної безпеки держави. Відповідно до Закону Стратегія національної безпеки України затверджується Президентом України і є обов'язковим для виконання документом. Це база для розроблення стратегічних документів нижчого рівня з питань національної безпеки: державних програм і проєктів, Стратегічного оборонного бюлетеня, стратегічних і мобілізаційних планів, Білих книг, Державного бюджету тощо.

Стратегія національної безпеки України вперше ухвалена у 2007 році, але не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади, чому завадили їхня зосередженість на досягненні короткострокових політичних і економічних цілей, нехтування потребами стратегічного розвитку суспільства і держави. 8 червня 2012 року затверджено Стратегію національної безпеки України "Україна у світі, що змінюється" [105].

Стратегія національної безпеки України визначає середовище безпеки та актуальні загрози національним інтересам і національній безпеці України:

1. У зовнішньому просторі навколо України спостерігаються тенденції, що потенційно є джерелами загроз національній безпеці – це чинники, що загрожують глобальній міжнародній стабільності та негативно позначаються на середовищі безпеки України, погіршення регіонального середовища безпеки навколо України, безпосередні зовнішні виклики національній безпеці України;

2. У внутрішньому середовищі безпеки наявні такі проблеми, що загрожують національній безпеці – недостатня ефективність державної влади; загрози економічній безпеці; загрози енергетичній безпеці; недо-

статній рівень науково-технологічного розвитку; соціально-демографічна криза; наявність небезпечних екологічних і техногенних викликів і загроз тощо;

3. На тлі зростання викликів і посилення загроз національній безпеці, зберігається невідповідність сектору безпеки і оборони України завданням захисту національних інтересів.

Відповідно до стратегії основні завдання політики національної безпеки у зовнішньополітичній сфері охоплюють:

1. Захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном.

2. Розширення та поглиблення економічного співробітництва України з іноземними державами і міжнародними організаціями, надання допомоги вітчизняним суб'єктам господарювання за кордоном, сприяння залученню іноземних інвестицій та диверсифікації джерел і маршрутів постачання сировинних ресурсів, насамперед енергоносіїв.

3. Створення умов для інтеграції України в єдиний європейський політичний, економічний, правовий простір, у тому числі шляхом розвитку секторального співробітництва з Європейським Союзом, розширення участі України у програмах, що здійснюються в рамках ініціативи Європейського Союзу "Східне партнерство", дальшого розвитку взаємовигідного партнерства з Європейською асоціацією вільної торгівлі та державами-членами Європейської асоціації вільної торгівлі, створення загальних умов для повноправного членства України в Європейському Союзі як однієї з гарантій її національної безпеки.

4. Здійснення збалансованої політики у відносинах із ключовими міжнародними партнерами України, спрямованої на захист національних інтересів.

5. Підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності України у Центральноєвропейському та Чорноморсько-Каспійському регіонах.

6. Дотримання Україною політики позаблоковості з урахуванням геополітичних реалій та завдань щодо протидії сучасним викликам і загрозам.

7. Розширення та поглиблення співробітництва, партнерства і взаємодії з державами – центрами зростання в Азії, Африці, Латинській Америці, забезпечення реалізації спільних економічних проектів.

8. Прискорення процесу правового оформлення (делімітації та демаркації) державного кордону України, вирішення з Російською Федерацією на основі норм міжнародного права питань розмежування акваторій Чорного і Азовського морів та Керченської протоки.

9. Активізація діалогу з Російською Федерацією щодо вдосконалення договірно-правової бази, якою регулюються питання тимчасового перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, для конструктивного вирішення наявних проблемних питань на основі взаємної вигоди та дотримання інтересів безпеки України.

10. Поглиблення взаємодії з Республікою Молдова з метою розв'язання проблемних питань міждержавних відносин, а також вироблення та реалізації узгодженої політики щодо двостороннього і регіонального співробітництва, врегулювання придністровського конфлікту з дотриманням принципу збереження територіальної цілісності Молдови.

Ключові завдання політики національної безпеки у внутрішній сфері відповідно до Стратегії – це:

1. Створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей.

2. Формування гнучкої та ефективної системи публічних інститутів, спроможних адекватно і оперативно реагувати на зміни ситуації безпеки.

3. Забезпечення економічної безпеки.

4. Зміцнення енергетичної безпеки.

5. Забезпечення продовольчої безпеки.

6. Подолання диспропорцій у соціально-гуманітарній сфері.

7. Створення безпечних умов для життєдіяльності населення.

8. Забезпечення інформаційної безпеки.

Основними напрямками вдосконалення системи забезпечення національної безпеки України є системне вдосконалення законодавства з питань національної безпеки; реформування сектору безпеки і оборони як цілісної системи; розвиток демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони.

Стратегія пов'язана й спрямована на досягнення цілей Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава", яка розроблена на виконання поставленого Президентом України завдання з відновлення економічного зростання й модернізації економіки країни.

6.4. Вітчизняний досвід забезпечення національної безпеки

Однією з правових форм забезпечення національної безпеки України є міжнародні договори. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні

міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Більше того, якщо міжнародним договором України, укладеним у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Міжнародний досвід останніх років засвідчує, що окремі держави не здатні самотійно протистояти певним великомасштабним надзвичайним ситуаціям техногенного і природного характеру та новим видам загроз. До причин, які спонукають об'єднувати зусилля різних країн із метою вирішення завдань з управління ризиками, належить:

- глобальний характер окремих надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру;

- можливість транскордонного поширення наслідків від певних видів надзвичайних ситуацій;

- міжнародні зобов'язання України щодо запобігання великим техногенним та природним катастрофам, а також інформування, нейтралізація і надання допомоги у разі їх виникнення;

- необхідність інтеграції України у європейську мережу моніторингу техногенних і природних ризиків;

- вигоди від міжнародного співробітництва у сфері управління ризиками надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру.

Стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція у Європейські і Євро-Атлантичні структури і повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки.

Україна спрямовує свою діяльність на розвиток співробітництва з чинними на європейському континенті структурами безпеки – організацією Західно-Атлантичного договору (НАТО), Європейською Спілкою (ЄС), Західноєвропейським союзом (ЗЄС), Спілкою Євро-Атлантичного партнерства (СЄАП), Організацією по безпеці і співробітництву в Європі (ОБСЄ) і Спілкою Європи (СЄ), на основі яких формується нова Архітектура Європейської безпеки XXI сторіччя [29].

Україна бере активну участь у роботі СЄАП і в заходах Програми "Партнерство заради миру" (ПЗМ). Новий рівень і характер ставлення між Україною і НАТО визначається Хартією про особливе партнерство від 9 липня 1997 року. Розвиваючи співробітництво з НАТО, Україна має на меті забезпечити: свою незалежність, демократичний розвиток, територіальну цілісність, підсилити гарантії національної безпеки, протистоя-

ти виникненню нових загроз стабільності і безпеки в регіоні Центральної і Східної Європи.

Державна програма співробітництва України з НАТО розроблена на основі Конституції України, основних напрямів зовнішньої політики України, Військової доктрини України, Концепції національної безпеки України й інших нормативно-правових актів. У одному з основних принципів розвитку відношень у Хартії відзначається:

Україна і НАТО базує свої відношення на принципах і обов'язках згідно з міжнародним правом і міжнародними механізмами, що включають Статут ООН, Гельсінський Заключний Акт і наступні документи ОБСЄ. Відповідно, Україна і НАТО підтверджують свої зобов'язання визнавати, що:

жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни,

жодна країна не має права розглядати якусь частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу.

Участь України в діяльності ООН, її самостійна відмова від ядерної зброї, скорочення і перебудова збройних сил істотно підвищило міжнародний авторитет України як миролюбної незалежної держави і підсилило її державну і міжнародну безпеку.

Контрольні запитання

1. Надати визначення національної безпеки.
2. Визначити рівні та об'єкти національної безпеки.
3. Надати визначення та розкрийте національні цінності країни.
4. Надати визначення та розкрийте національні інтереси країни.
5. Визначити національні цілі за існуючими класифікаційними ознаками.
6. Що розуміється під системою забезпечення національної безпеки?

Які її компоненти?

7. Які інститути формують державну систему забезпечення безпеки? Охарактеризувати їх.

8. Розкрити зовнішні та внутрішні суб'єкти забезпечення національної безпеки.

9. Навести основні закони у сфері забезпечення національної безпеки.

10. У чому полягає основний зміст та значення стратегії національної безпеки України?

Тестові завдання

1. Кому з політичних мислителів XVII століття належить теза: національна безпека – головний сенс існування держави:

- а) Джону Локку;
- б) Томасу Гобсу;
- в) Жан-Жаку Руссо;
- г) Франкліну Рузвельту?

2. Під національною безпекою розуміють:

- а) захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави;
- б) стан захищеності національних інтересів самостійних держав;
- в) частка держави в економіці і в інших сферах життя людини і суспільства;
- г) хибний шлях, що призводить до конфліктів.

3. Виділіть національні цінності на рівні держави:

- а) загальнолюдські цінності;
- б) право приватної власності;
- в) природні ресурси;
- г) державний суверенітет.

4. Діяльність політичного керівництва країни з визначення цілей і постановки принципових завдань щодо захисту національних інтересів країни та вироблення форм, методів і способів досягнення цих цілей – це:

- а) концепція національної безпеки;
- б) політика національної безпеки;
- в) система національної безпеки;
- г) недержавні структури національної безпеки.

5. Які принципи забезпечення національної безпеки окреслено у законі України "Про основи національної безпеки":

- а) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права;
- б) пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;

в) своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;

г) використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки?

6. До пріоритетів національних інтересів не відносяться:

а) гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;

б) розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

в) розвиток не взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України;

г) зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві.

7. Який захист забезпечує Служба безпеки України:

а) захист державного суверенітету, конституційного ладу;

б) захист прав споживачів;

в) захист прав інтелектуальної власності;

г) захист довкілля?

8. Яка з міжнародних організацій є найбільшою у світі регіональною організацією, що займається питаннями безпеки:

а) ЄС, Європейський Союз;

б) ОБСЄ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі;

в) ОДКБ, Організація Договору про колективну безпеку;

г) МВФ, Міжнародний валютний фонд?

9. Яка з міжнародних організацій є військово-політичним союзом і створена кількома державами Євразії (Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан і Білорусь):

а) ЄС, Європейський Союз;

б) ОБСЄ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі;

в) ОДКБ, Організація Договору про колективну безпеку;

г) МВФ, Міжнародний валютний фонд?

10. Визначте рік прийняття закону України "Про основи національної безпеки України":

а) 1997;

б) 1998;

в) 2003;

г) 2008.

Розділ 7

Недержавні структури забезпечення безпеки

План розділу

7.1. Сутність та завдання недержавних структур забезпечення безпеки.

7.2. Правове регулювання недержавної системи безпеки.

7.3. Світовий досвід державного регулювання діяльності приватних служб безпеки.

Ключові слова: недержавні структури безпеки, недержавна система забезпечення національної безпеки, органи самоуправління, адвокатура, прокуратура, громадські організації, приватні служби безпеки.

7.1. Сутність та завдання недержавних структур забезпечення безпеки

Недержавні структури безпеки є важливою та невід'ємною складовою системи забезпечення національної безпеки. З позиції безпекознавчої парадигми недержавна система безпеки може розглядатись у двоякому плані [69]: з одного боку, вона є об'єктом забезпечення безпеки з боку держави, а з іншого – суб'єктом забезпечення власної безпеки, який самостійно визначає мету, принципи та методи забезпечення безпеки відповідно до чинного законодавства.

Значущість недержавної системи забезпечення національної безпеки підтверджують концептуальні тези найвідоміших в історії філософів. Так, Г. Гегель висловився про те, що суспільство має вийти за свої межі й розв'язувати проблеми разом з іншими інституціями, які взаємодоповнювали б одна одну. У своїх працях він системно доводить принципову відмінність громадянського суспільства від держави, як сфери приватних інтересів окремих індивідів і недержавних суб'єктів, розуміючи під ним комплекс приватних осіб, класів, груп, корпорацій, інститутів, взаємодія яких регулюється громадянським правом, що безпосередньо не залежать від держави. При цьому він вказував на те, що елементи, які утво-

рюють громадянське суспільство, дуже часто бувають соціально вибухо-небезпечними, оскільки громадянське суспільство не може самотужки боротися з бідністю [32].

Ж.-Ж. Руссо вбачав безпеку соціуму основним пунктом "угоди", яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом. Обґрунтовуючи договірну теорію походження держави, Ж.-Ж. Руссо зазначав, що в інтересах створення правомірного державного устрою і відновлення справжньої рівності й свободи потрібно укласти вільний суспільний договір. Питання про те, чим є суспільний договір, яким повинен бути його зміст і призначення, як і багато аналогічних питань, отримали найбільш повне осмислення в низці трактатів Ж.-Ж. Руссо, і зокрема в його відомій праці "Про Суспільний договір". Головне завдання цього договору, на думку Ж.-Ж. Руссо, полягає у тому, щоб знайти таку форму асоціації, яка захищала і охороняла б загальною сукупною силою особистість і майно кожного учасника і в якій кожен разом з усіма підкорявся б тільки самому собі і залишався б вільним [27].

Згідно з поглядами давньогрецького філософа Епікура держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечити спільну користь – взаємну безпеку. Ці ідеї підтримував відомий український філософ і правознавець, прихильник просвітницьких ідей Лодій П. Д. Він вважав, що метою об'єднання людських спільнот у державу є досягнення безпеки. Державу вчений визначав як нерівне суспільство вільних людей, які об'єднались під однією верховною владою для досягнення спільної безпеки і добробуту.

Недержавна система забезпечення національної безпеки – це сукупність недержавних структур, що діють у різних сферах безпеки та мають свої специфічні завдання, функції регулювання й управління та відповідне забезпечення. Серед низки функцій, покладених на недержавну систему забезпечення національної безпеки, особливої актуальності в сучасних умовах набувають такі, як:

попередження виникнення джерел соціальної загрози та назрівання загроз, а також кризових ситуацій, конфліктів і протиріч на ранніх стадіях їхнього прояву;

захист прав і свобод громадян та інтересів суспільства;

формування громадської думки, громадський контроль за діяльністю органів влади та виконанням ними власних рішень;

залучення громадян до практичної діяльності з метою забезпечення суспільної безпеки;

збереження громадянського миру й злагоди в суспільстві;

боротьба з негативними явищами в суспільстві й державі, підвищення рівня громадянської свідомості та культури демократії.

Діяльність недержавних структур безпеки має базуватися на принципах сприяння забезпеченню національної безпеки та збереження своєї самостійності.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки на рівні недержавної системи в Україні виступають [96]: органи місцевого самоврядування; недержавний (приватний) нотаріат; адвокатура; недержавні охоронні служби й детективні агентства; громадські об'єднання та об'єднання окремих громадян. Також до суб'єктів недержавної системи безпеки підприємництва відносять [73] (рис. 7.1):

охоронні підприємства та громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону;

служби безпеки суб'єктів господарювання (підприємств, установ, організацій);

служби безпеки банків та фінансових установ;

підприємства з виробництва технічних засобів охорони та безпеки;

підприємства з надання послуг з криптографічного захисту та захисту інформації;

підприємства з надання інформаційно-аналітичних послуг у галузі безпеки та спеціалізовані підприємства з надання інформації з конкурентної розвідки;

наукові та навчальні заклади, навчальні центри, у яких готують фахівців із безпеки та охорони;

детективні агентства;

виробники та продавці товарів із забезпечення діяльності суб'єктів недержавної системи безпеки;

громадські організації, в яких у статуті визначені відповідні напрями діяльності.

Об'єкти недержавної системи безпеки – це життєво важливі інтереси особистості (громадян), суспільства, підприємництва та ін.

Основними функціями суб'єктів забезпечення національної безпеки є такі [24]:

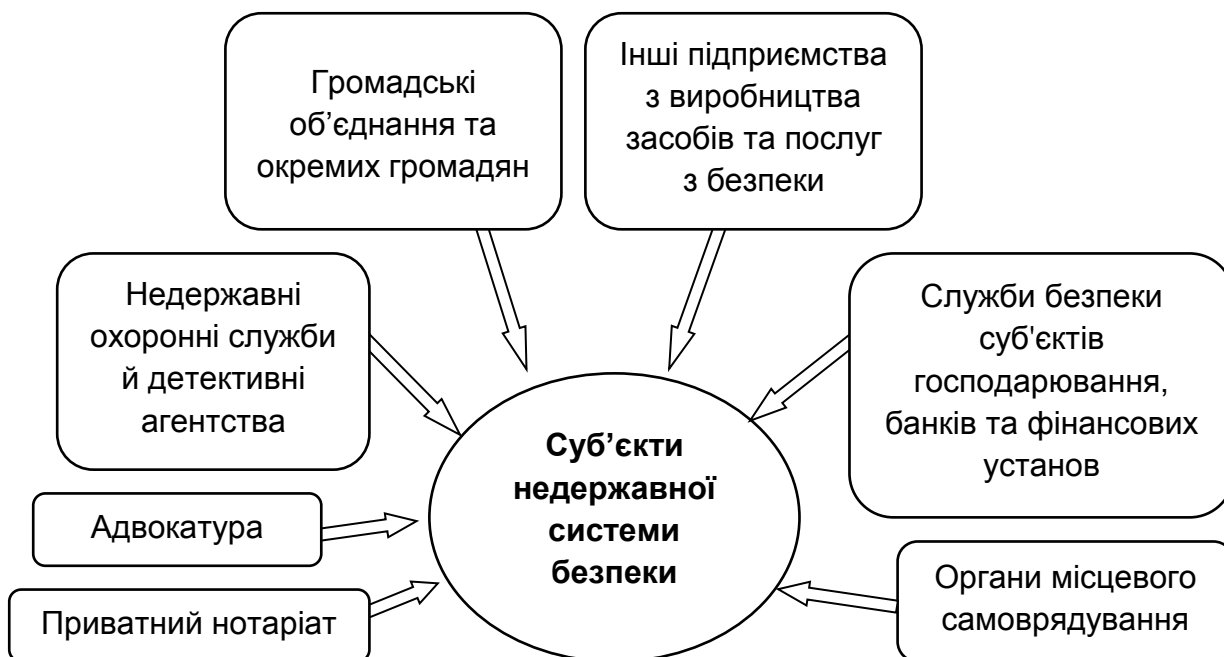

Рис. 7.1. Суб'єкти недержавної системи безпеки

Органи місцевого самоврядування. Правовий статус органів місцевого самоврядування загалом характеризується тим, що вони відокремлені від держави і не входять у систему органів державної влади, взаємодіють із ними на основі права, їх загальний статус, принципи організації, основні варіанти організаційних форм, а також найважливіші повноваження встановлені правом. Органам місцевого самоврядування надано право вирішувати самостійні питання місцевого значення, володіння, користування і розпорядження муніципальною власністю; загальні принципи та гарантії місцевого самоврядування, встановлені Конституцією України, не можуть бути вільно обмежені будь-яким органом державної влади.

Приватний нотаріат. При здійсненні нотаріальних дій приватні нотаріуси, з одного боку, керуються законом, а також правовими актами з питань нотаріальної діяльності, що видаються Мін'юстом України. З іншого боку, об'єднання нотаріусів, які займаються приватною нотаріальною практикою, здійснюючи нотаріальні дії, активно беруть участь в організації нотаріальної служби. Кваліфікована діяльність приватного нотаріату як структурного компонента системи забезпечення недержавної системи безпеки безпосередньо впливає на матеріальний і духовний добробут громадян, сприяє зміцненню безпеки як фізичних, так і юридичних осіб України.

Адвокатура покликана виконувати важливі функції, пов'язані з наданням юридичної допомоги громадянам, підприємствам, установам, громадським об'єднанням. Адвокати дають консультації, роз'яснення, довідки, поради з правових питань; складають документи юридичного характеру; є представниками у судах загальної юрисдикції та арбітражних судах у цивільних справах і справах про адміністративні порушення; здійснюють юридичне обслуговування установ, підприємств, організацій на договірній основі; захищають громадян у кримінальних справах тощо.

Приватні детективні й охоронні служби надають фізичним і юридичним особам на основі взаємної домовленості послуги із захисту інтересів громадян, охорони майна власників, пошуку безвісті зниклих осіб тощо. Їхня діяльність доповнює роботу правоохоронних органів держави щодо захисту законних прав та інтересів громадян, підприємств і організацій. Відмінність їхньої діяльності від діяльності органів МВС, СБУ та ін. полягає в тому, що приватна детективна й охоронна діяльність здійснюється не через встановлений законом обов'язок, а на комерційній основі та є платною. Послугами приватних підприємств можуть скористатися лише ті фізичні та юридичні особи, які здатні сплатити охоронні й детективні послуги.

На деяких приватних підприємствах створюються служби безпеки, що є структурними підрозділами підприємств і здійснюють як охорону працівників підприємства, його території, майна, так і пошукову діяльність із метою захисту від недобросовісної конкуренції, комерційного шантажу. Службам безпеки забороняється надавати послуги, що не пов'язані із забезпеченням безпеки свого підприємства.

Зараз в Україні склалася недержавна система забезпечення безпеки підприємництва, власності, особи та суспільства. Приватні охоронні підприємства досить різні за своїми цілями і завданнями, формами організації діяльності, якісним і кількісним складом, що є основною проблемою при вирішенні питання про розширення ступеня сприяння їм із боку держави.

Громадські об'єднання можуть брати участь у виробленні рішень органів державної влади й органів місцевого самоврядування; проводити збори, мітинги, демонстрації, ходу та пікетування; представляти й захищати свої права, своїх членів і учасників, а також інших громадян в органах державної влади, органах місцевого самоврядування; вносити пропозиції щодо поліпшення роботи органів державної влади тощо.

Найстарішою формою громадського об'єднання громадян є профспілки. У своїй діяльності вони незалежні від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, роботодавців, їхніх об'єднань, політичних партій та інших громадських об'єднань, їм не підзвітні й не підконтрольні. Вони захищають права своїх членів на працю, ведуть переговори та укладають з адміністрацією колективні договори, контролюють їх виконання, дотримання законодавства про працю та її охорону, мають право на організацію і проведення страйків відповідно до законодавства. Профспілки мають суттєві юридичні можливості активно впливати на правотворчість із питань захисту соціальних прав та інтересів працівників: можуть вносити пропозиції про прийняття державними органами законів й інших нормативних правових актів стосовно трудової сфери; можуть брати участь у формуванні державних програм із питань охорони праці тощо.

Окрему групу громадських об'єднань громадян представляють релігійні. Конституція України визначила право кожного громадянина на свободу совісті, свободу віросповідання. Громадяни можуть користуватися правом на свободу віросповідання індивідуально, а також спільно, у спосіб створення релігійних об'єднань. Принциповим у статусі релігійних об'єднань є те, що вони створюються і діють на підставі своїх статутів (положень); не можуть втручатися в діяльність політичних партій; можуть брати участь у соціальному й культурному житті суспільства відповідно до законодавства, що регулює діяльність громадських об'єднань.

Значний внесок у забезпечення екологічної безпеки роблять різні громадські організації "зелених", мобілізуючи спільноту на боротьбу з численними випадками забруднення навколишнього природного середовища та привертаючи увагу влади до цієї гострої проблеми.

В Україні з травня 1995 року діє Українська федерація працівників недержавних служб безпеки, мета діяльності якої – захист безпеки бізнесу та особистості в тісній співпраці з державними правоохоронними органами

З 2003 року в Україні реалізується "Громадянський проект формування недержавної системи безпеки підприємництва", його суспільне значення полягає в створенні прецеденту реального й продуктивного соціального партнерства між громадськістю та державою в процесі становлення в Україні громадянського суспільства, у блокуванні передумов

криміналізації економічних відносин, зміцненні продуктивного потенціалу суспільства.

Активну роль у розбудові недержавної системи безпеки підприємництва з лютого 1992 року виконує Український союз промисловців і підприємців. Одним із напрямів діяльності якого є опрацювання законопроектів та проектів інших нормативно-правових актів щодо формування недержавної системи безпеки як складової національної безпеки України, зокрема проектів законів: "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про основи національної безпеки", "Про основи недержавної системи безпеки України", "Про протиправне поглинання та захоплення підприємств", "Про детективну діяльність", "Про зброю", "Про комерційну таємницю", "Про служби безпеки суб'єктів господарювання та інших юридичних осіб" тощо, які мають врегулювати віднесення недержавних суб'єктів сектору безпеки до суб'єктів гарантування національної безпеки України, їх завдання, функції, організацію діяльності тощо.

Побудова недержавної системи безпеки має здійснюватися на основі дотримання таких принципів: законність, дотримання прав і свобод громадян, централізоване керування, координація та взаємодія з правоохоронними органами, самостійність, відповідальність за забезпечення безпеки, передова матеріально-технічна оснащеність, прогресуюче стимулювання суб'єктів системи, компетентність, конфіденційність, корпоративна етика, комплексне використання сил і засобів.

Завданнями недержавної системи безпеки є охорона й захист законних прав та інтересів підприємницької структури та її співробітників; збір, аналіз, оцінка та прогнозування даних, що характеризують стан обстановки; вивчення партнерів, клієнтів і конкурентів; своєчасне виявлення можливих планів щодо підприємницької структури та її співробітників з боку зовнішніх джерел загроз; недопущення проникнення до підприємницьких структур економічної розвідки, організованої злочинності й окремих осіб із протиправними намірами; протидія технічному проникненню в злочинних цілях; виявлення, попередження та припинення можливої протиправної й іншої негативної діяльності співробітників господарюючого суб'єкта на шкоду його безпеці; захист співробітників підприємницької структури від насильницьких зазіхань; збереження матеріальних цінностей і відомостей, що складають комерційну, банківську, іншу таємницю, що охороняється законом; добування необхідної інформації для найбільш оптимального вироблення управлінських рішень із питань

стратегії і тактики економічної діяльності; фізична й технічна охорона будинків, споруд, території і транспортних засобів; формування в засобах масової інформації, у партнерів і клієнтів сприятливої думки про підприємницьку структуру, що сприяє реалізації планів економічної діяльності; відшкодування матеріального та морального збитку, завданого в результаті неправомірних дій організацій і окремих осіб; контроль за ефективністю функціонування системи безпеки.

Отже, забезпечення безпеки недержавною системою спрямоване на захист законних прав та інтересів підприємців і сприяє загальному розвитку підприємництва в Україні. Недержавна система забезпечення безпеки підприємництва та особи є об'єктивним союзником державної системи й це визначає можливість і необхідність взаємодії державних служб і органів безпеки з представниками недержавної системи безпеки.

7.2. Правове регулювання недержавної системи безпеки

Правові основи забезпечення недержавної системи безпеки в будь-якій країні складають Конституція, законодавство і підзаконні нормативні акти країни та її суб'єктів, які прийняті в межах їх компетенцій та які регулюють відносини в галузі безпеки, міжнародні договори та згоди, які визнанні даною країною.

За Конституцією Україна є демократичною, соціальною, правовою державою; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Основний Закон України, закріплюючи права і свободи людини і громадянина, визначає невичерпність конституційних прав і свобод.

Згідно із законодавством діяльність недержавної системи забезпечення національної безпеки базується на таких принципах [38]:

дотримання Конституції України, законодавства України загально-визнаних принципів і норм міжнародного права при здійсненні діяльності із забезпечення національної безпеки України;

відкритість у реалізації функцій недержавних суб'єктів, яка передбачає інформування суспільства про свою діяльність з урахуванням обмежень, встановлених законодавством України;

правова рівність усіх учасників процесу забезпечення національної безпеки поза залежністю від їх політичного, соціального і економічного статусу;

пріоритетний розвиток вітчизняних сучасних технологій та систем безпеки.

Політика забезпечення національної безпеки України визначає основні напрями діяльності недержавних суб'єктів у цій області, порядок закріплення їх обов'язків із захисту національних інтересів України у рамках напрямів їх діяльності та базується на дотриманні балансу інтересів особи, суспільства і держави.

Україною за роки незалежності зроблені певні кроки до розвитку та зміцнення громадянського суспільства. Регулювання окремих складових політики сприяння розвитку громадянського суспільства забезпечено, зокрема, законами України "Про об'єднання громадян", "Про соціальний діалог в Україні", "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про інформацію", "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", "Про молодіжні та дитячі громадські організації", "Про організації роботодавців", "Про органи самоорганізації населення", "Про професійних творчих працівників та творчі спілки", "Про благодійництво та благодійні організації", "Про волонтерську діяльність", "Про свободу совісті та релігійні організації", "Про соціальні послуги", "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності".

Процес законодавчого забезпечення у цій сфері в останні роки також має позитивну тенденцію. Так, у 2010 – 2011 роках прийнято Закони України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", "Про доступ до публічної інформації", "Про безоплатну правову допомогу", "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року", внесено зміни до Закону України "Про інформацію". Цими актами визначено, зокрема, засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, формування інститутів громадянського суспільства, порядок забезпечення права кожного на доступ до інформації суб'єктів владних повноважень, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги.

У 2012 році – прийнято Закон України "Про охоронну діяльність", який визначає правові та організаційні засади здійснення охоронної діяльності, її суб'єктів, а також загальні засади взаємодії суб'єктів охоронної

діяльності з державними органами в галузі охорони правопорядку та боротьби із злочинністю.

У 2012 році Президентом України затверджено стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації. Відповідно до документа [90], стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (стратегія) спрямована на реалізацію принципів, пріоритетів, завдань державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства. Стратегія визначає концептуальні, взаємодоповнювальні напрями діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо створення належних умов для розвитку громадянського суспільства.

Метою державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні є створення більш сприятливих умов, спрямованих на задоволення інтересів, захист прав і свобод людини і громадянина, подальше становлення громадянського суспільства на засадах безпосередньої, представницької демократії, широкого впровадження форм демократії участі, самореалізації та самоорганізації громадян.

Короткостроковими очікуваними результатами виконання стратегії до 2015 року є: створення сприятливих законодавчих, фінансових, податкових та організаційних умов для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства; забезпечення інституційної спроможності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування до ефективної взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Довгостроковими очікуваними результатами виконання стратегії до 2020 року є: переважне забезпечення відкритості, прозорості та підзвітності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства; забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, створення умов для забезпечення широкого ефективного представництва інтересів громадян в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій (діалогу) із громадськістю з найважливіших питань життя суспільства і держави; запровадження громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, посилення впливу інститутів громадянського суспільства на прийняття управлінських рішень та їх реалізацію; забезпе-

чення сприятливих правових, фінансових, податкових та організаційних умов для здійснення благодійної, волонтерської діяльності, інших форм громадської активності, підвищення рівня громадянської культури; підвищення якості та адресності соціальних послуг шляхом залучення до їх надання інститутів громадянського суспільства.

Стратегія також передбачає запровадження систематичних консультацій органів влади з громадськістю у процесі прийняття рішень, завчасного оприлюднення проектів відповідних актів на офіційних веб-сайтах цих органів.

У документі, крім того, йдеться про запровадження єдиного порядку розподілу коштів для державної фінансової підтримки програм та проектів інститутів громадянського суспільства на конкурсній основі.

У 2013 році Президентом затверджено План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [107] з метою реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина, приведення у відповідність з європейськими стандартами національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства, запровадження європейських механізмів контролю та сприяння діяльності інститутів громадянського суспільства, забезпечення їх сталого функціонування, а також сприяння розвитку форм місцевої демократії.

З метою забезпечення повного циклу організації безпеки суб'єктів господарювання, за ініціативи Українського союзу промисловців і підприємців в Україні у 2007 році у галузі знань 1801 "Специфічні категорії" була відкрита спеціальність 8.18010014 "Управління фінансово-економічною безпекою", освітньо-кваліфікаційний рівень "магістр". Дана спеціальність має певні особливості [75], серед яких:

спеціальність 8.18010014 "Управління фінансово-економічною безпекою" є виключно національною, яка не має міжнародних аналогів, її відкриття було обумовлено необхідністю забезпечення кваліфікованими кадрами – безпекознавцями вітчизняних організацій;

ця спеціальність відноситься до галузі знань 1801 "Специфічні категорії", що обумовлює її цінність та дає змогу готувати українських безпекознавців на суміжжі різних наук;

зміст підготовки фахівців за цією спеціальністю ширше ніж діяльність із забезпечення фінансово-економічної безпеки, що дає змогу стверджувати, що за цією спеціальністю готуються універсальні фахівці з безпеки (окрім інформаційної та технічної).

Відкриті наукова спеціальність і спеціалізовані вчені ради із захисту наукового ступеня кандидата та доктора економічних наук за спеціальністю "Економічна безпека суб'єктів господарювання". У 2011 р. затверджено Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників (випуск № 99) "Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації", до якого увійшли кваліфікаційні характеристики професій посад керівників, професіоналів, фахівців, технічних службовців та працівників, які є специфічними для сфери захисту господарської діяльності підприємств, установ та організацій, та які враховані Національним класифікатором України ДК003:2010 "Класифікатор професій".

7.3. Світовий досвід державного регулювання діяльності приватних служб безпеки

Світовий досвід діяльності приватних служб безпеки має свою історію та особливості розвитку. Для розвинутих країн характерними є такі особливості розвитку безпеки підприємництва:

- розширення та активізація діяльності служб безпеки на промислових та фінансових фірмах;

- поступовий перехід від орієнтації на силову охорону до спеціальних засобів захисту, які нейтралізують загрозу, сповіщають поліцію та службу безпеки, що обумовлено високою вартістю силової охорони.

В основі діяльності служб безпеки організацій у будь-якій розвинутій країні – захист від економічних ризиків. Основні напрями діяльності схожі між собою.

Широко використовуються приватні охоронні служби безпеки для охорони воєнних та режимних об'єктів. Зростання чисельності підрозділів внутрішньої охорони може конкурувати з поліцією. Приватні та державні спецслужби активно взаємодіють між собою. Приватні служби виконують функції:

- пошукової діяльності;

- організації особистої охорони керівників та членів їх сімей;

- обмінюються інформацією із держслужбами та проводять спільні заходи.

У світовій практиці одна із актуальніших проблем безпеки підприємництва пов'язана із правовим регулюванням взаємодії приватних та відомчих підрозділів безпеки із державними правоохоронними органами, їх інформаційна та аналітична взаємодія. Вважається, що якщо недержавні структури безпеки не можуть легально здобути інформацію із органів

внутрішніх справ та контррозвідки, це створює умови для корупції в цих державних структурах та безконтрольного витоку інформації.

Законодавство більшості країн створює умови для достатньо чіткого контролю та регламентації діяльності приватних служб. Так, у Німеччині приватні служби активно використовуються для вирішення специфічних проблем власних служб але під пильним спостереженням уряду та законодавчим контролем. Країни із жорстким контррозвідувальним режимом – це Франція та Японія, широко включають приватні служби безпеки в структури державної безпеки. При цьому законодавство обмежує умови для відкриття приватних служб та набору співробітників, що дозволяє не допустити проникнення кримінальних структур та слабо підготовлених у професійному сенсі співробітників.

Порівняно із світовим, вітчизняний досвід знаходиться на початковому рівні формування правового поля приватного сектору забезпечення безпеки. Так, у США, наприклад, тільки питанням захисту інформації присвячено більше ніж 500 законів. У російській практиці нараховується близько 35 законодавчих актів. В Україні – близько 22 законів. Загалом в Україні діють близько 5 тис. різноманітних охоронних структур, обсяг ринку – щонайменше 0,5 млрд дол.

Місце фінансово-економічної безпеки підприємницьких структур в системі національної безпеки в зарубіжних країнах наведено на рис. 7.2 – 7.4.

Рис. 7.2. Структура системи приватних правоохоронних організацій США

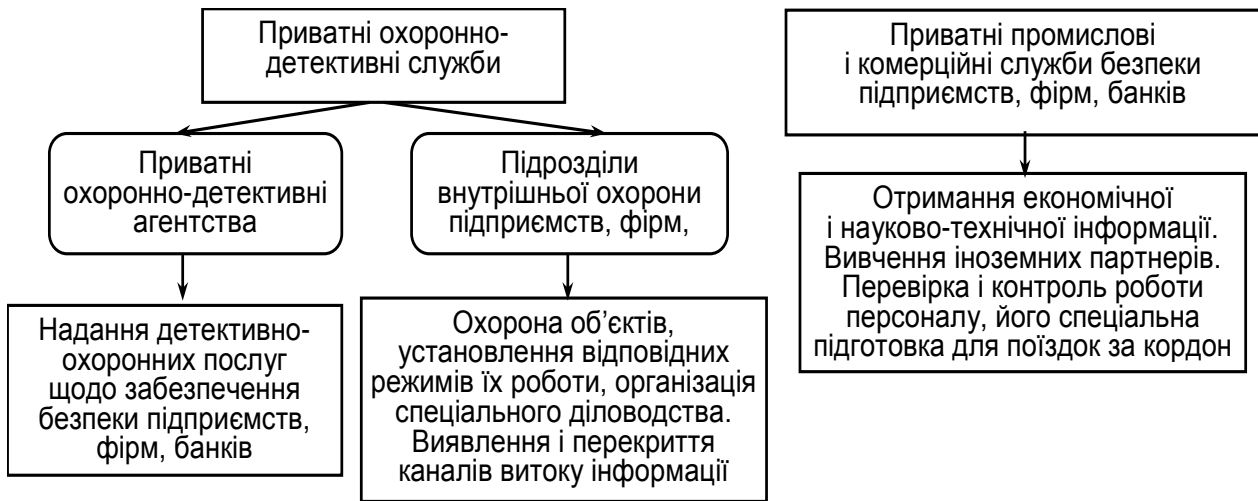

Рис. 7.3. Структура системи приватних правоохоронних організацій Німеччини

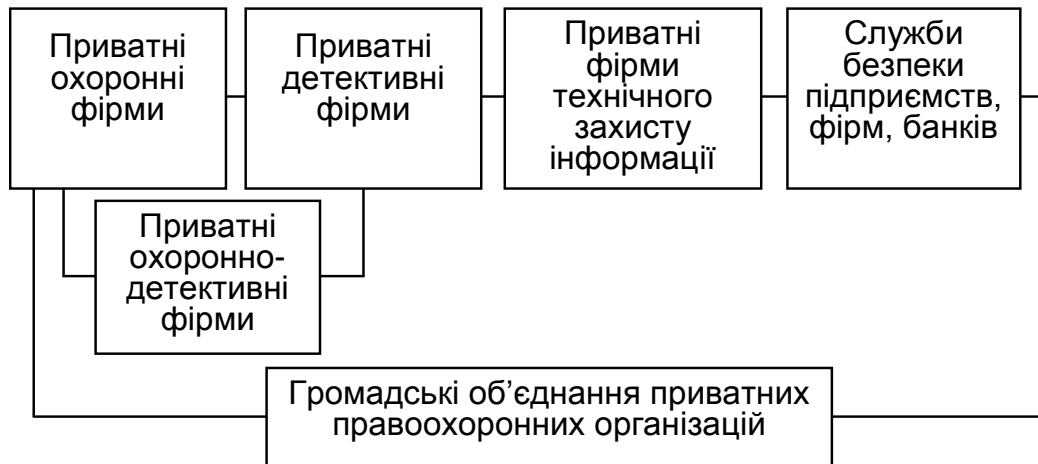

Рис. 7.4. Структура системи приватних правоохоронних організацій Росії

Розглянемо детальніше основні принципи та державне регламентування діяльності приватних охоронних підприємств у розвинених країнах.

У США приватні охоронно-розшукові бюро вперше почали широко використовуватися на початку 30-х років (XX ст.), коли розгул злочинності, особливо в Нью-Йорку і Чикаго, набув загрозливих масштабів. Після Другої світової війни приклад США перейняли багато інших країн, і сьогодні в усьому світі функціонують десятки тисяч різних приватних розшукових бюро і служб безпеки, в яких працює понад 1 млн співробітників.

Питання діяльності недержавних служб безпеки належить до юрисдикції штатів. У 10 штатах взагалі немає правових норм, що регламентують діяльність таких організацій. У 35 штатах діють закони, що безпосередньо стосуються приватних розшукових бюро і ставлять головною умовою їхньої діяльності реєстрацію й одержання ліцензій, які видають відповідні органи виконавчої влади штату або її офіційних представників, причому громадянство США всіх співробітників приватного охоронного підприємства – обов'язкова вимога в 16 штатах. У 22 штатах для реєстрації приватного охоронця або детектива необхідна характеристика чи рекомендаційний лист. Перешкодою для видачі ліцензії може бути колишнє психічне захворювання, зловживання алкоголем або звільнення зі збройних сил за провини, що компрометують звання військовослужбовця.

У штаті Нью-Йорк за Законом Манкіні приватним розшуком можуть займатись як певні особи, так і групи осіб, об'єднані в бюро і фірми. Попередньо ці люди повинні одержати дозвіл на проведення слідчої, охоронної, патрульної і розшукової діяльності в апараті губернатора штату. Причому необхідно, щоб хоча б один співробітник із новостворюваного розшукового бюро мав принаймні трирічний стаж роботи в поліцейських, слідчих або аналогічних службах. Характерно, що до анкети, яку здають в апарат губернатора штату, кожен потенційний співробітник зобов'язаний додавати власну дактилокарту.

Приватні служби безпеки охоче беруть на роботу колишніх поліцейських, співробітників ФБР і ЦРУ, звільнених без стягнень, а також відставних військовослужбовців, особливо тих, які працювали в розвідці або служили в спеціальних і парашутно-десантних військах, морській піхоті.

Зростаючі потреби приватних охоронних підприємств у кадрах, які мають спеціальну підготовку, зумовили введення до програми навчання студентів багатьох американських коледжів і університетів різних курсів забезпечення безпеки. У деяких навчальних закладах упроваджено заочне навчання осіб, які вже працюють у вищевказаних організаціях.

Відповідно до закону, приватні охоронці, детективи й слідчі в США не мають права застосовувати такі процесуальні заходи: обшук помешкання, особистий обшук або арешт, проте їм можна затримувати осіб, підозрюваних у здійсненні злочину або в підготовці до здійснення злочину, з метою передачі їх в руки поліції.

Свою діяльність співробітники приватних охоронних організацій у США зобов'язані здійснювати лише відповідно до Конституції США та

законодавчих актів штатів. У випадку порушення законів такі особи позбавляються дозволу на проведення розшукової діяльності, а в разі серйозних порушень можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Згідно з законом, приватні розшукові бюро самостійно або разом із правоохоронними органами можуть:

- збирати інформацію про злочини або погрози щодо уряду США й окремих штатів;

- встановлювати й одержувати біографічні й інші дані про певних громадян, організації, підприємства;

- займатися розшуком зниклих осіб;

- займатися розшуком загубленого або вкраденого майна;

- вести пошук свідків і збирати докази для правоохоронних і судових органів;

- здійснювати фізичну охорону фірм і приватних осіб тощо.

У *Канаді* діяльність приватних охоронних організацій регулюється спеціальними актами, які є складовими частинами законодавства провінцій. Кожна провінція, виходячи з місцевої специфіки, розробляє і приймає свої акти, в яких обумовлено умови створення й функціонування недержавних охоронних підприємств.

Загальним обов'язковим моментом для всіх актів є порядок організації, реєстрації й одержання дозволу на приватну розшукову діяльність на території провінції.

Під час реєстрації від особи, яка бажає організувати недержавне охоронне підприємство, можуть вимагати інформацію про її фінансове становище, освіту, компетенцію або будь-яку іншу інформацію, необхідну для видачі дозволу. У разі позитивного рішення керівник приватного охоронного підприємства зобов'язаний здати в орган, що реєструє, зразок посвідчення особи співробітника з новоутвореної організації.

Серед основних напрямів діяльності приватних охоронних агентств у провінції *Онтаріо* (Канада):

- охорона певних громадян за допомогою охоронців;

- охорона посольств та іноземних представництв;

- дорожнє патрулювання;

- боротьба з дрібними крадіжками в магазинах;

- проведення розслідувань;

- зовнішнє спостереження.

У Великій Британії відсутні будь-які законоположення або урядові розпорядження про обов'язкову реєстрацію приватних детективів. Із 2 тис. детективів лише 300 зареєстровані як члени Інституту професійних слідчих, розташованого в м. Блекберн. Зараз уряд країни вважає за необхідне ввести таку реєстрацію з обов'язковою спеціальною перевіркою детективів, оскільки попит на послуги приватних розшукових агентств постійно зростає.

Агентства виконують деякі "специфічні" завдання, які для правоохоронних органів заборонені і вважаються незаконними:

розробка заходів безпеки за контрактами з урядовими органами;

ведення переговорів із терористами, що захопили заручників;

виконання завдань клієнтів із спостереження за їхніми близькими родичами;

виявлення фактів подружньої зради;

установлення фінансового становища і кредитоспроможності майбутніх партнерів по бізнесу.

У Франції діяльність приватних розшукових бюро регулюється Законом № 891 від 28 вересня 1942 року. Критерії, яким має відповідати кандидат на роботу, в багатьох аспектах ідентичні тим, що існують в інших країнах: кандидат повинен не мати судимості у зв'язку з порушенням кримінального законодавства, серйозних адміністративних і дисциплінарних стягнень, не перебувати під наглядом. Цікаво, що колишні поліцейські, які служили у Франції, можуть стати власниками приватних детективних бюро лише з письмового дозволу Міністра внутрішніх справ.

Відповідно до Закону № 80-1058 від 23 грудня 1980 року будь-яке порушення згаданих положень закону № 891 "тягне за собою покарання у вигляді тюремного ув'язнення терміном від 1 до 3 років і штраф від 6 до 40 тис. франків". Такі санкції можуть бути застосовані і до керівника бюро, який користується послугами приватних агентів, що не відповідають вимогам зазначеного Закону.

У разі порушення керівником законодавства приватного охоронного підприємства суд має право прийняти рішення про Закриття бюро на термін від 3 місяців до 5 років. Крім того, на підставі Закону № 80-1058 від 1980 р. "компетентні адміністративні органи можуть винести рішення про тимчасове закриття бюро, якщо один із приватних агентів стане об'єктом кримінального переслідування".

У Німеччині приватне розшукове бюро має бути зареєстроване як "установа, що займається ремеслом (промислом)", оскільки "ставиться мета заробити гроші", і виконувати всі законоположення й постанови, що стосуються установ такого типу. Для засновника не потрібна фахова освіта або відповідний досвід роботи. Необхідною умовою для утворення бюро є наявність мінімального капіталу, що становить 50 тис. євро.

Приватні служби безпеки у Німеччині поділяються на дві групи:

агентства, що надають фірмам і державним установам послуги із забезпечення безпеки об'єктів і осіб, які підлягають фізичній охороні;

підрозділи охорони виробництва, створені самими фірмами й установами.

Для відкриття приватної служби безпеки (сюди також належать підрозділи охорони виробництва і спеціальні підрозділи із забезпечення фізичної безпеки клієнтів) і для укладення приватним охоронним підприємством контракту з будь-яким замовником (відомством, підприємством, фірмою), відповідно до федерального Закону про приватні підприємства, необхідно мати спеціальний дозвіл влади.

У дозволі може бути відмовлено, якщо приватна служба не забезпечує належного рівня охорони або не має для цього достатніх професійних, фінансових, технічних та інших можливостей. Конкретні критерії "надійності безпеки" викладено у відповідних постановах і директивах федеральних земель.

Питання контролю за діяльністю приватних охоронних структур, їхнім оснащенням зброєю і спецтехнікою, збереженням ними службової таємниці й секретів фірм-клієнтів регулюються нормативними документами федерального міністерства господарства.

Широке залучення приватних служб безпеки для охорони режимних об'єктів, збільшення кількості підрозділів охорони на підприємствах і фірмах, здатних конкурувати з поліцією, змушують міністерство внутрішніх справ ФРН визначати й уточнювати завдання недержавних охоронних служб, аби не допустити їхнього перетворення в безконтрольну приватну поліцію.

У Бельгії нині налічується близько 400 приватних розшукових бюро й охоронних підприємств, у яких працює понад 3 тис. співробітників. Дозвіл на право займатися приватним охоронним бізнесом видає МВС країни. Його необхідно продовжувати кожні п'ять років в аналогічному порядку за визначену плату.

Міністерство внутрішніх справ Бельгії може відмовити у видачі дозволу, якщо претендент на утворення приватного охоронного підприємства має судимість (був засуджений на термін більший, ніж на півроку). Колишні співробітники поліції, жандармерії і спецслужб можуть працювати як приватні детективи не раніше, ніж через 5 років після звільнення зі служби. Звіти про виконану роботу, що надаються клієнтам, мають відповідати визначеним критеріям і можуть бути перевірені відповідним органом. У разі порушення встановлених норм приватний детектив позбавляється ліцензії, а також притягається до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі терміном до 6 місяців. Заборонено будь-яку діяльність детектива, що загрожує громадському порядку або державній безпеці країни.

Для контролю за діяльністю приватних охоронних підприємств і вживання адекватних заходів у разі потреби в Бельгії створено спеціальний орган.

У *Фінляндії* визначені чіткі правові межі існування й функціонування приватних охоронних організацій (Закон про приватний розшук і Закон про приватних охоронців). Для відкриття приватних розшукових бюро потрібен дозвіл відповідної влади. Якщо діяльність приватного охоронного підприємства здійснюється на території однієї губернії (області), то такий дозвіл видається губернатором, якщо одночасно в декількох губерніях, то урядом країни.

Чинним законодавством *Фінляндії* визначено також загальні й обов'язкові вимоги до співробітників приватних охоронних організацій: наявність поліцейської або юридичної освіти, досвід роботи в місцевих правоохоронних структурах, високі моральні якості та благонадійність.

Особливо цікавий досвід функціонування приватних служб безпеки в *Китайській Народній Республіці*. Зараз (від середини 80-х років минулого століття) кількість приватних охоронних підприємств у Китаї досягла майже тисячі.

Перші приватні охоронні підприємства в КНР виникли в містах, де найактивніше розвивалися нові форми господарювання, а також у спеціальних економічних зонах. Упродовж трьох років відпрацьовувалися методи діяльності цих служб, порядок їхньої взаємодії з правоохоронними органами.

У липні 1988 року Держрада КНР затвердила Положення про приватні служби безпеки, розроблене міністерством громадської безпеки. Цей нормативний акт регламентує правовий статус приватних охоронних підприємств як госпрозрахункових і економічно самостійних організацій, що діють за контрактами, які укладаються з підприємствами й організаціями різних форм власності, так і тих, які співпрацюють із державними правоохоронними структурами.

Досвід минулого свідчить про ефективність роботи приватних охоронних підприємств у сфері охорони об'єктів і певних громадян, консалтингових послуг, а також забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів. Характерно, що співробітникам приватних служб безпеки в Китаї заборонено мати при собі вогнепальну зброю або спеціальні засоби поліції, застосування яких може призвести до загибелі людей. В окремих випадках їм видають поліцейські кийки.

Загалом керівництво органів громадської безпеки КНР високо оцінює діяльність приватних охоронних підприємств із забезпечення правопорядку в країні.

Приватні детективні бюро й служби безпеки в розвинутих країнах надають істотну допомогу місцевим правоохоронним органам у боротьбі з організованою злочинністю, порушеннями громадського порядку, промисловим шпигунством, шахрайством у бізнесі тощо. Крім суто поліцейських функцій (захист життя і власності громадян, запобігання і розкриття злочинів, контроль за технічним станом транспортних засобів), вони забезпечують перепускний режим, пожежну безпеку на підприємствах і в офісах, ведуть боротьбу з промисловим шпигунством і витоком інформації (контррозвідка), збирають відомості про конкуруючі фірми й осіб, що претендують на звільнені посади (розвідка), проводять розслідування причин виробничих аварій і травм. Приватні охоронно-розшукові фірми в США щорічно приносять державі понад 9 млрд доларів прибутку.

Майже в усіх інших країнах світу функціонування охоронних організацій регулюється законодавством. Існує добре налагоджена взаємодія між поліцією і приватними охоронними фірмами. В Австрії, наприклад, існує практика інформування приватних детективів про нові тенденції і методи боротьби зі злочинністю. У Великій Британії недержавні охоронні агентства беруть участь у роботі Постійної Наради МВС із запобігання

злочинності і мають при ній свої представництва. У Німеччині, Швеції, Греції, Туреччині поліція надає допомогу в навчанні представників приватних розшукових бюро. Все ж не завжди поліція цілком довіряє приватним детективам. Їхня діяльність вважається допоміжною, тобто доповнює роботу державної поліції.

У промислово розвинутих країнах на утримання служб безпеки виділяється до 20 % місцевих прибутків за рік. Ось як охоронна фірма витрачає ці кошти:

на утримання фізичної охорони до 50 %;

на утримання технічної охорони до 30 %;

на інші способи забезпечення охорони та безпеки підприємства до 20 %.

Своєрідною є діяльність приватних охоронних підприємств у *Російській Федерації*. Нині в Росії зареєстровано близько 10 тис. приватних охоронних агентств, у яких працює майже 400 тис. співробітників. Більшість російських приватних охоронних підприємств працює за досить поширеними напрямками, здійснюючи охорону (зокрема технічну й пожежну) закладів середнього і малого бізнесу, надаючи їх власникам особисту охорону, юридичну підтримку у разі повернення боргу тощо. Зазначені підприємства, як правило, підтримують дружні стосунки (зокрема скріплені договорами про співробітництво) з місцевими підрозділами органів внутрішніх справ, беруть участь у спільних заходах.

Сформована практика діяльності приватних охоронно-детективних підприємств, тенденції її розвитку в умовах формування ринкових відносин дають змогу визначити такий перелік основних охоронних послуг і дій, спрямованих на зміцнення економічної безпеки в РФ:

фізична охорона об'єктів і приватних осіб із використанням сучасних технічних засобів, вогнепальної зброї і спецзасобів;

забезпечення безпеки об'єктів і приватних осіб із використанням програмно-технічних комплексів захисту інформаційних систем;

забезпечення інформаційної безпеки недержавних суб'єктів економічних відносин;

інформаційно-аналітичне забезпечення підприємницького ризику і захист комерційної таємниці;

надання консультацій керівниками попередньо створюваних підприємств і комерційних організацій із питань комплексної безпеки у формі розробки практичних рекомендацій;

забезпечення безпеки комерційних об'єктів міської інфраструктури;
участь у забезпеченні безпеки держпідприємств, міжнародних ко-
мерційних виставок, конгресів, симпозіумів, творчих фестивалів тощо;
спільне з патрульно-постовою службою органів внутрішніх справ
патрулювання в районах міста (за місцем реєстрації охоронного підпри-
ємства);
забезпечення порядку в місцях проведення масових культурно-
спортивних і видовищних заходів.

Контрольні запитання

1. Надати визначення недержавної системи забезпечення національної безпеки.
2. Розкрити суб'єкти забезпечення національної безпеки
3. Які функції забезпечення національної безпеки виконують органи місцевого самоврядування?
4. Які функції забезпечення національної безпеки виконує приватний нотаріат?
5. Які функції забезпечення національної безпеки виконує адвокатура?
6. Які функції забезпечення національної безпеки виконують приватні детективні й охоронні служби?
7. Які функції забезпечення національної безпеки виконують громадські об'єднання?
8. Які принципи недержавної системи забезпечення національної безпеки?
9. Що розуміється під політикою забезпечення національної безпеки?
10. Які особливості світового досвіду державного регулювання діяльності приватних служб безпеки?

Тестові завдання

1. Хто з відомих філософів та політичних діячів вбачав безпеку соціуму основним пунктом "угоди", яка укладається між суспільством і найманім ним державним апаратом:
 - а) Ж.-Ж. Руссо;
 - б) Г. Гегель;

- в) П. Д. Лодій;
- г) Ш. Л. Монтеск'є?

2. Які з наведених функції покладено на недержавну систему забезпечення національної безпеки:

- а) попередження виникнення джерел соціальної загрози та назрівання загроз;
- б) захист прав і свобод громадян та інтересів суспільства;
- в) збереження громадянського миру й злагоди в суспільстві;
- г) всі відповіді правильні?

3. Виділіть суб'єкта, який не відноситься до суб'єктів недержавної системи забезпечення національної безпеки:

- а) служба безпеки суб'єкта господарювання;
- б) служба безпеки фінансової установи;
- в) детективне агентство;
- г) Служба безпеки України.

4. Які функції виконують приватні детективні й охоронні служби:

- а) формування громадської думки, громадський контроль за діяльністю органів влади та виконанням ними власних рішень;
- б) надання фізичним і юридичним особам на основі взаємної домовленості послуги із захисту інтересів громадян, охорони майна власників, пошуку безвісті зниклих осіб тощо;
- в) проводять збори, мітинги, демонстрації, ходу та пікетування;
- г) усі відповіді правильні?

5. Які функції виконують адвокати:

- а) надання юридичних консультацій, роз'яснень, довідок, порад із правових питань; захист громадян у кримінальних справах;
- б) формування громадської думки, громадський контроль за діяльністю органів влади та виконанням ними власних рішень;
- в) надання фізичним і юридичним особам на основі взаємної домовленості послуги із захисту інтересів громадян, охорони майна власників, пошуку безвісті зниклих осіб тощо;
- г) немає правильної відповіді?

6. Які функції виконують громадські об'єднання:

- а) беруть участь у виробленні рішень органів державної влади й органів місцевого самоврядування;
- б) проводять збори, мітинги, демонстрації, ходу та пікетування;
- в) здійснюють громадський контроль за діяльністю органів влади та виконанням ними власних рішень;
- г) усі відповіді правильні?

7. Які з наведених організацій відносяться до громадських:

- а) профспілки;
- б) релігійні;
- в) організації "зелених";
- г) усі відповіді правильні?

8. З якого року в Україні діє федерація працівників недержавних служб безпеки:

- а) з 1992 р.;
- б) з 1995 р.;
- в) з 1998 р.;
- г) з 2003 р.?

9. З якого року в Україні реалізується "Громадянський проект формування недержавної системи безпеки підприємництва":

- а) з 1992 р.;
- б) з 1995 р.;
- в) з 1998 р.;
- г) з 2003 р.?

10. В якому році прийнято Закон України "Про охоронну діяльність":

- а) у 2002 р.;
- б) у 2003 р.;
- в) у 2010 р.;
- г) у 2012 р.?

Розділ 8

Методичний інструментарій оцінювання рівня безпеки соціальних систем

План розділу

- 8.1. Методика розрахунку рівня безпеки.
- 8.2. Види загроз безпеки та їх класифікація.
- 8.3. Поняття фактору та умов безпеки. Методи моделювання та оцінювання факторів загроз.
- 8.4. Поняття ризику. Методи оцінювання ризику.

Ключові слова: безпека, загроза, фактор, умова безпеки, ризик, оцінка, метод.

8.1. Методика розрахунку рівня безпеки

Економічна безпека держави є інтегральною характеристикою безпеки суспільства, яка включає характеристики стану низки підсистем – взаємопов'язаних структурних складових: макроекономічну, інвестиційну, інноваційну, фінансову, соціальну, зовнішньоторговельну, енергетичну, продовольчу, демографічну безпеку. У свою чергу економічна безпека є складовою системи більш високого рівня – національної безпеки.

На національному рівні економічна безпека визначається як сукупність умов та факторів, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення, протистояння зовнішнім загрозам та самовдосконалення. Відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [89], *економічна безпека* – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [89] розроблені Міністерством спільно з Науково-дослідним економічним інститутом Мінекономрозвитку з метою визначення рівня економічної безпеки України як однієї з основних складових національної

безпеки держави і визначають перелік основних індикаторів стану економічної безпеки країни, їхні порогові значення. Складовими економічної безпеки є: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

Виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективно використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки;

Демографічна безпека – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Енергетична безпека – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів.

Зовнішньоекономічна безпека – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційно-інноваційна безпека – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості.

Макроекономічна безпека – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Продовольча безпека – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства.

Соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Фінансова безпека, у свою чергу, має такі складові:

Банківська безпека – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;

безпека небанківського фінансового сектору – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах;

боргова безпека – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;

бюджетна безпека – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;

валютна безпека – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;

грошово-кредитна безпека – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Методичні рекомендації базуються на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз і застосовуються Мінекономрозвитку для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки по економіці в цілому та за окремими сферами діяльності [89].

Формування множини (переліку) індикаторів здійснюється за принципами репрезентативності (включені найбільш суттєві показники, що впливають на рівень економічної безпеки держави), достовірності (адекватно відображають стан складової безпеки) та інформаційної доступності (під час розрахунку використовуються офіційні статистичні дані та публічні експертні оцінки).

Перелік індикаторів сформовано на основі відбору показників, які найбільш повно характеризують кожен із субіндексів, з урахуванням попередньо накопиченого досвіду оцінювання, напрацювань українських та міжнародних вчених у сфері економічної безпеки, показників економічної безпеки, визначених профільними міжнародними організаціями, як Міжнародним валютним фондом, ООН, Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН, нормативними документами ЄС тощо, цільових орієнтирів, установлених у національних програмах розвитку. Найважливішими з них є: структура ВВП, обсяг і темпи розвитку промисловості, обсяг і динаміка інвестицій; природно-ресурсний виробничий і науково-технічний потенціали країни; ефективність використання ресурсів; конкурентоспроможність економіки на внутрішньому та зовнішньому ринках; темпи інфляції; рівень безробіття; якість життя, тобто ВВП на душу населення, ступінь диференціації доходів, забезпеченість населення матеріальними благами й послугами; дефіцит бюджету та державного боргу; енергетична залежність; інтегрованість у світову економіку.

Важливе значення для економічної безпеки мають не самі критеріальні показники, а їх порогові значення, тобто граничні величини, перевищення яких загрожує економічній безпеці. Слід зазначити, що не за всіма переліченими показниками визначені такі граничні припустимі значення. Наведемо відомі:

1. Нормальний циклічний спад ВВП становить 5 – 15 % від його потенціального значення. Пороговим спадом ВВП вважають 30 %, за умов вищого спаду втрати можуть бути незворотними.

2. Нормальним рівнем інфляції вважається середньорічний темп зростання цін на 5 – 6 %. У разі інфляції в 6 – 10 % необхідно вживати спеціальні обмежувальні заходи.

3. Зі світового досвіду відомо, що в період радикальних перетворень рівень безробіття може досягати 15 – 20 %. Однак такий рівень не повинен триматися більше 3 – 5 років. Пороговим рівнем безробіття вважається 10 %.

4. Розрив у доходах 10 % найбагатших та 10 % найбідніших верств населення не повинен перевищувати 6 – 8 разів. А індикатор концентрації доходів (коефіцієнт Джині) у розвинутих країнах становить 0,15 – 0,17. Якщо ж співвідношення у доходах 10 % найбільш забезпечених і 10 % найменш забезпечених груп населення перевищує 1 : 10 (тобто досягає двозначних цифр), то суспільству загрожує соціальна нестабільність. Коли частка населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, досягає 8 – 10 %, це призводить до виникнення тривалої кризи та стагнації.

5. Частка заробітної плати в особистих доходах становить 60 – 65 % у розвинутих країнах, а доходи від підприємницької діяльності (за винятком оплати праці), операцій із нерухомістю, дивідендів від внесків та акцій не перевищують 20 %.

Сформована множина індикаторів за допомогою коефіцієнтів кореляції повинна бути перевірена на ступінь щільності статистичних зв'язків між їх числовими рядами з метою уникнення посиленого ефекту під час розрахунку інтегрального показника. Разом із тим найбільш важливим індикаторам (без яких оцінювання рівня безпеки було б неповним) у разі виявлення значної парної кореляції числових рядів надається менша вага.

Під час розрахунку інтегрального показника за певний період у разі застосування індикаторів, які мають періодичність оприлюднення лише один раз на рік або публікуються із значною часовою затримкою, використовуються останні наявні значення цих індикаторів.

Методичні рекомендації можуть використовуватись державними органами виконавчої влади, науковими установами і громадянами як для здійснення кількісної оцінки рівня економічної безпеки України, так і для визначення потенційних загроз у розвитку національної економіки.

8.2. Види загроз безпеки та їх класифікація

Загрози безпеці – це потенційні або реальні дії фізичних суб'єктів, котрі порушують стан захищеності соціальної системи, здатні призвести до припинення її діяльності або до економічних та інших втрат.

Групою експертів Організації Об'єднаних Націй (ООН) головні ризики та загрози безпеки були згруповані за характером та об'єктом їх впли-

ву і вивчені у рамках окремих досліджень протягом 2004 – 2006 рр., зокрема "Більш безпечний світ: наш спільний обов'язок", "Глобальні ризики 2006" тощо (табл. 8.1). Усі ці дослідження проводилися з метою виробити колективний підхід щодо запобігання загрозам глобальній, національній, регіональній безпеці та безпеці людини; для визначення перспективи розвитку подій у майбутньому; з метою аналізу головних тенденцій глобального політичного насильства та їх наслідків; для оцінки системних ризиків для бізнесу; визначення напрямів майбутньої політики безпеки Європейського Союзу [80].

Таблиця 8.1

Об'єкти безпеки, провідні ризики та загрози

Об'єкт безпеки	Провідні ризики та загрози
1	2
Колективна безпека (дослідження групи експертів ООН "Більш безпечний світ: наш спільний обов'язок", 2004)	Економічні й соціальні: бідність; інфекційні хвороби; деградація довкілля. Міждержавний конфлікт. Внутрішній конфлікт: громадянська війна; геноцид та ін. Ядерна, радіологічна, хімічна та біологічна зброя. Тероризм. Транснаціональна організована злочинність
Корпоративна безпека (дослідження Всесвітнього економічного форуму "Глобальні ризики 2006", 2006)	Економічні: проблеми енергозабезпечення, заборгованість, падіння курсу долара США, зростання впливу Китаю, уразливість життєво важливої інфраструктури. Суспільні: недоліки регуляторної політики, корпоративного управління, дотримання прав на інтелектуальну власність; організована злочинність; глобальні пандемії; хронічні захворювання у промислово розвинутих країнах; епідемічні захворювання у країнах, що розвиваються. Зміни в довкіллі: тропічні циклони, землетруси, зміни клімату. Технологічні: технологічна конвергенція, впровадження нанотехнологій, вплив електромагнітних полів, поширення комп'ютеризації. Геополітичні: тероризм, міграційні процеси в Європі, гарячі точки

1	2
Державна безпека та безпека людини (дослідження Європейського інституту досліджень проблем безпеки "Нова глобальна головоломка", 2006)	Демографічні тенденції. Економічні тенденції. Енергетичні тенденції. Тенденції змін довкілля. Тенденції розвитку науки та технологій
Безпека людини (дослідження Центру безпеки людини "Доповідь з безпеки людини 2005", 2005)	Збройні конфлікти. Геноцид і "політицид". Потоки біженців. Військові перевороти. Порушення прав людини. Міжнародний тероризм

Діапазон об'єктів захисту (об'єктів впливу загроз, що потребують захисту) простягається від колективної безпеки на глобальному, національному чи регіональному рівнях до захисту окремої людини, причому в останні роки наголос робиться саме на захисті індивіда. Коли превалюють заходи, направлені на зменшення однієї із загроз, може зменшитися захищеність на іншому рівні – наприклад, захист на рівні держави не завжди забезпечує захист на рівні релігійних, етнічних меншин та індивідуальний захист.

Переосмислення безпеки шляхом розширення поняття державної безпеки, віднесення до нього нових ризиків і загроз на додаток до загрози нападу із застосуванням військової сили сприяло появі таких концепцій, як внутрішня, функціональна та екологічна безпека. Поглиблена концепція безпеки, що ґрунтується на захисті індивіда від загроз, зумовлює необхідність створення соціальної системи, в якій люди жили б вільними від страху та нестатку.

Ширша концепція безпеки вимагає всеохоплюючого підходу до боротьби з різноманітними загрозами, що передбачає виявлення взаємозв'язків між загрозами та гуманітарними аспектами.

Усебічний аналіз ризиків і загроз дозволить виробити компромісний варіант підходу до гарантування безпеки на різних рівнях. Таким чином, якщо кінцевою метою безпеки людини (як одного з пріоритетів сучасного суспільства) є запобігання передчасній смерті та недієздатності людини, то стратегія будь-якої держави має бути спрямована на зниження ризиків, які їх спричиняють.

Одним із важливих підходів до аналізу загроз є їх класифікація і ранжування за характером та ступенем небезпеки, яку вони становлять.

Виходячи із цього, доцільно використовувати класифікацію загроз безпеці, в основу яких поставлені різні ознаки:

За джерелом виникнення усі загрози можна розділити на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх відносяться такі, як розкрадання матеріальних засобів і цінностей особами, котрі не працюють на цьому підприємстві, промислове шпигунство, незаконні дії конкурентів, рейдерство тощо. Найбільшу небезпеку складають зовнішні загрози, оскільки внутрішні загрози – це реалізація зовнішніх "замовлень".

За ступенем тяжкості наслідків: загрози з високою, значною, середньою і низькою тяжкістю наслідків.

За ступенем вірогідності виникнення, загрози можуть бути мало-ймовірними і реальними. До реальних загроз відносяться, наприклад, ті, які: супроводжуються фізичним насильством, ушкодженням майна фірми, викраденням працівників; здійснюються організованою групою, що висуває конкретні вимоги.

Загрози також можуть класифікуватися *за стадіями їх створення і за стадіями їх функціонування.* У першому випадку це можуть бути незаконні дії з боку посадовців, які перешкоджають організації підприємства, або, наприклад, рейдерське захоплення. На стадії функціонування загрози можуть виникати на підготовчому етапі (перешкоджання нормальному постачанню сировиною, матеріалами, устаткуванням), власне виробничому етапі (знищення або ушкодження майна, устаткування, промислове шпигунство), на завершальному етапі (перешкоджання збуту, обмеження конкуренції, незаконне обмеження реклами).

Загрози безпеці суб'єкта господарювання слід також класифікувати *за об'єктом посягань.* Об'єктом посягань виступають передусім ресурси: трудові (персонал), матеріальні, фінансові, інформаційні. Загрози персоналу – шантаж із метою отримання конфіденційної чи таємної інформації тощо. Загрози матеріальним ресурсам – ушкодження будівель, помешкань, систем зв'язку, викрадення устаткування. Загрози фінансовим ресурсам – шахрайство, фальсифікація фінансових документів, валюти, крадіжка грошових коштів. Загрози інформаційних ресурсів – несанкціоноване підключення до інформаційної мережі фірми, вилучення конфіденційних чи таємних документів, негативні інформаційні впливи, дезінформація тощо.

За суб'єктами загроз: загрози з боку кримінальних структур; загрози зі сторони недобросовісних конкурентів; загрози з боку контрагентів; загрози з боку власних співробітників.

За видами збитків – загрози, реалізація яких несе прямий збиток і небезпеку, реалізація яких призведе до упущеної вигоди.

Дуже своєрідна класифікація загроз може бути запропонована за *характером відповідальності суб'єктів*. У цьому випадку відповідальність настає в результаті наслідків діяльності, яка визначається як посягання на безпеку суб'єкта господарювання і може мати цивільний, кримінальний чи адміністративно-правовий характер.

За характером відповідальності особи, що несе (чи реалізовує) загрозу безпеці суб'єкта господарювання можна виділити:

загрози, в результаті реалізації яких до осіб, котрі здійснюють їх можуть бути застосовані норми цивільно-правової відповідальності;

загрози, в результаті спроби або реалізації яких до осіб їх, що здійснює можуть бути застосовані заходи кримінально-правової відповідальності;

загрози, в результаті спроби або реалізації яких до осіб, котрі їх здійснюють можуть бути застосовані заходи адміністративно-правової відповідальності.

Загрози, як правило, припускають порушення законодавчих норм (тій чи іншій галузі права – цивільного, адміністративного, кримінального) і певну відповідальність осіб, які їх вчиняють. Таким чином, можна відмітити три ознаки, які є характерними для загроз безпеці суб'єкта господарювання: свідомий і корисливий характер; спрямованість дій на нанесення збитку суб'єктові господарювання; протиправний характер.

Таким чином, спектр загроз досить значний. Загрозою вважається найбільш конкретна, безпосередня та адресна форму небезпеки. Загроза приймає конкретний вид у кожній зі сфер життя суспільства. Однак всі види загроз мають і загальні характеристики:

по-перше, джерелом будь-якої загрози є протиріччя як зовнішнього, так і внутрішнього характеру;

по-друге, самі протиріччя не є чимось раз і назавжди даним, а поступово змінюють свій зміст;

по-третє, джерела суперечностей, як правило, приховані за ланцюгом причинно-наслідкових зв'язків;

по-четверте, зовнішній вигляд загрози завжди носить предметний характер.

Загрози, яким доводиться протистояти, дуже різноманітні і можуть бути класифіковані за ознаками:

1. За навмисністю дій: правомірна (що впливає з реалізації правових норм); протиправна.

2. За формою: пряма; непряма; завуальована; латентна; несформована.
3. За часом: миттєва; перманентна; дискретна.
4. За наслідками: незворотна; оборотна.
5. За відношенням до об'єкта: зовнішня; внутрішня; автозагроза.
6. За джерелами виникнення: природна; техногенна (технічна).
7. За актуалізацією: ймовірна; потенційна; реальна; здійснена.
8. За характером виникнення: закономірна; випадкова.
9. Великою нанесеного збитку: гранична; значна; незначна.
10. Причинності: стихійна; навмисна.
11. За рівнем (розмахом і масштабами можливих негативних наслідків): міжнародна (глобальна і регіональна в змісті регіонів світу); національна, локальна (регіональна в змісті регіонів країни, в масштабі району, міста); приватна (організацій і особистості).
12. За сферами суспільного життя і видами людської діяльності.

8.3. Поняття фактору та умов безпеки. Методи моделювання та оцінювання факторів загроз

Фактор розглядається як "причина, рушійна сила якого-небудь процесу, явище, що визначає його характер або окремі його риси" [12, с. 1208]. Однак з погляду керівника або дослідника, фактор – це не тільки причини – це інструмент впливу на поточний процес і, використовуючи його, можна визначати необхідні параметри даного процесу, а потім, маючи його кількісні характеристики, оцінювати й вносити корективи. Тому фактор, виявлений і оцінений, є ефективним інструментом у системі безпеки організації будь-якого рівня.

Залежно від можливості запобігання виділяють фактори форс-мажорні і не форс-мажорні. Перші відрізняються непереборністю впливу (війни, катастрофи, надзвичайні лиха, які змушують вирішувати і діяти всупереч наміру). Другі можуть бути відвернені своєчасними та правильними діями.

За ймовірністю настання всі деструктивні фактори (поява зони ризику, виклик, небезпека, загроза) можна розділити на явні, тобто реально існуючі, видимі, і латентні, тобто приховані, ретельно замасковані, їх складно виявити. Вони можуть проявитися раптово. Тому їх відображення потребує прийняття термінових заходів, додаткових зусиль і коштів.

Від належності до середовища, як внутрішніх, так і зовнішніх факторів безпеки величезна кількість. Це зумовлено, насамперед, тією різноманітністю зв'язків і відносин, в які вступає організація. У ході матеріаль-

них, фінансових, інформаційних, кадрових та інших зв'язків відбувається обмін, споживання і переміщення сировини, матеріалів, комплектуючих виробів, машин, устаткування, інвестицій, технологій, грошових коштів і т. д. Усі ці зв'язки і відносини виникають у конкретних політичних, соціально-економічних, природно-кліматичних та інших умовах, які склалися як у масштабах всієї країни, так і на рівні певного конкретного регіону. Саме конкретна ситуація в тому чи іншому населеному пункті, регіоні, де діє підприємство, може зробити істотний вплив на результати господарської діяльності.

На рис. 8.1 подана класифікація всієї сукупності внутрішніх й зовнішніх факторів економічної безпеки підприємства. До факторів макроекономічного оточення (національного та регіонального рівня) відносять економічні, політичні, правові, соціальні, науково-технічні, екологічні, культурні й міжнародні. Кількість факторів, що враховуються, визначається особою, яка проводить аналіз, і залежить від його кваліфікації й конкретної ситуації. Із цією метою відбираються найбільш важливі фактори, що впливають як позитивно (можливості), так і негативно (погрози).

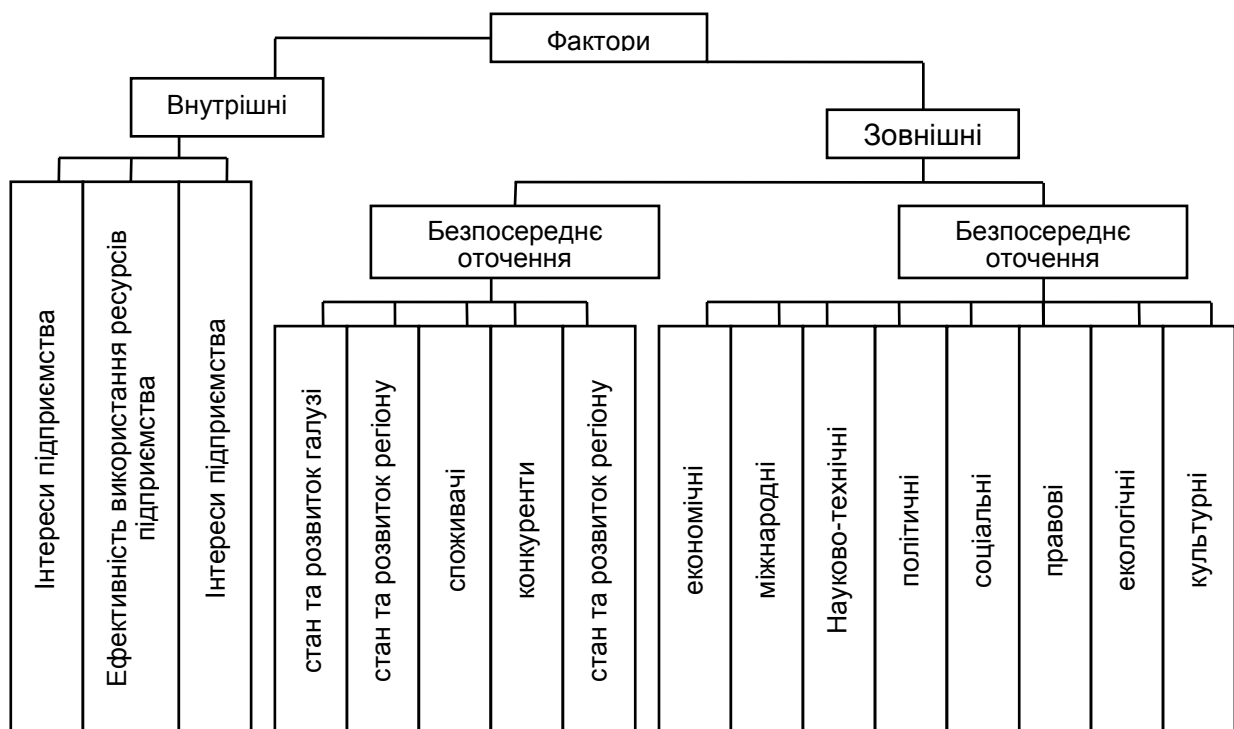

Рис. 8.1. Класифікація факторів для комплексного аналізу стану економічної безпеки підприємства

До факторів середовища безпосереднього оточення відносять ту частину факторів зовнішнього середовища, з якою організація має безпосередню взаємодію. У центрі уваги при аналізі факторів ринку перебувають споживачі, конкуренти, постачальники, стан і розвиток галузі й регіону. Якщо буде потреба вивчають також організацію торгівлі, діяльність посередників. Крім цього, важливим фактором є географічне розташування й положення організації на ринку серед конкурентів (фактори конкурентного середовища).

Загально визнаним є факт впливу на економічну безпеку підприємства фактору територіального простору як одного з важливіших структуруючих факторів регіону. Його атрибутами є стала цілісність, відносна господарська самостійність, структурна збалансованість із чітко виразною соціальною орієнтацією та направленістю на реалізацію соціальних пріоритетів. Такий підхід до визначення "регіону" зводить до мінімуму або виключає уяву про механічне зростання або диспропорціях у розвитку території незалежно від того, носять вони екзогенний або ендегенний характер. Визначення регіонального розвитку означає таке функціонування регіону, коли він має чітку соціальну орієнтацію, що направлена на підвищення якості життя населення, здійснює стале, економічно безпечне, екологічно захищене, збалансоване відтворення природного, ресорного та інтелектуального потенціалу.

Тому розвиток регіону створює відповідні умови для безпечного економічного розвитку підприємств. Тому за необхідне при аналізі факторів економічної безпеки, розвитку підприємств є облік та оцінка впливу факторів розвитку регіону. Для досягнення сталого розвитку регіону необхідно:

- реальна оцінка потенціалу на довгострокову перспективу та облік можливостей його реалізації;

- визначення пріоритетних напрямів розвитку економіки регіону;

- досягнення оптимальних темпів та пропорцій зростання, що забезпечують стале сполучення розвитку виробничої та невиробничої сфер;

- наявність внутрішніх резервів та їх ефективне використання в якості інвестиційних активів;

- залучення іноземного капіталу для здійснення активної інвестиційної політики;

- використання міжрегіональних зв'язків із метою розширення меж функціонування ринкових відносин.

Для регіональної економіки, що адаптується до умов ринкових відносин, визначають такі найбільш значимі фактори:

технологічні – перехід від традиційних технологій до високих та надвисоких технологій, вихід на світовий ринок з конкурентоспроможною продукцією; заміщення не відтворювальних природних ресурсів на відтворювальні; відмовлення від застосування небезпечних для населення технологій, що загрожують здоров'ю людей; повторне використання природних ресурсів та утилізація екологічно небезпечних відходів;

у структурі потреб – досягнення зниження матеріало- та енергомісткості виробленої продукції при збереженні (підвищені) споживчих властивостей товарів; розвиток сфери послуг; значне підвищення якості та надійності споживчих властивостей товарів; підвищення культури споживання;

виробничі – створення великих компаній з високим рівнем диверсифікації виробництва, навколо яких формується сіть середніх підприємств та підприємств малого бізнесу; орієнтація на розвиток виробничої кооперації в межах регіону та за його межами; створення умов для виконання робіт повного циклу "розробка – впровадження" з метою реалізації продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках; формування інтелектуально-творчих зон, що забезпечують розвиток найбільш ефективних напрямків виробничої діяльності та виключають процеси застою в прикладних науках, техніці та виробництві; забезпечення мобільності трудових ресурсів, реміграційного та міграційного процесів.

Фактори безпеки пов'язують із рівнем невизначеності галузевого ринку та його впливом на прийняття стратегічних рішень. При цьому виділяють чотири рівні невизначеності зовнішнього середовища, які визначають напрямок аналізу безпеки та аналітичний інструментарій, що застосовується:

для першого рівня, коли ступінь невизначеності досить низька, керівник можуть давати досить точні прогнози з економічної безпеки необхідні для розробки та реалізації стратегії;

на другому – для визначення стану економічної безпеки для реалізації стратегії буде необхідне пророблення сценаріїв, застосування теорії кількісних ігор і опціонного ціноутворення;

на третьому й четвертому рівнях невизначеності буде потрібно використання теорії якісних ігор, аналіз схованого попиту й застосування еволюційних моделей.

Методика аналізу й оцінки нестабільності зовнішнього середовища представлена в роботі [41], включає п'ять параметрів рівнів, передбачуваності майбутнього (стану безпеки):

стабільність, коли зміни зовнішнього середовища будуть відбуватися за відомою тенденцією й ніяких нових "сюрпризів" підприємству не піднесуть;

реакція на проблеми – визначення перспектив діяльності відбувається за результатами, що перебуває в межах відомості;

передбачення, "що піддається екстраполяції", коли темпи зміни зовнішнього середовища прискорюються, але ще можна пророкувати зміни факторів погроз шляхом екстраполяції минулого;

"зненацька, але пізнавано", коли в діяльності підприємства почали виникати несподівані явища, і темп їхньої зміни прискорився, однак, не настільки, щоб не можна було вчасно передбачити майбутні тенденції й визначити реакцію на них;

"зненацька й невпізнанно", коли багато важливих завдань виникають настільки стрімко, що їх неможливо вчасно передбачити. Для вироблення реакції необхідні гнучкі негайні рішення.

Умови нестабільності зовнішнього середовища підприємства визначаються з погляду трьох характеристик: ступеня звичності; темпів змін; передбачуваності майбутнього. Оцінка нестабільності за зазначеними характеристиками виробляється за спеціальною шкалою. Характер змін зовнішнього середовища визначає характер дій особи, що приймають рішення: стабільність; реакція на проблеми; передбачення; дослідження; творчість. Рівень нестабільності зовнішнього середовища розраховується як середня арифметична від суми показників: звичність подій, темпів змін, передбачуваність майбутнього за певним фактором. Кожен показник нестабільності зовнішнього середовища оцінюється окремо – шляхом оцінки за шкалою відповідного значення обраної дослідником умови. Аналіз зовнішнього середовища дозволяє виявити критичні фактори й установити погрози й можливості. Відносно підприємства чинники зовнішнього середовища можуть бути:

пасивними – суттєво не впливати на діяльність підприємств;

активними – позитивними, тобто сприяти досягненню цілей, протидіючими реалізації досягненню цілей.

Пасивне середовище не потребує додаткових зусиль, активну позитивну обстановку потрібно вміло застосовувати, а при протидіючих

факторах потрібно приймати заходи з їх компенсації. До числа зовнішніх факторів, що чинять найбільший вплив на економічну безпеку підприємства, відносяться економічні, соціальні й політичні, науково-технічні. Аналізуючи їх як погрози й можливості для підприємства, визначаються можливі відповідні міри (табл. 8.2).

Таблиця 8.2

Фактори загроз макрооточення підприємства

Група факторів	Фактор	Прояв	Можливі відповідні міри підприємства
1	2	3	4
1. Економічні	1.1. Погроза високих темпів інфляції	Знецінювання накопичень підприємства	Введення фінансових операцій, що зберігають купівельну спроможність засобів
		Труднощі з одержанням довгострокових кредитів	Скорочення капітального будівництва й згортання НДДКР із віддаленими в часі результатами
	1.2. Дефіцит державного бюджету	Скорочення або припинення дотацій	Лобіювання в органах державного управління. Поліпшення якості техніко-економічних обґрунтувань проектів за новітніми методиками
	1.3. Зміна структури державних витрат	Скасування державного замовлення на продукцію	Зняття з виробництва продукції, що раніше йшла на державне замовлення
	1.4. Спад виробництва	Дефіцит і подорожчання ресурсів	Стимулювання надання послуг з кооперації й поставок за допомогою кредитів постачальниками суміжникам
	1.5. Зростання безробіття (у тому числі через конверсію)	Здешевлення робочої сили. Звільнення працівників	Формування раціональної кадрової структури
	1.6. Установлення високих податкових ставок	Відтік засобів зі сфери виробництва в бюджет. Скорочення платоспроможного попиту	Завищення собівартості продукції. Вишукування шляхів мінімізації податків

Продовження табл. 8.2

1	2	3	4
2. Правові	2.1. Прийняття нормативних актів, що мають зворотну силу	Необхідність вишукування фінансових ресурсів для покриття знову встановлених відрахувань	Домогтися пільг з вирахування оподатковуваних сум і за податковими ставками
	2.2. Реєстр монополістів	Різке збільшення відрахувань засобів підприємств-монополістів у бюджет	Лобіювання, обережна асортиментна політика (перевага не-монопольним товарам)
3. Політичні	3.1. Орієнтація на ринкове регулювання економіки	Можливість вибору сфери господарської діяльності	Вишукування нових напрямів діяльності
		Ослаблення дисципліни платежів і поставок	Страхування від політичних ризиків
	3.2. Зниження стабільності в суспільстві	Збільшення ймовірності соціальних потрясінь	Страхування від політичних ризиків
	3.3. Прояв у органах державної влади лобі від різних політичних груп	Вплив лобі на вироблення політичного курсу й законотворчість	Непряме стимулювання участі в політиці осіб, що представляють інтереси підприємства. Активна політична позиція керівництва підприємства
4. Міжнародні	4.1. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків	Можливість виходу на зовнішній ринок	Одержання міжнародного сертифіката на продукцію
		Приплив закордонних товарів-конкурентів	Використання цінової переваги, зниження витрат
5. Соціальні	5.1. Зростання мобільності населення	Відтік працівників у тому числі зі шкідливих і важких виробництв	Удосконалювання системи стимулювання. Автоматизація й механізація праці

1	2	3	4
	5.2. Зниження рівня освіти	Зниження трудової дисципліни. Виникнення конфліктів. Проблеми освоєння нових технологій	Створення служби соціально-психологічної підтримки. Підтримка рівня вкладень на професійну підготовку кадрів
6. НТП	6.1. НТП у сфері виробництва	Поява нових матеріалів, устаткування, технології	Додаткові вкладення в ноу-хау й відновлення потужностей
		Скорочення строків амортизації	Збільшення обсягу амортизаційних відрахувань
	6.2. НТП у соціальній сфері	Зростання рівня потреб населення	Маркетинг. Поліпшення умов праці й побуту працівників підприємства

До погроз варто віднести фактори, що чинять негативний вплив на економічну безпеку підприємства, сприяють виснаженню потенціалу й скороченню: очікування високих темпів інфляції, спад виробництва, складності в залученні фінансових ресурсів, зменшення інвестицій, високі податкові ставки, неплатежі й відсутність стабільності в суспільстві. До можливостей варто віднести фактори, що формують умови для покращення економічного стану та нарощування потенціалу: допустимість вільного вибору сфери й напрямів господарської діяльності підприємства, наявність можливостей виходу на зовнішній ринок, нових інвесторів і прояв їхньої зацікавленості в діяльності підприємства.

Економічна безпека на національному рівні, на макrorівні, характеризується таким станом національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх погроз, здатність до розширеного відтворення й здатність задовольняти потреби особистості, родини, суспільства, держави. Важливими складовими економічної безпеки України є сировинна ресурсна безпека, енергетична безпека, фінансова безпека, зовнішньоекономічна безпека, технологічна безпека та продовольча безпека.

8.4. Поняття ризику. Методи оцінювання ризику

Категорія "ризик" займає суттєве місце в теорії безпеки і підприємницькій практиці. Етимологія терміна "ризик" свідчить, що у різних мовах воно означає близькі поняття (грецькі слова *ridsikon*, *ridza* – скеля; в італійській мові *risiko* – небезпека, загроза і *risicare* – лавірувати між скелями; аналогічно у французькій *risqué* – обминати скелю), пов'язані непередбачуваною, несприятливою подією.

Ризик – це складне явище, що має багатоаспектні, а інколи протилежні реальні основи. Це пояснює існування декількох визначень поняття ризику з різних точок зору. Найбільш ґрунтовною першою працею з проблем ризику в Україні у 90-х роках ХХ ст. вважають книгу Вітлінського В. В. і Наконечного С. І. "Ризик у менеджменті" [14], в якій ризик – це об'єктно-суб'єктивна категорія, що пов'язана з подоланням невизначеності та конфліктності у ситуації неминучого вибору і відображає міру (ступінь) досягнення сподіваного результату, невдачі та відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих та неконтрольованих чинників за наявності прямих та зворотних зв'язків.

У теорії та практиці особливу увагу приділяють поняттю "ситуація ризику", яка визначається як "... поєднання, сукупність різних обставин і умов, що створюють певну обстановку" [29, с. 9]. Ситуація ризику виникає за умов, коли наявна можливість кількісно і якісно визначити імовірність появи того чи іншого варіанта. Ризикована ситуація пов'язана з статистичними процесами та їй відповідають три одночасні умови:

наявність невизначеності;

необхідність вибору альтернативи (при цьому необхідно враховувати, що відмова від вибору також є різновидом вибору);

можливість оцінити імовірність здійснення вибраних альтернатив.

Ситуація ризику якісно відрізняється від ситуації невизначеності. Ситуація невизначеності характеризується тим, що імовірність настання результатів рішень або подій у принципі не встановлюється.

Виділяється декілька модифікацій ризику:

суб'єкт здійснює вибір із декількох альтернатив, має в наявності об'єктивні імовірності передбаченого результату, який базується, наприклад, на проведених статистичних дослідженнях;

ймовірності настання очікуваного результату можуть бути одержані тільки на основі суб'єктивних оцінок, тобто суб'єкт орієнтується лише на суб'єктивні ймовірності;

суб'єкт у процесі вибору і реалізації альтернативи розраховує як на об'єктивні, так і суб'єктивні ймовірності.

Прагнучи виключити ризиковану ситуацію, суб'єкт здійснює вибір і намагається реалізувати його. Цей процес знаходить своє відображення в понятті "ризик", який існує як на стадії вибору рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації. В обох випадках ризик є моделлю зняття суб'єктом невизначеності, способом практичного вирішення протиріччя при неясному (альтернативному) розвитку протилежних тенденцій у конкретних обставинах.

Розглядають якісні і кількісні підходи до визначення ризику. Кількісні підходи акцентують увагу на втратах, імовірності невдачі, загрозах тощо (ризик як можлива небезпека втрат або можливість настання несприятливої події, зв'язаної з різними видами втрат). Якісний підхід розглядає з позицій прийняття рішення і можливого відхилення від мети (ризик як дія (діяння, вчинок), що виконується в умовах вибору, або діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації невідкладного вибору).

Ризик – це ситуативна характеристика розвитку системи у просторі і часі, яка носить об'єктивний характер і призводить до зміни рівноважної стійкості системи (або її складових), відображає невизначеність реалізації цільових задач внаслідок впливу ендогенних і/або екзогенних факторів та різних варіантів дій (у тому числі бездіяльності) суб'єктів ризику.

Основні характеристики ризику як економічної категорії [25; 39]:

об'єкт ризику – система, ефективність та умови функціонування якої наперед точно не визначені;

суб'єкт ризику – особа (індивід або колектив), яка зацікавлена в результатах управління об'єктом ризику і має компетенцію приймати рішення щодо об'єкта ризику;

джерело ризику – фактори (явища, процеси), які спричиняють невизначеність результатів, зумовлених певними змінами ендогенного чи екзогенного характеру або діями суб'єктів ризику;

функції ризику – регулятивна (інноваційна, діагностична, контрольна, компенсаційна, попереджувальна, репресивна) та захисна (стабілізуюча, зберігаюча, соціально-економічна, правова).

Ризики виникають внаслідок різноманітніших причин, що зумовлює їх велику диференціацію. Найбільш повну класифікацію ризиків надано в роботах [25; 39]. Запропоновані ознаки класифікації згруповано у два класи. Перший клас дозволяє здійснити класифікацію ризиків за основними виділеними ознаками на усіх рівнях об'єктів і суб'єктів ризику, які згруповано у 13 підкласів.

1. За *основними факторами виникнення* розмежовують економічні і політичні ризики. Економічні ризики зумовлюються несприятливими змінами в економічній діяльності підприємства, країни, кон'юнктурі ринку, рівнях управління тощо. Політичні ризики пов'язані з нестабільністю державного устрою, діяльністю органів влади, етнічними, регіональними проблемами, поляризацією інтересів соціальних груп тощо. Далі основна увага буде приділятися економічним ризикам.

2. За *терміном дії* – ретроспективні ризики (пов'язані із рішеннями, що були прийняті у минулому, але реалізуються натепер внаслідок зміни певних факторів впливу), поточні (співвідносяться із поточною діяльністю, змінюється під впливом постійно діючих факторів ризику) і перспективні (пов'язані з можливими змінами умов функціонування суб'єкта ризику сьогодні, що в майбутньому може створити або змінити ризиковану управлінську ситуацію, подію, операцію тощо). Аналіз ретроспективних ризиків, характеру і способів їх зниження дає можливість більш точно прогнозувати поточні і перспективні ризики.

3. За *характером дії* (можливими наслідками) ризик поділяють на динамічні (спекулятивні) і статичні (чисті). Динамічний ризик – це ризик непередбачених змін вартості основного капіталу внаслідок прийняття управлінських рішень чи непередбачених змін ринкових або політичних обставин. Такі зміни можуть призвести як до втрат, так і додаткових прибутків. Статичним ризиком є ризик втрат реальних активів внаслідок нанесення збитків власності, а також втрат доходу через недієздатність підприємства. Він призводить тільки до втрат. До статичних ризиків відносять природні явища, ризики, які пов'язані з відповідальністю товаровиробника, з персоналом підприємства критичні ситуації на виробництві тощо.

4. За *об'єктами, на які спрямовані ризик* можна виділити майнові. Об'єктом ризику є майно, наслідки – втрати ресурсів чи їх пошкодження) і спричинення збитків життю і здоров'ю громадян (об'єктом ризику виступають люди – працівники підприємства, жителі певної території, громадяни країни тощо). Так, екологічний ризик (так як і ризик форс-мажорних обставин) спрямований за дією як на матеріальні об'єкти (майно підприємств, будівлі, споруди тощо) так і на окремих громадян (підвищення захворюваності, смерть).

5. За *терміном оцінки і врахування ризику* можна виокремити випереджаючий (наявна можливість попередньої оцінки і розробки заходів по управлінню ризику), своєчасний (пов'язаний з динамічністю факторів ризику, вимагає постійної оцінки і управління) і запізнілий (виникає за відсутності попередньої інформації, наприклад, про сприйняття ринком нових видів продукції, оцінюється лише після реалізації ризику).

6. За *рівнем (ступенем) ризику* можна поділити на низькі, помірні, повні (мінімальні, оптимальні, допустимі, середні, максимальні, критичні, катастрофічні). Віднесення ризику до будь-якої з названих категорій залежить від імовірності настання і величини втрат, які можуть виникнути в кожному конкретному випадку. Втрати за катастрофічних ризиків є найбільшими, а за мінімальних – найменшими. Проте частота виникнення катастрофічних ризиків є набагато меншою, ніж середніх чи мінімальних. Тому сукупність ризиків можна подати у вигляді піраміди, основу якої становлять мінімальні ризики, а вершину катастрофічні.

7. За *масштабами (направленістю) впливу ризику* можна поділити на одноосібні (здійснюють вплив лише на даний суб'єкт ризику (підприємство, особу) або його найближче оточення) і групові (наслідки від реалізації ризикованої ситуації можуть впливати на групу підприємств).

8. За *сукупністю використання інструментів оцінки та управління*, розглядають: портфельні (ймовірності втрат за декількома видами ділових операцій одного напряму діяльності, управлінські дії направлені на корегування сукупного ризику даного напряму – фінансові, ризики ліквідності, загально, ринкового зниження цін) та індивідуальні (характерні для окремих операцій подій – виробничі, екологічні тощо).

9. За *ступенем обґрунтованості ризику* виокремлюють: раціональні (обґрунтовані – вплив на діяльність підприємства мінімальний); не-

раціональні (частково обґрунтовані – імовірність несприятливої події велика, але можливі втрати не перевищують можливих доходів – нульовий ефект); авантурні (значна імовірність недосягнення мети, розрахунок на випадковий успіх) ризики.

10. За *джерелами виникнення* розрізняють ризики: обумовлені змінами зовнішнього ринкового середовища і діяльністю держави; власно господарські; зв'язані з особою людини; обумовлені природними факторами.

11. За *причинами (природою) виникнення* виділяють ризики: суб'єктивні (невизначеність цілей діяльності: неправильне розуміння процесів, що аналізуються, недостатній рівень кваліфікації, освіти, досвіду, необґрунтовані амбіції тощо), об'єктивні (нестача інформації – не повнота або асиметричність інформацій, що може розглядатись із двох сторін: невизначеність майбутнього і відсутність можливостей одержання повної інформації про партнерів; стихійні лиха; макроекономічні, політичні зміни тощо) і уявні (формуються психологічними аспектами схильності чи не схильності суб'єкта до ризику). Як окремі причини ризику можна виділити елемент випадковості і брак часу для раціональної оцінки ситуації.

12. За *ступенем системності* ризики класифікуються на системні та несистемні. Ступінь системних ризиків не можна зменшити, їх наявність обумовлена самою системою (дією ринкових законів), вони реально існують в економіці, їх можна передбачити та оцінити, проте зменшити неможливо. Вплив несистемних ризиків на результати діяльності підприємства можна зменшити (наприклад, шляхом виробничої диверсифікації), оскільки вони не характерні для функціонування даної системи і їх величину можна звести до мінімуму. У більшості випадків підприємства приймають на себе всю групу системних ризиків та деяку частину несистемних ризиків.

13. За *характером (формою, часом)* прояву ризику бувають короткострокові і довгострокові (характеризуються невеликим і значним часом впливу факторів ризику відносно розвитку ризикованої ситуацій), дискретні (ступінчасті) і неперервні (ступінь ризику змінюється у часі стрибкоподібно або залишається постійним за умов перебігу ситуації ризику), випадкові (нехарактерні для суб'єкта ризику, викликаються дією випадкових процесів) і систематичні (генеруються умовами функціону-

вання суб'єкту ризику, реалізації певної події чи операції). Наприклад, систематичні ризики породжуються дією ринкових факторів на діяльність підприємства.

В основу формування другого класу покладено рівень виникнення (сфера походження) ризиків і відповідно виділено мега-, макро-, мезо- і мікроризики. *Мегаризик* визначається факторами, які притаманні ситуаціям невизначеності у діяльності світового суспільства (тероризм, екологічні катастрофи, наркобізнес та інше). Відповідно до цього підкласу ризиків відносяться: природно-екологічні (зміни природно-кліматичних умов, несприятливий вплив шкідливих виробництв); геополітичні (нестабільність, конфлікти в певних країнах чи регіонах світу), соціально-політичні (можливість виникнення непередбачених ситуацій у разі зміни державою політичного курсу, запровадження або відміни соціальних програм тощо); демографічні (зміни демографічної ситуації в країні) тощо.

Макроризик виникає на рівні окремої країни, на його рівень впливав велика кількість політичних, економічних, демографічних, соціальних, географічних та інших факторів.

Мезоризик (міжгалузевий, галузевий, регіональний) характеризується рівнем предметної та технологічної спеціалізації продукції галузі (виду економічної діяльності), певного регіону, капітальних вкладань, концентрації виробництва та ін. *Мікроризик* спричиняється діяльністю організації (підприємства), функціонально залежить від неї.

Більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців розглядають дві групи *методів оцінки ризику*: кількісні чи об'єктивні (математичні, статистичні та імовірнісні, аналітичний) та якісні чи суб'єктивні (моделювання, оптимізація і теорія гри, методи стохастичного програмування, аналогів).

Кількісні методи передбачають оцінку ризику в абсолютному і відносному вираженні. В абсолютному вираженні ризик вимірюють іменованими величинами – частотою чи розмірами можливих збитків у грошовому еквіваленті. У відносному вираженні ризик вимірюють різними безрозмірними показниками, що є відношенням двох чи декількох іменованих величин. Для практичного застосування рекомендують використовувати кілька видів оцінки ризикованої ситуації з вибором найбільш прийняттого варіанта.

Методи кількісної оцінки є до певної міри уніфікованими, проте за їх допомогою не завжди можна оцінити будь-який вид ризику у всіх можливих господарських ситуаціях (брак часу, інформації, кваліфікації). Існують види ризиків, які вимагають принципово індивідуального підходу до їх оцінки, також наявні комплексні ризики, опосередковані відразу кількома різновидами ризиків. Саме тому поряд з універсальними використовують специфічні методи оцінки ризику.

Більшість методів оцінки ризику можна об'єднати у чотири групи:

1) експертні – дозволяють визначити рівень ризику у тому випадку, якщо на підприємстві відсутні необхідні інформаційні дані для здійснення розрахунків або порівняння, базуються на опитуванні кваліфікованих спеціалістів з наступною статистико-математичною обробкою результатів цього опитування;

2) економіко-статистичні – дозволяють одержати найбільш точну кількісну величину рівня ризику, можуть застосовуватись лише за наявності достатньо великого обсягу статистичної інформації. Передбачається розрахунок середньоквадратичного відхилення, коефіцієнта варіації тощо;

3) розрахунково-аналітичні – дозволяють одержати відносно точне кількісне вираження рівня ризику, базуються на внутрішній інформаційній базі самого підприємства (в основному, застосовуються при оцінці ризику неплатоспроможності і ризику зниження фінансової стійкості);

4) аналогові – дозволяють оцінити рівень ризику за окремими операціям на основі порівняння з аналогічними, вже багаторазово здійсненими операціями. При цьому для порівняння може використовуватись як власний, так і зовнішній досвід здійснення таких операцій.

Найбільш розповсюдженими і універсальними є дані методи: експертних оцінок; статистичний; аналітичний; побудова дерева рішень; використання аналогій; нормативний та рейтинговий.

Контрольні запитання

1. Визначити сутність економічної безпеки на національному рівні. Які її складові?

2. Розкрити основні положення методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України.

3. Надати визначення загрозам безпеки. Ув'язати об'єкти безпеки, провідні ризики та загрози.
4. Розкрити класифікацію загроз безпеці за різними ознаками.
5. Визначити поняття фактора та умов безпеки.
6. Розкрийте класифікація внутрішніх і зовнішніх факторів економічної безпеки.
7. Розкрити фактори погроз макрооточення підприємства.
8. Надати визначення поняття ризику. Які основні характеристики ризику як економічної категорії?
9. Навести класифікацію ризиків за основними ознаками.
10. Які методи оцінки ризику?

Тестові завдання

1. На національному рівні економічна безпека визначається як сукупність умов та факторів, які забезпечують:
 - а) незалежність національної економіки та її стабільність і стійкість;
 - б) здатність національної економіки до постійного оновлення;
 - в) протистояння національної економіки зовнішнім загрозам та самодосконалення;
 - г) стійкість системи управління.
2. Загрози безпеці за видами збитків класифікуються такі:
 - а) загрози, які погрожують існуванню підприємства, та загрози, які не загрожують підприємству;
 - б) загрози, реалізація яких несе прямий збиток і небезпеку, реалізація яких призведе до упущеної вигоди;
 - в) загрози, виявлення яких призведе до глобальної зміни стратегії підприємства, та загрози, які призведуть до незначних змін стратегічної спрямованості підприємства;
 - г) загрози, настання яких потягне за собою втрату економічних пріоритетів підприємства, та загрози, які не впливають на економічні пріоритети.

3. Стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості:

- а) макроекономічна безпека;
- б) фінансово-економічна безпека;
- в) боргова безпека;
- г) інвестиційно-інноваційна безпека.

4. Який вид безпеки характеризує стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів:

- а) грошово-кредитна безпека;
- б) валютна безпека;
- в) бюджетна безпека;
- г) банківська безпека?

5. Потенційні або реальні дії фізичних суб'єктів, котрі порушують стан захищеності соціальної системи, здатні призвести до припинення її діяльності або до економічних та інших втрат характеризують:

- а) об'єкти безпеки;
- б) загрози безпеки;
- в) політику безпеки;
- г) види безпеки.

6. Проблеми енергозабезпечення, заборгованість, падіння курсу долара США, зростання впливу Китаю, уразливість життєво важливої інфраструктури. Об'єктом якого виду безпеки виступають означені економічні проблеми:

- а) корпоративна безпека;
- б) колективна безпека;
- в) державна безпека;
- г) безпека людини?

7. Які з наведених видів характеризують ризики за джерелом виникнення:

- а) господарські;
- б) динамічні;
- в) одноосібні;
- г) катастрофічні?

8. Явища або процеси, які спричиняють невизначеність результатів, зумовлених певними змінами ендогенного чи екзогенного характеру або діями суб'єктів ризику – це:

- а) суб'єкт ризику;
- б) об'єкт ризику;
- в) джерело ризику;
- г) функція ризику.

9. Ризик, який характеризується рівнем предметної та технологічної спеціалізації продукції галузі (виду економічної діяльності), певного регіону, капітальних вкладань, концентрації виробництва та інше, це:

- а) мезоризик;
- б) мікроризик;
- в) мегаризик;
- г) макроризик.

10. Які з методів оцінки не використовуються для оцінки ризику:

- а) експертні;
- б) аналогові;
- в) економіко-статистичні;
- г) порівняльні?

Використана література

1. Аніщенко І. В. Оцінка ефективності реалізації та фінансове забезпечення програм розвитку малого бізнесу в регіоні / І. В. Аніщенко, Ю. Б. Пінчук // Економіка та держава. – 2005. – № 10. – С. 29–33.
2. Арженовский С. В. Статистические методы прогнозирования / С. В. Арженовский, И. Н. Молчанов. – Ростов н/Д : Изд. РГЭУ, 2001. – 412 с.
3. Ареф'єва О. В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О. В. Ареф'єва, О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 3 (57). – С. 57–63.
4. Базиліук А. В. Тіньова економіка в Україні / А. В. Базиліук, С. О. Коваленко. – К. : КФ ДП НДЕІ Мінекономіки, 1998. – 206 с.
5. Безопасность жизнедеятельности : учебн. пособ. / В. И. Бондин, Ю. Г. Семехин. – М. : Изд-во "Инфра-М", 2012. – 349 с.
6. Безопасность жизнедеятельности. Современный комплекс проблем безопасности : учебно-методическое пособие для учреждений профессионального образования / Л. М. Власова, В. В. Сапронов, Е. С. Фрумкин и др. – М. : Изд-во "Русский журнал", 2004. – 110 с.
7. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; [за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко]. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
8. Биологический энциклопедический словарь / под ред. М. С. Гиляров – 2-е изд., исправл. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 864 с.
9. Большая Советская Энциклопедия. – Т 1. – Ст. 47. – Изд. 2-е. – М. : Политиздат, 1979. – С. 108.
10. Большаков Б. Е. Мировой кризис и стратегия устойчивого развития / Б. Е. Большаков // Вестник РАЕН. – 2009. – № 3. – С. 59–70.
11. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Институт новой экономики, 2002. – 1280 с.
12. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность / А. Бэттлер // ПОЛИС. – 2002. – № 4. – С. 146–158.
13. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : монографія. – Львів : Арал, 2008. – 384 с.

14. Вітлінський В. В. Ризик у менеджменті / В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний. – К. : ТОВ "Борисфен-М", 1996. – 336 с.
15. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку ; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України / О. С. Власюк. – К. : 2008. – 48 с.
16. Возьмитель А. А. Духовная безопасность: социологический анализ [Текст] / А. А. Возьмитель // Мир России. – 2006. – № 2. – С. 147–159.
17. Гегель Г. Сочинения. Т. 7: Философия права / Г. Гегель. – М. : Соцэкгиз, 1934. – 384 с.
18. Гегель Г. Сочинения. Т. 8: Философия истории / Г. Гегель. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. – 468 с.
19. Гельвеций К. А. Сочинения. В 2-х т. Т 1 К. А. Гельвеций. – М. : Изд-во "Мысль", 1973. – 647 с.
20. Геополитика и национальная безопасность : Словарь основных понятий и определений / под ред. В. Л. Манилова. – М. : Друза, 1998. – 256 с.
21. Гіда Є. О. Теорія держави та права : підручник / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний. – К. : ФОП "О. С. Ліпкан", 2011. – 576 с.
22. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Изд-во "Госполитиздат", 1936. С. 254–255.
23. Гогвуд Б. В. Аналіз політики реального світу / Б. В. Гогвуд, Л. А. Ган. – К. : Основа, 2004. – 396 с.
24. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП "НВЦ "Євроатлантикінформ", 2007. – 592 с.
25. Гранатуров В. М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения : учебн. пособ. / В. М. Гранатуров. – М. : Изд-во "Дело и Сервис", 2002. – 160 с.
26. Гринів Л. С. Національна економіка : навч. посібн. / Л. С. Гринів, М. В. Кічурчак. – Львів : Магнолія 2006, 2008. – 464 с.
27. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо. – К. : 2001. – 349 с.
28. Жмеренецкий В. Ф. Теория безопасности в системе образования России / В. Ф. Жмеренецкий // Мир образования – образование в мире. – 2010. – С. 217–234.

29. Запорожець О. І. Безпека життєдіяльності : підручник / О. І. Запорожець. – К. : Вид-во : "Центр учбової літератури", 2013. – 448 с.
30. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 224 с.
31. Коренченко Р. А. Общая теория организации : учебник для вузов / Р. А. Коренченко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 286 с.
32. Корнієвський О. А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки України : дис...док. політ. наук: 23.00.02 / О. А. Корнієвський. – К. : 2011. – 415 с.
33. Костров А. В. Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов / А. В. Костров, А. А. Ткачева // Проблемы безопасности [Текст]. – 2000. – № 6. – С. 24–48.
34. Кузьменко Л. М. Управление функционированием и развитием экономики региона : монография / Л. М. Кузьменко. – Донецк : НАН Украины, Инс. экономики пром-сти, 2004. – 284 с.
35. Кузнецов В. Н. Гуманитарные взаимодействия : социологическое исследование становления геокультурной теории безопасности / В. Н. Кузнецов : В 3 т. Т. 1. Россия и Евразия: Социология геокультурной динамики евразийской безопасности XXI века. – М. : Книга и бизнес, 2008. – 543 с.
36. Латфуллин Г. Р. Теория организации / Г. Р. Латфуллин, А. В. Райченко. – СПб. : Питер, 2004. – 395 с.
37. Ліпкан В. А. Безпекознавство : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Вид. Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.
38. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. – 2-ге вида. / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – 576 с.
39. Лук'янова В. В. Діагностика ризику діяльності підприємства. / В. В. Лук'янова. – Хмельницький : ПП "Ковальський В. В.", 2007. – 312 с.
40. Мак-Мак В. П. Служба безопасности предприятия (организационно-управленческие и правовые аспекты деятельности) / В. П. Мак-Мак. – М. : Баярд, 2003. – 208 с.
41. Макроекономічна політика в Україні: проблеми науки та практики / В. С. Пономаренко, В. А. Зінченко, М. О. Кизим та ін. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2007. – 352 с

42. Маркович Д. Социология труда : учебник / Д. Маркович. – М. : Прогресс, 1988. – 632 с.
43. Маркс К. Сочинения. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс – М. : Госиздат политической литературы, 1955. – 723 с.
44. Маркс К. Сочинения. Т. 21 / К. Маркс, Ф. Энгельс – М. : Госиздат политической литературы, 1961. – 782 с.
45. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – М. : Изд-во "Прогресс", 1993. – 594 с.
46. Межуев Б. В. Понятие "национальный интерес" в российской общественно-политической мысли / Б. В. Межуев // Полис. – 1997. – № 1. – С. 27–32.
47. Методология научного исследования : учебн. пособ. – 2-е изд., испр. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
48. Механизм управления предприятием: стратегический аспект / В. С. Пономаренко, Е. Н. Ястремская, В. М. Луцковский и др. – Х. : Изд. ХГЭУ, 2002. – 252 с.
49. Минаев Г. А. Безопасность организации : учебник. / Г. А. Минаев. – К. : КНТ, 2009. – 440 с.
50. Могилевский В. Д. Введение в теорию управления безопасностью систем / В. Д. Могилевский // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях [Текст]. – 2001. – № 4. – С. 225.
51. Монастирський Г. Л. Теорія організації : навч. посіб. / Г. Л. Монастирський. – К. : Знання, 2008. – 319с.
52. Москаленко Н. А. Дискуссионные аспекты устойчивого развития предприятий на основе экологической безопасности / Н. А. Москаленко, Е. С. Гаймур // Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 08-09 листопада 2012 року. – Х. : ФОП "Александрова К. М." т ; ВД "ІНЖЕК", 2012. – С. 313–316.
53. Мотивация и личность. – 3-е изд. / Маслоу Абрахам ; пер. с англ. – СПб. : Изд-во "Питер". – 2008. – 352 с.
54. Наше общее будущее : доклад Международной Комиссии по окружающей среде и развитию / пер. с англ. под ред. С. А. Евтеева, Р. А. Перелета. – М. : Прогресс, 1989. – 372 с.
55. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги "Начала". 1997. – 190 с.

56. Общая теория национальной безопасности : учебник / под общ. ред. А. А. Прохожева. – М. : Изд. РАГС, 2005. – 320 с.
57. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1984. – 797 с.
58. Отенко І. П. Економічна безпека підприємства : навч. посіб. / І. П. Отенко, Г. А. Іващенко, Д. К. Воронков. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. – 256 с. (Укр. мов.).
59. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой. – М, 1997. – 270 с.
60. Піскунова Л. Е. Безпека життєдіяльності : підручник / Л. Е. Піскунова, В. А. Прилипко, Т. О. Зубок. – К. : Академія, 2012. – 224 с.
61. Політологія [Текст] : навч. посібн. / [М. П. Гетьманчук та ін.] ; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. М. П. Гетьманчука. – К. : Знання, 2011. – 415 с.
62. Поликарпов В. С. Философия безопасности / В. С. Поликарпов. – СПб. ; Ростов–н/Д ; Таганрог : Изд. ТРТУ, 2001. – 108 с.
63. Пономаренко В. С. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Чернова. – Х. : ИД "ИНЖЭК", 2004 – 144 с.
64. Програма дій "Порядок денний на ХХІ століття" : ВГО "Україна. Порядок денний на ХХІ століття" / пер. з англ. – К. : Інтелсфера, 2000. – 360 с.
65. Смирнов Э. А. Теория организации. / Э. А. Смирнов. – М. : Инфра-М, 2003. – 248 с.
66. Словник соціологічних і політичних термінів / за заг. ред. В. І. Астахової. – К. : Вища школа, 1993. – 144 с.
67. Словник української мови : в 11-х т. – Т. 3. – К. : 1972. – С. 18.
68. Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук : учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / под общ. ред. В. В. Миронова. – М. : Гардарики, 2006. – 639 с.
69. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.

70. Сьтник Г. П. "Словарь-справочник" Государственное управление в сфере национальной безопасности / под ред. Г. П. Сьтника. – К. : Русское слово, 2012. – 41 с.

71. Теория безопасности социальных систем : учебн. пособ. / под ред. В. Ф. Жмеренецкого. – М. : НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2010. – 182 с.

72. Ткачук Г. Ю. Генеза теоретичної сутності економічної категорії "безпека" / Г. Ю. Ткачук // Тези Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвяченої Дню науки ЖДТУ. – 2013. – Т. 2 – С. 131–132.

73. Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України : автореф. дис....канд. політ. наук за спеціальністю 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки) / Л. М. Шипілова. – К. : Інститут проблем національної безпеки при РНБО України. 2007. – 20 с.

74. Шьон Е. Фінансування безпеки у глобальному контексті. Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Е. Шьон. – К. : Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, 2006. – С. 267–289.

75. Цыганков П. А. Теория международных отношений / П. А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2004. – 590 с.

76. Економіка підприємства : підручник / за заг. ред. С. Ф. Покропивного. – 2-ге вид., перероб., доп. – К. : КНЕУ, 2001 – 528 с.

77. Энциклопедический словарь в 9-ти т. Т. 3. / под ред. проф. И. Е. Андриевского. – СПб., 1891. – С. 304.

78. Юридична енциклопедія [Текст] : у 6-ти т. Т. 1 / редкол: відп. ред. Ю. С. Шемученко та ін. – К. : Наукова думка, 1998. – С. 207.

79. FAO. 2009. Good governance in land tenure and administration. Land Tenure Studies 9. – 67 p.

80. Wolfers A. Diskort and Collaboration, Essays on International Politics [Text] / A. Wolfers. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1962. – P. 150.

81. Белоусова І. А. Економічна безпека як стратегічна складова національної безпеки України [Електронний ресурс] / І. А. Белоусова // Науковий журнал "Економічний часопис-XXI". – 2010. – № 5–6. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2010/5-6/zmist.html>.

82. Бортнікова О. Г. Інституціональний підхід до вивчення систем безпеки в теорії державного управління [Електронний ресурс]. / О. Г. Бортнікова // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2012. – № 6. – Режим доступу до статті : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=429>.

83. Ежевская Т. И. Безопасность личности: система понятий [Електронний ресурс] / Т. И. Ежевская // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2008. – № 4 (35). – С. 47–49. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/bezopasnost-lichnosti-sistema-ponyatiy>.

84. Иващенко Г. В. О понятии "безопасность" [Электронный ресурс] / Г. В. Иващенко – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?archive=0215&id=1108062853&start_from&subaction=showfull&ucat=1.

85. Класифікація організаційно-правових форм господарювання: ДК 002:2004 (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ST000948.html.

86. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141 (із змінами). – Режим доступу : <http://president.gov.ua/content/constitution.html>.

87. Крутов В. В. Недержавний сектор безпеки як складова системи забезпечення національної безпеки України [Електронний ресурс] / В. В. Крутов, Г. П. Новицький // Радник. Український юридичний портал. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti.html>.

88. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории ; [Электронный ресурс] / Н. Луман. пер. с немецкого И. Д. Газиева ; под ред. Н. А. Головина – СПб. : Изд-во "Наука", 2007. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/sociology/luman-soc+sist_ocherk-2007-1984-a.htm.

89. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29.10.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm.

90. Национальная социологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://voluntary.ru/dictionary/568/word>.

91. Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/1103.html>.

92. Програма економічних реформ на 2010 – 2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" від 2 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1082.7117.0>.

93. Пармон В. Н. Новое в теории появления жизни / В. Н. Пармон // Химия и жизнь. – 2005. – № 5. – Режим доступа к журн. : <http://elementy.ru/lib/25618/25620>.

94. Пасічник В. Філософська категорія безпеки як основа нової парадигми державного управління національною безпекою [Електронний ресурс] / В. Пасічник // Демократичне врядування // Науковий вісник. – 2011. – Вип. 7. – Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnik7/zmist.html>.

95. Пригунов П. Я. Сучасні підходи до підготовки професіоналів за спеціальністю 8.18010014 "Управління фінансово-економічною безпекою": міфи та реалії [Електронний ресурс] / П. Я. Пригунов, В. І. Литвиненко, К. В. Карпова // Ефективна економіка. – 2013. – № 9. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?n=9&y=2013>.

96. Про основи національної безпеки України : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 2003 – № 39. – Ст. 351 (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

97. Про охоронну діяльність : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 2013 – № 2. – Ст. 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=4616-17>.

98. Психологическая адаптация и психологическое здоровье человека в осложненных условиях жизненной среды коллективная монография. – Изд-во "Академия Естествознания", 2011 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.monographies.ru/138-4560>.

99. Родачин В. М. Безопасность как социальное явление [Электронный ресурс] / В. М. Родачин // Журнал "Право и безопасность". – № 4 (13). – 2004. – Режим доступа : http://dpr.ru/pravo/pravo_10_5.htm.

100. Российская энциклопедия по охране труда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/~книги/Охрана%20труда/Безопасность>.

101. Сапронов В. В. Идеи к общей теории безопасности [Электронный ресурс] / В. В. Сапронов // ОБЖ. Основы безопасности жизни. – 2007. –

№ 1. – С. 46–52. – Режим доступа : http://обж.рф/data/documents/sapronov_teoriya.pdf.

102. Ситник Г. П. Безпека держави крізь призму особливостей сучасного етапу цивілізаційного розвитку [Електронний ресурс] / Г. П. Ситник. – Режим доступу : <http://nationalecurity.org.ua/category/library>.

103. Словник української мови : у 20-ти т. Т. 1 [Електронний ресурс] / Український мовно-інформаційний фонд НАН України ; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наукова думка, 2010. – 911 с. – Режим доступу : <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS>.

104. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president.gov.ua/documents/14621.html>.

105. Стратегія національної безпеки України "Україна у світі, що змінюється" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.

106. Тамосу Шибутани. Социальная психология [Электронный ресурс] / Тамосу Шибутани – Режим доступа : http://qame.ru/book/social_psychology/soc_psy_Тамотсу%20Шибутани,%20Социальная%20психология.pdf.

107. Указ Президента України : Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/342/2013>.

108. Указ Президента України : Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>.

109. Україна у світових рейтингах-2013 // Рідна країна: світоглядний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ridna.ua/2013/10/ukrajina-u-svitovyh-rejtynhah-2013>.

110. Урсул А. Д. Синергетический подход к исследованию безопасности / А. Д. Урсул // NB: Национальная безопасность. – 2012. – № 2. – С. 1–47. – Режим доступа : http://e-notabene.ru/nb/article_207.html.

Глосарій

Б

Безпека держави характеризується такими параметрами, як підтримання конституційних суспільних відносин; зміцнення державної влади; економічну могутність; законність; територіальна цілісність і непорушність кордонів.

Безпека особистості – система заходів щодо захисту її від небезпек, як можливість управління небезпеками, вміння попереджати і запобігати небезпечній ситуації.

Безпека організації – це такий стан, який досягається за допомогою забезпечення і підтримки захищеності її персоналу і життєво важливих інтересів організації від внутрішніх і зовнішніх загроз з метою зменшення негативних наслідків небажаних подій і досягнення найкращих результатів діяльності.

Безпека міжнародна та глобальна, або всесвітня – проміжний рівень між суспільством та ноосферою. Об'єктом безпеки соціальних систем на міжнародному та глобальному рівнях є геополітика, тобто процеси і принципи розвитку держав, регіонів, і світу в цілому з урахуванням системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, екологічних, етнічних, демографічних, релігійних та інших факторів.

Безпека ноосфери означає забезпечення нового стану біосфери і всієї планети в цілому, при якому свідомо активність людини, людського розуму стає не тільки вирішальним фактором еволюції біосфери, а й важливою умовою її збереження.

Безпека соціальної системи – сукупність ознак, що характеризують захищеність об'єкта від різного роду загроз та небезпек, дія яких може здійснити негативний вплив на його структурну та функціональну цілісність до повного руйнування або неконтрольованої трансформації в об'єкт іншої якості.

Безпека суспільства – це здатність суспільства продовжувати існування за мінливих умов та можливих чи справжніх загроз. Безпека суспільства передбачає його стабільність, прийнятні умови для еволюції, релігійної та національної ідентичності тощо.

Д

Державні інститути забезпечення національної безпеки – це органи законодавчої, виконавчої та судової влади, державні, громадські та інші організації та об'єднання, а також законодавство, що регламентує відносини у сфері безпеки.

Ж

Життєдіяльність – процес збалансованого існування та самореалізації індивіда, групи людей, соціуму в єдності їхніх життєвих потреб і можливостей.

З

Загрози безпеці – це потенційні або реальні дії фізичних суб'єктів, котрі порушують стан захищеності соціальної системи, здатні призвести до припинення її діяльності або до економічних та інших втрат.

Загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

І

Інститут безпеки – стійкі типи і форми діяльності, а також відповідні їм структурні елементи щодо забезпечення безпеки соціальних систем (особи, сім'ї, організації, суспільства, держави), що обумовлені історичним розвитком і безліччю об'єктивних і суб'єктивних чинників та умов, які сформувалися під їх впливом, інтегровані у різні сфери життєдіяльності і життєорганізації, багатообразні за своїми проявами і динамічні за розвитком своїх функцій.

Інституціональне середовище – сукупність системних компонентів, що забезпечують динаміку розвитку й основні характеристики процесів інституціоналізації.

Інтереси – це усвідомлені потреби, сформовані суспільством, соціальними групами, особистостями.

К

Концепція безпеки організації – цілісне та системне розуміння, бачення шляхів усунення загроз представляють.

Концепція національної безпеки, як система поглядів на забезпечення в країні безпеки особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Культура безпеки є процесом збереження і розвитку цілей, ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, сім'ї і суспільства; соціальних інститутів і мереж; забезпечення стійкої і конструктивної взаємодії людей із захищеністю їх від неприйнятних ризиків, погроз, небезпек і викликів.

Н

Недержавна система забезпечення національної безпеки – це сукупність недержавних структур, що діють у різних сферах безпеки та мають свої специфічні завдання, функції регулювання й управління та відповідне забезпечення.

Є

ЄС, Європейський Союз – союз держав-членів Європейських Спільнот, створений згідно з Договором про Європейський Союз, підписаним в лютому 1992 року і чинним із листопада 1993 року. Сьогодні в об'єднання входять 28 європейських держав із населенням понад 507 млн осіб. В ЄС запроваджується єдина валюта – євро. Де-факто столицею Європейського Союзу є Брюссель. ЄС є повноправним членом Організації Об'єднаних Націй, Світової організації торгівлі та має представництва у "Великій Вісімці" та "Великій двадцятці".

О

ОБСЄ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі – найбільша у світі регіональна організація, що займається питаннями безпеки. Вона об'єднує 57 країн, розташованих у Північній Америці, Європі та Центральній Азії.

ОДКБ, Організація Договору про колективну безпеку – військово-політичний союз, створений кількома державами Євразії (Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан і Білорусь) на основі Договору про Колективну Безпеку (ДКБ), підписаної 15 травня 1992 року.

ООН, Організація Об'єднаних Націй – міжнародна організація, створена для підтримки і зміцнення міжнародного миру і безпеки, розвитку співробітництва між державами. **Рада Безпеки ООН** несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки, його рішенням зобов'язані підкорятися всі члени ООН. П'ять постійних членів Ради Безпеки (Російська Федерація, США, Великобританія, Франція, Китай) мають право вето.

М

МВФ, Міжнародний валютний фонд був створений у кінці Другої світової війни в рамках зусиль, спрямованих на будівництво нової, більш стабільної міжнародної економічної системи і щоб уникнути дорогих помилок попередніх десятиліть. Заснований на Бреттон-Вудській конференції в 1944 р. МВФ є спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй і бере участь у роботі Економічної і Соціальної Ради ООН, він діє незалежно і має власний статут, структуру управління та фінанси. Міжнародний валютний фонд: сприяє міжнародному співробітництву у грошово-кредитній сфері; сприяє стабільності валютних курсів і регулює норми і правила у валютній сфері; сприяє створенню багатосторонньої системи розрахунків та усунення валютних обмежень; допомагає своїм членам усувати диспропорції платіжного балансу за рахунок тимчасового надання фінансових коштів.

Н

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам в усіх сферах діяльності під час виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в країні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет та її прогресивний розвиток.

Національні цілі – це конкретні цілі, що держава становить перед собою заради захисту національних інтересів

Національні цінності – це переконання, моральні настанови, стандарти й більш специфічні норми, що впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, організаційному та суспільному) через спрямування та стримування поведінки і дій учасників процесу творення політики, впливаючи на їхнє сприйняття бажаного кінцевого стану (кінцевих цінностей) і прийнятних засобів (інструментальних цінностей) для його досягнення.

П

Політика безпеки – основні напрями та цілі соціальної системи (особистості, організації, суспільства і держави) в сфері безпеки, офіційно сформовані вищим керівництвом.

Політика забезпечення національної безпеки – це діяльність політичного керівництва країни за визначенням цілей і постановці принципів завдань щодо захисту національних інтересів країни та вироблення форм, методів і способів досягнення цих цілей.

Потреби – крайня необхідність чого-небудь для підтримки життєдіяльності та розвитку організму, особистості, соціальної групи, спільноти взагалі.

Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України.

Р

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України.

Розвиток – це необоротна, спрямована, закономірна зміна конкретних матеріальних об'єктів, що веде до виникнення їх якісно нових станів або принципово нових об'єктів – як цілісних своєрідних систем.

Ризик – це ситуативна характеристика розвитку системи у просторі і часі, яка носить об'єктивний характер і призводить до зміни рівноважної стійкості системи (або її складових), відображає невизначеність реалізації цільових задач внаслідок впливу ендогенних і/або екзогенних факторів та різних варіантів дій (в тому числі бездіяльності) суб'єктів ризику.

С

Система безпеки організації – це організована робота спеціальних служб, засобів, методів і заходів, що забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості та цілей організації в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Система забезпечення безпеки – це сукупність взаємопов'язаних зовнішніх та внутрішніх суб'єктів управління безпекою, які мають спільні цілі, ресурси та можливості щодо захисту соціальної системи.

Система забезпечення національної безпеки – це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства країни.

Соціальні системи – особливий клас систем (поряд із технічними, біологічними, кібернетичними та ін.), елементарний склад яких становлять люди, а також стосунки, що виникають між ними.

Сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Т

ТНК, Транснаціональна компанія (корпорація) – компанія (корпорація), що володіє виробничими підрозділами в декількох країнах, компанія, міжнародний бізнес якої є суттєвим, а також компанія, на закордонні активи якої припадає близько 25 – 30 % їх загального обсягу, і яка має філії у двох і більше країнах.

Ц

Цінність розглядається як критерій і спосіб оцінки значимості об'єктів і явищ оточуючого світу для людини і суспільства, які виявляються в принципах і нормах, ідеалах, установках.

Ш

ШОС, Шанхайська організація співробітництва – регіональна міжнародна організація, заснована в 2001 році лідерами Китаю, Росії, Казахстану, Таджикистану, Киргизії та Узбекистану. За винятком Узбекистану, решта країн були учасницями "Шанхайської п'ятірки", заснованої в результаті підписання в 1996 – 1997 рр. між Казахстаном, Киргизією, Китаєм, Росією і Таджикистаном угод про зміцнення довіри у військовій області та про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону. ШОС не є військовим блоком, головними завданнями організації проголошені зміцнення стабільності та безпеки на широкому просторі, що об'єднує держави-учасників, боротьба з тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом, наркотрафіком, розвиток економічного співробітництва, енергетичного партнерства, наукової та культурної взаємодії.

Іменний покажчик

Акофф Р., с. 39
Аристотель, с. 62
Арджеріс Ф., с. 37
Бергсон А., с. 65
Берталанфі К. Л., с. 24, 39, 62
Богданов О. О., с. 62
Бір С., с. 39
Блауберг В. І., с. 24
Блейк Р., с. 37
Бузан Баррі, с. 70
Вернадський В. І., с. 72
Вебер М., с. 36
Герцберг, с. 37
Гегель Р. В. Ф., с. 116
Гельвецій К. А., с. 116
Гоббс Томас, с. 32
Горбулін В. П., с. 25
Горшков В. Г., с. 24
Гумилев Л. Н., с. 25
Девіс Р., с. 38
Дракер П., с. 38
Емерсон Г., с. 36
Енгельс Ф., с. 12
Епікур, с. 159
Етціоні А., с. 39
Зінов'єв А. А., с. 25
Калман Р., с. 39
Кант І., с. 112
Кінг А., с. 24
Клейн Л., с. 39
Конт Огюст, с. 64
Конфуцій, с. 62
Кузнецов В. М., с. 108
Лао-цзи, с. 62
Ліпкан В. А., с. 25
Ляпунов А. А., с. 12
Лодій П. Д., с. 159
Люс Р., с. 39
Майлз Р. Є., с. 40
Мак-Мак В. П., с. 93

Макгрегор Д., с. 37
Манкіні, с. 173
Маркович Д., с. 58
Маркс К., с. 64
Марч Д., с. 39
Маршалл А., с. 33
Мертон Р., с. 24
Маслоу Абрахам, с. 13
Медоуз Денніс, с. 24
Мейо Е., с. 37
Міллер Д., с. 38
Мінаєв Г. О., с. 92
Моїсеєв Н. Н., с. 25
Монтеск'є Ш. Л., с. 31
Норт Д., с. 104
Ньюмен Л., с. 38
Ортега-і-Гассета Хосе, с. 25
Оле Вівер, с. 70
Парсонс Т., с. 23
Платон, с. 62
Пономаренко В. С., с. 86
Поппер Карл, с. 65
Руссо Ж. Ж., с. 31
Рузвельт Теодор, с. 131
Саймон Г., с. 39
Сен-Сімон Анрі, с. 64
Ситник Г. Л., с. 25
Сорокін П., с. 77
Спенсер Г., с. 65
Тейлор Ф., с. 36
Тоффлер Е., с. 25
Урвік Л., с. 36
Файоль А., с. 36
Форд Г., с. 36
Форрестер Дж., с. 24
Франчук В. І., с. 65
Шликова Н. Л., с. 98
Шибутани Тамотсу, с. 113
Шнайдер Б., с. 24

Предметний покажчик

- Безпека держави, с. 69
- Безпека особистості, с. 96
- Безпека організації, с. 69
- Безпека міжнародна та глобальна, або всесвітня, с. 71
- Безпека ноосфери, с. 72
- Безпека соціальної системи, с. 34
- Безпека суспільства, с. 70
- Державні інститути забезпечення національної безпеки, с. 140
- Життєдіяльність, с. 13
- Загрози безпеці, с. 188
- Загрози національній безпеці, с. 132
- Інститут безпеки, с. 104
- Інституціональне середовище, с. 105
- Інтереси, с. 116
- Концепція безпеки організації, с. 115
- Концепція національної безпеки, с. 138
- Культура безпеки, с. 108
- Національна безпека, с. 71
- Національні інтереси, с. 134
- Національні цілі, с. 136
- Національні цінності, с. 133
- Недержавна система забезпечення національної безпеки, с. 159
- Політика безпеки, с. 114
- Політика забезпечення національної безпеки, с. 138
- Потреби, с. 13
- Розвиток, с. 65
- Ризик, с. 202
- Система безпеки організації, с. 82
- Система забезпечення безпеки, с. 49
- Система забезпечення національної безпеки, с. 138
- Соціальні системи, с. 58
- Сталий розвиток, с. 57
- Цінність, с. 110

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Отенко Ірина Павлівна
Москаленко Наталя Олександрівна
Азаренков Григорій Федорович

ТЕОРІЯ УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОЮ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *Отенко І. П.*

Відповідальний редактор *Оленич М. М.*

Редактор *Хижняк Т. М.*

Коректор *Маркова Т. А.*

План 2014 р. Поз. № 17-П.

Підп. до друку 29.12.2014 р. Формат 60 x 90 1/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 13,75. Обл.-вид. арк. 17,19. Тираж 400 прим. Зам. № 352.

Видавець і виготівник – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, пр. Леніна, 9-А

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
Дк № 481 від 13.06.2001 р.*